

หอสมุดคุรุสภา

หนังสือสำหรับค้นคว้า
ทำาน
นำออกนอกห้องสมุด

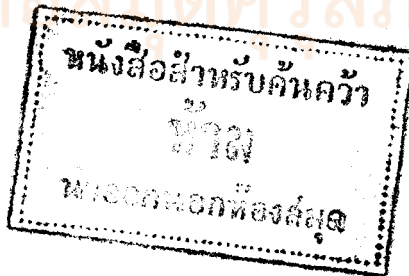

ประวัติครู

ครูสภาจัดพิมพ์ในงานวันครู
๙ ๙

๑๒ มกราคม ๒๕๑๔

หอสมุดครูสภา

คณะกรรมการแผนกประวัติศาสตร์

พ.ศ. ๒๕๑๓

๑. นายรอง ศยามานนท์	หัวหน้าแผนก
๒. นายสุรินทร์ สรสิริ	รองหัวหน้าแผนก
๓. หม่อมราชวงศ์แสงโสม เกษมศรี	ผู้ช่วย
๔. ชุนวิรุฬหิ์จรรยา	”
๕. นายพงศ์อินทร์ สุขขจร	”
๖. นางสาวบุญเจือ อองคประดิษฐ์	”
๗. นายภักดี นวสุข	”
๘. นายเจริญ ไชยชนะ	”
๙. นายจูล ชวะวุฒิ	”

หนังสือสำหรับค้นคว้า
ทาง
นำออกนอกห้องสมุด

คำนำ

หนังสือประวัติกรมการศึกษานานาชาติ
หน้าปก
หน้า
หน้า
หน้า

หนังสือประวัติกรมการศึกษานานาชาติ

พ.ศ. ๒๕๑๔ คณะอนุกรรมการจัดทำหนังสือประวัติกรมการศึกษานานาชาติ ได้คัดเลือกชีวประวัติของบูรพาจารย์ที่ล่วงลับไปแล้วได้ ๑๐ ท่าน ความจริงท่านบูรพาจารย์ที่ล่วงลับไปแล้วและประกอบคุณงามความดีไว้แก่วงการศึกษานานาชาติของไทยมีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่คณะอนุกรรมการฯ ไม่สามารถที่จะสืบเรื่องราวมาเผยแพร่ได้ทุกท่าน จึงเป็นที่น่าเสียดาย ผลงานที่ได้สำเร็จมา คือ เรียบเรียงประวัติกรมการศึกษานานาชาติได้ ๑๘๐ ท่าน ก็เพราะได้รับความร่วมมือจากบุคคลหลายท่าน เป็นผู้เขียนส่งมาให้พอเป็นเค้าโครงและแนวทาง แล้วคณะอนุกรรมการก็เรียบเรียงแก้ไขเพิ่มเติมให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น บางรายต้องมอบให้อนุกรรมการบางท่านไปเขียนขึ้นใหม่ทั้งฉบับ การคัดเลือกว่าสมควรจะนำชีวประวัติของท่านผู้ใดพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือประวัติกรมการศึกษานานาชาติ คงถือหลักเดิมดังที่ได้แจ้งไว้ในหนังสือประวัติกรมการศึกษานานาชาติเล่มต้น ๆ แล้ว เป็นต้นว่า ทำการสอนได้ผลดี ทำหน้าที่อย่างดี เกี่ยวกับบริหารการศึกษาวางนโยบายขยายการศึกษา แต่งตำราและแต่งแบบเรียน ฯ คณะอนุกรรมการ ฯ ถือว่าท่านเหล่านั้นเป็นผู้ที่ทำได้ทำประโยชน์ไว้แก่วงการศึกษานานาชาติของไทยอย่างมาก จึงเป็นการสมควรที่จะได้จารึกผลงานและเทิดทูนคุณงามความดีของท่านเหล่านั้นไว้ในหนังสือประวัติกรมการศึกษานานาชาติ

สำหรับหน้าปกได้นำภาพศึกษาพิเศษแสดงแผนการศึกษาของชาติสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศไทย เป็นการวางแผนการ

ศึกษาของชาติให้เป็นไปตามหลักหนึ่งในหลัก หก ประการ ที่ คณะราษฎร กำหนดนโยบายไว้ในการที่จะบริหารประเทศ โดยเฉพาะหลักการศึกษาที่ คณะราษฎรกล่าวไว้ว่า คณะราษฎรจะให้การศึกษาอย่างเต็มที่แก่ราษฎร แผนการศึกษาฉบับนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ อันเป็นปีที่เริ่มเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทั้งนี้เพื่อผู้ที่สนใจในการศึกษาจะได้ระลึกว่าแผนการศึกษาของชาติในสมัยหนึ่ง ได้ดำเนินมาแล้วอย่างใด

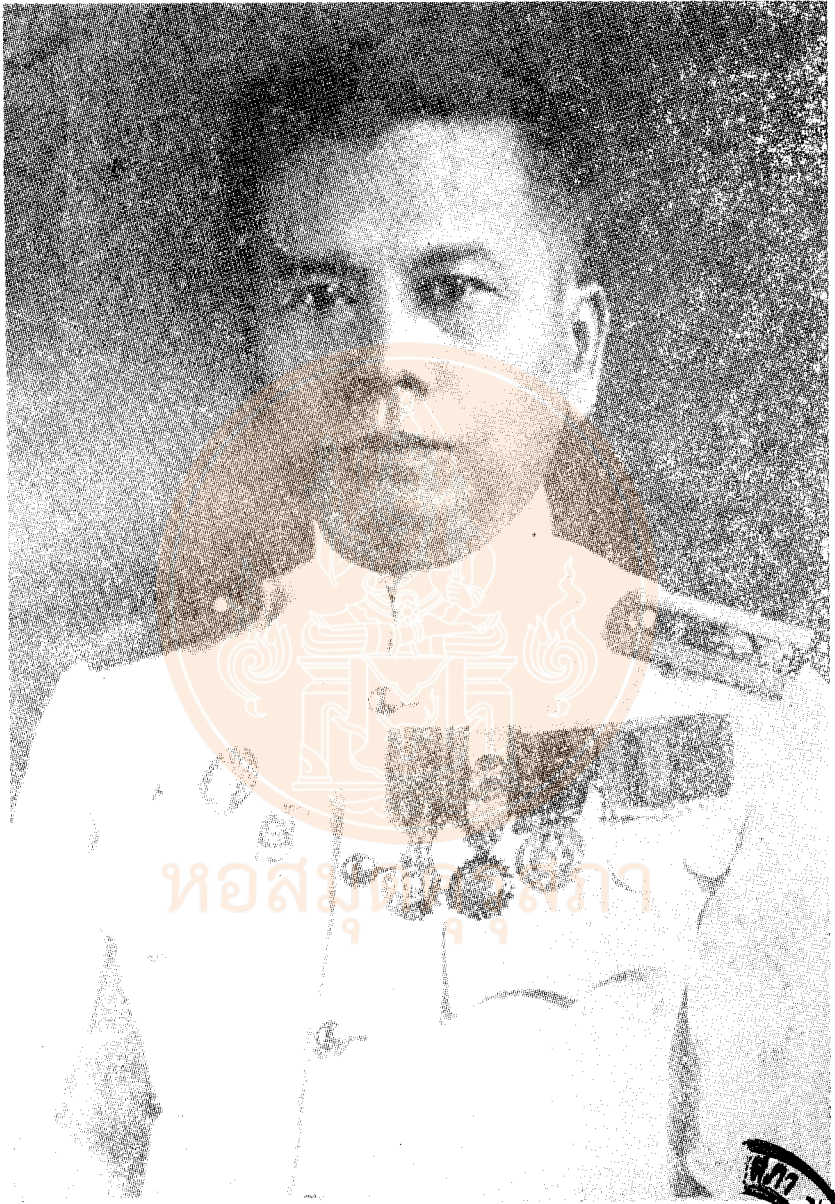
หนังสือประวัติครุฑที่คณะอนุกรรมการฯ รวบรวมให้ครุฑสภาจัดพิมพ์มาแล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ จนถึงปัจจุบัน รวม ๑๔ เล่ม หากท่านผู้ใดพบข้อบกพร่อง ขอได้โปรดแจ้งไปยังครุฑสภา เพื่อจะได้พิจารณาแก้ไขในโอกาสต่อไป

คณะอนุกรรมการจัดทำหนังสือประวัติครุฑ พ.ศ. ๒๕๑๔

สารบัญ

	หน้า
ขุนการัญญสิทขภาร (ทุเรียน ทัพพะพยัคฆ์)	๑
พระยาอนุমানราชชน (ยง อนุমানราชชน)	๓๔
พลเอกมังกร พรหมโยธี	๕๗
นายน้ำ ทองคำวรรณ	๑๑๔
หลวงวิจิตร วาทการ (วิจิตร วิจิตรวาทการ)	๑๓๕
ขุนคงฤทธิศึกษากร (ปาน คงฤทธิศึกษากร)	๑๗๖
หลวงแก้วจรรยาวิโรจน์ (กระวี อิศรภักดี)	๑๕๕
นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา	๒๑๖
นายเหม เวชกร	๒๕๖
นายสำเนียง ตระวินิช	๒๗๓
นามานุกรมครุในหนังสือประวัติครุ	๒๘๗
สถิติแสดงจำนวนผู้สำเร็จวิชาครู ในระดับปริญญา และ ประกาศนียบัตรชั้นสูง อนุปริญญาการศึกษา ๒๕๑๒	๓๐๒
สถิติจำนวนผู้สำเร็จวิชาครูชั้นประกาศนียบัตร ในระดับ ต่าง ๆ ปการศึกษา ๒๕๑๒	๓๐๓
รายชื่อครูอาวุโสที่ได้รับเงินช่วยเหลือประจำปี ๒๕๑๒	๓๐๕

ขุนการณัฐเสกขการ
(ทูเรียน ทัพพะพยัคฆ์)

ขุนการัญลิกขภาร (ทุเรียน ทัพพะพัคฆ์)

พ. ศ. ๒๔๓๑ — ๒๔๕๕

“ครุทุเรียน” เป็นบิณฑามซึ่งชาวสวนทุเรียนนนทบุรีรู้จักดี ก็น้อง
ค้ายไบหน้าอันเต็มอิม เยือกเย็น ยิ้มแย้มแจ่มใส พุดจาน่าฟัง เป็นที่
เชื่อถือของ “ครุทุเรียน” นั้น เป็นประการสำคัญ ครุทุเรียนไปแสดงตัว
ต่อชาวสวนทุเรียนนนทบุรีครั้งแรกในฐานะข้าราชการครู หนุ่มโสดอายุ
๒๒ ปีจากกรุงเทพฯ ฯ โดยไปดำรงตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนเขมาภิร-
ตาราม ซึ่งอยู่ในบริเวณวัดเขมาภิรตาราม พระอารามหลวง จังหวัด
นนทบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

“ครุทุเรียน” มิใช่เป็นชาวสวนทุเรียนมาแต่กำเนิด ดูเหมือนจะ
มีชาวสวนทุเรียนน้อยคนนักตั้งนามบุตรชายบุตรสาวของตนว่า “ทุเรียน”
คงเห็นว่าเป็นชื่อผลไม้ที่มีหนามแหลมและผลก็มีลักษณะไม่กลม สวยงาม
ส่วนใหญ่มีรูปร่างคดงอเบี้ยวตุคระมั่ง แต่ “ครุทุเรียน” ผู้นี้ เห็นที่
บิดามารดาจะคิดไปอีกอย่างหนึ่งว่า “ทุเรียน” เป็นผลไม้ราคาแพงที่สุด
ในบรรดาผลไม้ของไทยทั้งหลาย มีรสอร่อยหวานจ้อยก็มี หวานมันก็มี
และถือว่าผลทุเรียนนั้น “ข้างนอกขรุขระ ข้างในต๊ะตังโหน่ง” เป็น
แน่แท้ จึงตั้งนามบุตรชายว่า “ทุเรียน” “ครุทุเรียน” มีถิ่นกำเนิดใน

ตำบลปลายนา อำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๑๗
กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นบุตรคนที่ ๒ ของนายคิศ และนางมุข
ทัฬหะพยัคฆ์

ชาวพระนครศรีอยุธยาในสมัย ๖๐-๗๐ ปีมานิยมให้บุตรชาย
ได้มีการศึกษาเล่าเรียนตามวัดใกล้บ้านก่อน ครั้นเห็นว่ามีแววหรือสติ
ปัญญาคล่องแคล่วว่องไว พอที่จะศึกษาต่อเป็นมหาเปรียญ เจ้าคุณ
สมภารเจ้าวัด หรืออาจเป็นชนชั้นขุนนาง เป็นเจ้าคนนายคน เป็นเจ้าบ้าน
ผ่านเมืองได้ ก็นิยมส่งลงเรียนที่เรือกลไฟ (เรือเมล์) เข้ามาเรียนใน
กรุงเทพฯ และเท่าที่สังเกตเป็นที่ประจักษ์ชัดว่า บรรดาลูกหลานชาว
พระนครศรีอยุธยาที่ได้นองคุณบิดามารดาโดยตั้งใจศึกษาเล่าเรียน
เป็นอย่างดีสมประสงค์ของบิดามารดา ดังจะเห็นได้ว่าบุตรหลานชาว
พระนครศรีอยุธยา ได้รับตำแหน่งในราชการที่ดี ในคณะสงฆ์ก็ดี สูง
ถึงนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรี และพระราชาคณะก็มีอยู่มากหลายท่าน
“ครูทุเรียน” ก็เป็นผู้หนึ่งที่เป้นบุตรหลานที่นำความสมประสงค์ชนอก
ชื่นใจให้แก่บิดามารดาเป็นอย่างยิ่งด้วยผู้หนึ่ง นับว่า “ครูทุเรียน” ได้มี
ความกตัญญูทดแทนที่สนองคุณบิดามารดาเพียบพร้อมแล้วทั้งในทางการศึกษา
ทางเกียรติยศชื่อเสียง และทางฐานะครอบครัว ดังจะได้กล่าวต่อไป
“ครูทุเรียน” เมื่อมีอายุอยู่ในวัยที่จะเล่าเรียนได้ บิดามารดาก็ส่ง
เข้าเรียนวิชาภาษาไทยที่โรงเรียนวัดกระโตงทอง อำเภอเสนา จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา ครั้นอายุได้ ๕ ขวบ บิดามารดาเห็นว่า “ครูทุเรียน”
มีสติปัญญาดี จึงส่งเข้ามาศึกษาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ ที่โรงเรียน

กลุ่มพิทยากร จังหวัดพระนคร เรียนอยู่ ๔ ปี สอบไล่ได้ประโยค ๒
ชั้น ๑ จึงไปศึกษาต่อที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เลขประจำตัว
๔๕๘ สอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ ๕ แล้วไปศึกษาต่อที่โรงเรียนมัธยมวัด
ราชบูรณะ สอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ ๖ ได้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ อายุ ๑๗ ปี
ด้วยใจรักการเป็นครูจึงสมัครไปศึกษาวิชาครู ณ โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์
มีเลขประจำตัว ๓๔๖ ใน พ.ศ. ๒๔๔๘—๒๔๔๙ สอบไล่ได้
ประกาศนียบัตรประโยคครูมูลสามัญ พร้อมกับนักเรียนฝึกหัดอาจารย์ที่ได้
รับประกาศนียบัตรเช่นเดียวกัน ๑๗ คน ต่อจากนั้นก็ฝึกฝนตนเองจน
ได้รับประกาศนียบัตรครุประถมสามัญ (ป.ป.) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

“ครูทุเรียน” เริ่มเข้ารับราชการเป็นครูโรงเรียนประถมวัดสุทัศน์
จังหวัดพระนคร เมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ เงินเดือน
๓๐ บาท รุ่งขึ้นอีก ๑ ปี ย้ายไปดำรงตำแหน่งครูโรงเรียนมัธยมวัด
ราชบูรณะ จังหวัดพระนคร เงินเดือน ๓๕ บาท ต่อมาอีก ๑ ปี
ก็ย้ายมาดำรงตำแหน่งครูโรงเรียนกลุ่มพิทยากร เงินเดือน ๔๐ บาท
แล้วในปีเดียวกันนั้นเองก็ย้ายมาดำรงตำแหน่งครูโรงเรียนวัดราชบพิธ
จังหวัดพระนคร เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๒ เงินเดือน
๔๕ บาท จะเห็นได้ว่า “ครูทุเรียน” รับราชการครูเพียง ๒ ปี ก็
ได้เลื่อนเงินเดือนถึง ๓ ชั้น บิดามารดาเห็นว่าบุตรมีอายุครบที่จะ
อุปสมบทได้แล้ว และมีความห่วงใยอยู่เพราะอยู่ห่างไกลกัน จึงจัดการ
อุปสมบทครูทุเรียน ณ วัดกระโถงทอง อำเภอเสนา จังหวัดพระนคร
ศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ โดยพระพรหมมุนี

เป็นพระอุปัชฌาย์ อุปสมบทอยู่เต็ม ๑ พรรษา ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมตามสมควร แล้วลาสิกขาบท เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒

อาจจะเป็นโชคชะตาของจังหวัดนนทบุรีเมืองสวนทุเรียนที่จะได้ครูที่มีชื่อเดียวกับผลไม้อันมีชื่อเสียงที่สุดแห่งประเทศไทย ในสมัยนั้นก็ได้หรืออาจเป็นโชคดีของ “ครูทุเรียน” หนุ่มโสดสูงและสดชาวอำเภอเสนา เมืองกรุงเก่า จะได้มาเป็นทองแผ่นเดียวกันกับชาวสวนทุเรียนเหน็ดเหนื่อยและคุณภาพดีแห่งสวนเมืองนนทบุรีก็เป็นได้ จึงคลบันดาลให้ตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนเขมาภิรตารามว่างลง เพราะนายพันธ์ (ไม่ทราบนามสกุล) ครูใหญ่ย้ายไปดำรงตำแหน่งครูโรงเรียนวัดคณิกาผล จังหวัดพระนคร มีนายถนอม ปิ่นตะบุตร รักษาหน้าที่ครูใหญ่แทนอยู่เป็นเวลา ๑ ปี กรมศึกษาธิการโดยการเสนอแนะของพระวิพัชร์วิทยาลัย (ฉาย โหตระ-ไวศยะ) ซึ่งขณะนั้นยังมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนวิพัชร์วิทยาลัย พนักงานตรวจการแขวงสามหัวเมืองฝ่ายเหนือ มณฑลกรุงเทพ ฯ เห็นว่า “ครูทุเรียน” มีบุคลิกลักษณะเหมาะสมที่จะเป็นครูดี และจะมีความยั่งยืนในอาชีพครูในอนาคต จึงส่งย้าย “ครูทุเรียน” จากโรงเรียนวัดราชบพิธไปดำรงตำแหน่งครูใหญ่ โรงเรียนเขมาภิรตาราม ตั้งแต่วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๓ รับเงินเดือน ๕๐ บาท

ก่อนจะเล่าประวัติของ “ครูทุเรียน” ต่อไป ผู้เขียนขอเล่าสภาพการศึกษาของโรงเรียนรัฐบาลจังหวัดนนทบุรีในสมัยนั้นพอเป็นสังเขปก่อน ประชาชนชาวเมืองนนทบุรีในสมัยนั้น นิยมกล่าวถึงโรงเรียนรัฐบาลเป็นส่วนใหญ่ ใครเป็นครูใหญ่โรงเรียนไหน ใครเป็นครูน้อย

โรงเรียนไหน ลูกใครเรียนโรงเรียนรัฐบาลโรงเรียนไหน ก็นำไป
 สันทนากันเป็นเรื่องใหญ่อยู่ไม่น้อยทีเดียว บรรดาโรงเรียนรัฐบาลที่
 ประชาชนหรือวงการชั้นข้าราชการชอบอ้างดั่งกล่าวแล้ว ก็คือโรงเรียน
 วัดเขมาภิรตาราม, โรงเรียนรัชนีภิเษก (วัดบางขวาง), โรงเรียน
 วัดท้ายเมือง และโรงเรียนวัดเสาชิงช้า (อำเภอปากเกร็ด) นอกจากนี้
 นี้ก็เป็นโรงเรียนที่ประชาชนไม่ค่อยกล่าวขวัญถึงนัก โรงเรียนเหล่านี้
 ไม่แต่เป็นที่กล่าวขวัญในวงประชาชนชาวเมืองนนทบุรีเท่านั้น แม้ใน
 หนังสือรายงานของกระทรวงธรรมการก็ดี และหนังสือพิมพ์วิทยากร
 ก็ดี ก็ยังได้กล่าวถึงโรงเรียนเหล่านี้อยู่เสมอด้วย เช่นกล่าวถึงผลการ
 สอบไล่ให้นักเรียนว่า

ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ ชั้นประถม ประโยค ๑
 โรงเรียนรัชนีภิเษก เข้าสอบ ๕ คน สอบได้ ๔ คน
 โรงเรียนเขมาภิรตาราม ,, ๑ ,, ,, ๑ ,,

ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ ประโยคประถม
 โรงเรียนรัชนีภิเษก เข้าสอบ ๘ คน สอบได้ ๘ คน
 โรงเรียนเขมาภิรตาราม ,, ๔ ,, ,, ๑ ,,

ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ ประโยคมูล
 โรงเรียนรัชนีภิเษก เข้าสอบ ๒๒ คน สอบได้ ๑๕ คน
 โรงเรียนเขมาภิรตาราม ,, ๔๘ ,, ,, ๑๘ ,,
 โรงเรียนวัดท้ายเมือง ,, ๓๘ ,, ,, ๑๘ ,,

ประโยคประถม

โรงเรียนเขมาภิตาราม เข้าสอบ ๘ คน สอบได้—คน

โรงเรียนรัตนาริเบศร	} ไม่มีนักเรียนเข้าสอบ
โรงเรียนวัดท้ายเมือง	

ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ประโยคประถม

โรงเรียนรัตนาริเบศร เข้าสอบ ๔ คน สอบได้ ๒ คน

โรงเรียนเขมาภิตาราม ,, ๑๐ ,, ,, ๕ คน

โรงเรียนวัดท้ายเมือง ,, ๘ ,, ,, ๔ ,,

โรงเรียนวัดเฉลิมพระเกียรติ ,, ๑ ,,

โรงเรียนวัดเสาชิงทอง ,, ๓ ,,

โรงเรียนรัฐบาลแห่งแรกของจังหวัดนนทบุรี คือโรงเรียนรัตนาริเบศร อยู่ในบริเวณวัดบางขวาง อำเภอเมืองนนทบุรี ได้กระทำพิธีเปิดเป็นทางราชการเมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ โรงเรียนเขมาภิตารามเปิดเป็นโรงเรียนรัฐบาลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ โรงเรียนวัดเสาชิงทอง เสนาบดีกระทรวงธรรมการประกาศยกฐานะขึ้นเป็นโรงเรียนรัฐบาล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ และโรงเรียนวัดท้ายเมือง กระทรวงธรรมการรับโอนจากวัดท้ายเมืองเป็นโรงเรียนรัฐบาลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ นอกจากนั้นโรงเรียนรัฐบาลตั้งขึ้นภายหลังอีกก็มี แต่ในที่สุดก็ถูกยุบไปเป็นโรงเรียนประเภทอื่น

สภาพของโรงเรียนเขมาภิตารามในสมัยที่ครูทุเรียนเป็นครูใหญ่ นั้น นับว่าอยู่ในขั้นที่เด่นในทางสถานที่อยู่สักหน่อย เพราะวัดเขมา

ภิตารามเป็นพระอารามหลวง อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ใกล้จังหวัดพระนครกว่าพระอารามหลวงใด ๆ ในจังหวัดนนทบุรี มีลานวัดกว้างขวางต้นไม้ร่มรื่นอยู่ติดฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเหตุให้ทางราชการในสมัยนั้น และพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ชอบใช้ลานพระอารามนี้เป็นสถานที่ต้อนรับแขกบ้านแขกเมือง โดยได้ข้ล้มแม่น้ำเจ้าพระยาทางเรือพระบรมวงศานุวงศ์จึงมักเสด็จไปประทับตากอากาศพักผ่อนพระอิริยาบถอยู่เป็นนิจ ยิ่งกว่านั้นตัวโรงเรียนยังได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หรือพระที่นั่งมุลมนต์เทียร ซึ่งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ไปปลูกสร้างใหม่ในวัดเขมาภิตาราม และทรงพระราชอุทิศให้เป็นโรงเรียน ทำให้โรงเรียนมีสถานที่เล่าเรียนเป็นตึก ๒ ชั้นใหญ่โต แทนสถานที่เรียนกันคามศาลาวัด หรือตามกุฎิพระคังแต่ก่อน มีลานวัดเป็นสถานที่ที่คัดแถวนักเรียนได้อีกด้วย ขณะนั้นโรงเรียนวัดเขมาภิตารามมีนักเรียนชั้นมูลถึงประถมปีที่ ๓ รวม ๔ ห้องเรียนจำนวนนักเรียนชาย ๓๕ คน นักเรียนสตรียังไม่มี จำนวนครูมี ๔ คน ท่านเจ้าอาวาสวัดเขมาภิตารามในสมัยนั้น คือ พระวินัยรักขิต (คง ปณฺญาทีโป) ก็พอใจในการปฏิบัติหน้าที่ราชการของครูผู้เรียนเป็นอย่างดี ถึงกับนำไปสรรเสริญกับประชาชนอยู่เนือง ๆ

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ครูผู้เรียนได้ทำการสมรสกับนางสาวบุญมา เดชสาท บุตรีนายปล้ม นางบุญมี เดชสาท ทหบดีชาวสวนทุเรียน ณ บ้านตำบลสวนใหญ่ อำเภอเมืองนนทบุรี นับว่าการสมรสกับบุตรของ

คหบดีแห่งสวนทุเรียนเมืองนนท์ก็ยิ่งเป็นการเพิ่มพูนกิตติศัพท์ชื่อเสียงอันดี เป็นการเพิ่มความไว้วางใจรักใคร่นับถือให้แก่บรรดาผู้ปกครองนักเรียนยิ่งขึ้น จนครูทุเรียนมีความประสงค์อย่างใดที่จะจัดการทำนุบำรุงโรงเรียนให้เจริญขึ้น ก็ได้รับการสนับสนุนจากประชาชนพลเมืองในละแวกนั้นเป็นอย่างดี

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดตั้งองค์การลูกเสือขึ้นในประเทศไทย ครูทุเรียนซึ่งขณะนั้นยศเป็นราชบุรุษแล้ว ก็ได้ไปรับการอบรมเป็นผู้กำกับและรองผู้กำกับ ลูกเสือแผนกลักษณะปกครองลูกเสือ ได้สอบไล่เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ผลการสอบก็ปรากฏว่า ราชบุรุษทุเรียนเป็นผู้สอบไล่ได้ผู้หนึ่งในจำนวนผู้สอบไล่ ๑๑๖ คน และมีผู้เข้าสอบทั้งสิ้น ๒๐๐ คน จังหวัดนนทบุรีจึงได้จัดตั้งกองลูกเสือขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔ กองลูกเสือโรงเรียนเขมาภิรตารามเป็นกองลูกเสือมณฑลกรุงเทพฯ กองที่ ๕๔ มีลูกเสือสำรอง ๓๑ คน ความชอบของครูทุเรียนคือได้เลื่อนเงินเดือนเป็น ๕๕ บาท

ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๕ ทางราชการกระทรวงศึกษาธิการได้ตั้งตำแหน่งเกี่ยวกับการศึกษา เพิ่มขึ้นในหัวเมืองต่างๆ อีกตำแหน่งหนึ่งเรียกว่า พนักงานจัดการประจำเมือง ได้ออกคำสั่งลงวันเดือนปีเดียวกันแต่งตั้งตำแหน่งนี้พร้อมกัน ๔ เมือง คือ เมืองสมุทรปราการ, เมืองนนทบุรี, เมืองมีนบุรี และเมืองนครเขื่อนขันธ์ สำหรับเมืองนนทบุรีนั้นมียศกำกับดังนี้

คำสั่งที่ ๔/๖๘๗

ตั้งพนักงานจัดการประจำเมืองนนทบุรี

ให้ราชบุรุษ นายทุเรียน ครูใหญ่โรงเรียนเขมาภิรตาราม เป็นพนักงานจัดการประจำเมืองนนทบุรี ตั้งแต่วันที่ ๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑ เป็นต้นไป และให้คงเป็นครูใหญ่โรงเรียนเขมาภิรตารามอยู่ต่อไปด้วย ให้รับการทำงานหน้าที่พนักงานจัดการจากข้าหลวงจัดการประจำแขวง ซึ่งเป็นผู้มอบหมายให้มาต่อไป

ตั้งแต่วันที่ ๒๙ เมษายน ร.ศ. ๑๓๑

(ลงนาม) วิสุทธิสุริยศักดิ์

เสนาบดี

เมื่อครูทุเรียน ได้รับหน้าที่เพิ่มขึ้นอีก ก็จำเป็นต้องเดินทางไปปฏิบัติราชการเป็น ๒ แห่ง งานในหน้าที่ครูใหญ่ก็ยังคงรับผิดชอบอยู่ แล้วจะต้องไปปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งพนักงานจัดการประจำเมือง ณ ที่ตั้งที่ว่าการเมืองนนทบุรี ซึ่งขณะนั้นตั้งอยู่ที่ปากคลองบางซื่อ (บน) ฝั่งใต้ที่เป็นท่าเรือบ้านตลาดขวัญในเวลาต่อมา มีวัดท้ายเมืองอยู่ที่ศเหนือที่สุดของที่ตั้งที่ว่าการเมือง การเดินทางไปมาระหว่างโรงเรียนเขมาภิรตาราม กับที่ตั้งที่ว่าการเมืองต้องไปมาโดยทางเรือยนต์โดยสารบริษัทแม่บ้านมอเตอร์โบ๊ต ใช้เวลาเดินทางประมาณ ๔๕ นาทีจึงจะถึง เพราะถนนหนทางที่จะใช้รถยนต์ยังไม่มีเลยสักสายเดียวในจังหวัดนนทบุรี นอก

จากทางรถไฟสายบางบัวทอง ซึ่งเดินระหว่างตำบลวัดสิงห์ (วัด
 บวรมงคล) ฝั่งธนบุรี กับตำบลระแหง ในอำเภอลาดหลุมแก้ว จังหวัด
 ปทุมธานี แต่เกิดขึ้นอยู่ทางฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาตลอดสาย
 ส่วนผู้บังคับบัญชาเหนือพนักงานจัดการประจำเมืองขึ้นไป คือ ข้าหลวง
 จัดการแขวงสามหัวเมืองฝ่ายเหนือ มณฑลกรุงเทพฯ ซึ่งได้แก่
 พระยาวิฑูรทรุณกร (วาริ ชิตวาริ) ขณะยังมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนวิฑู
 รุณกรอยู่ ครุฑเรียนก็ต้องเพิ่มหน้าที่ดูแลการศึกษาทั่วๆ ไปในเมือง
 นนทบุรีด้วย ในศกนี้ทางราชการกระทรวงธรรมการ ได้จัดให้มี
 งาน แสดง ศิลปหัตถกรรม นักเรียน ขึ้น เป็นปี แรก เปิดแสดงเมื่อ
 วันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๕ ที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยใน
 จังหวัดพระนคร ครุฑเรียนในฐานะพนักงานจัดการประจำเมืองนนทบุรี
 ก็ได้พยายามไปเสาะหาวัตถุศิลปหัตถกรรมของ นักเรียน ใน เมือง นนทบุรี
 ส่งเข้ามาแสดงในงานนี้หลายสิ่งหลายอย่าง จนได้รางวัลรวมทั้งสิ้น ๗ ชิ้น
 คือการปั้นหม้อ ชัดหม้อ (ดินเผา) ได้แก่นักเรียนสตรีคนหนึ่งแห่ง
 โรงเรียนรัตนานิเบศร, การทำกระบายด้วยผลกระทิงได้แก่นักเรียนชาย
 คนหนึ่งแห่งโรงเรียนรัตนานิเบศร, การทำหม้อ (ดินเผา) ได้แก่นัก
 เรียนชายคนหนึ่งแห่งโรงเรียนเขมาภิตาราม, การทำหีบประดับด้วย
 ไม้ไผ่ย้อมสีได้แก่นักเรียนชายคนหนึ่งแห่งโรงเรียนเฉลิมพระเกียรติ, การ
 ทำไม้เท้าได้แก่โรงเรียนเขมาภิตาราม, การทำงอบได้แก่นักเรียนชายคน
 หนึ่งแห่งโรงเรียนเขมาภิตาราม และการทำสีสำหรับสีข้าวจำลองได้แก่นัก
 เรียนชายคนหนึ่งแห่งโรงเรียนเสาชิงช้า

ของครูที่เรียนที่สืบเสาะหาวัตถุม้าแสดง โดยการกล่าวคำชักชวนปลูก
 ปลูกให้นักเรียน ได้เห็น ความสำคัญ ในการ จัดทำ วัตถุศิลปะ หัตถกรรม
 ในการเปิดงานครั้งแรกและนักเรียนก็ได้รับรางวัลมากขึ้นเช่นนี้ เป็นเหตุ
 ให้เมืองนนทบุรีในเวลาต่อมาได้รับชื่อเสียงอันดีในการแสดง ศิลปะหัตถ-
 กรรมนักเรียนซึ่งกระทรวงศึกษาธิการจัดขึ้นทุกครั้ง เพราะมีประ-
 ชาชนสนใจเข้าชมและซื้อ สิ่งของ ในร้าน แสดง วัตถุศิลปะ หัตถกรรม ของ
 นักเรียนเมืองนนทบุรีนั้น ๆ อยู่เสมอมา อีกประการหนึ่งเมืองนนทบุรี
 ในสมัยนั้น ประชาชนในบางตำบลประกอบอาชีพในทางอุตสาหกรรม
 จนมีชื่อเสียงและเฟื่องฟู ถึงกับมีประชาชนในเมืองอื่น ๆ มาติดต่อซื้อ
 ขายกันอย่างเป็นล่ำสัน คือ การทำหม้อดินเผา ที่ตำบลบางตะนาว-
 ศรี อำเภอเมืองนนทบุรี และการทำเครื่องดินเผาอย่างอื่นเช่น โอ่งอ่าง
 ที่ตำบลปากเกร็ด อำเภอปากเกร็ด บางครั้งในการแสดงศิลปะหัตถกรรม
 นักเรียนประจำปี ครูที่เรียนยังได้จัดให้มีการแสดงตัวของจริงเช่น
 การทำหม้อดินเผา ก็แสดงการปั้นหม้อ การตีหม้อ การขัดหม้อให้ผู้ชมได้
 เห็นจริงเป็นที่พอใจแก่ผู้เข้าชมเป็นอย่างมาก ในศกนั้นได้เลื่อนเงินเดือน
 ขึ้นอีกเป็น ๖๐ บาท

ครั้นในต้น พ.ศ. ๒๔๕๖ ทางราชการกระทรวงศึกษาธิการ
 ได้จัดแบ่งแขวงการศึกษาในมณฑลกรุงเทพฯ ใหม่ เริ่มแต่เทอม (ภาค)
 ต้นปี พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นต้นมา คือแบ่งมณฑลกรุงเทพฯ ออกเป็น
 ๑๐ แขวง มีแขวงตะวันออกเหนือ แขวงตะวันออกใต้ แขวงตะวัน
 ตกเหนือ แขวงตะวันตกใต้ แขวงเมืองนนทบุรี แขวงเมืองปทุมธานี
 แขวงเมืองธัญบุรี แขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ แขวงเมืองสมุทรปราการ

และแขวงเมืองมื่นบุรี สำหรับแขวงเมืองนนทบุรีมีโรงเรียนรัฐบาล ๖
 โรงเรียน คือ โรงเรียนเชมาภิตาราม โรงเรียนรัตนาธิเบศร โรงเรียน
 เฉลิมพระเกียรติ โรงเรียนท้ายเมือง โรงเรียนเสาชิงทอง และโรงเรียน
 ราษฎรบรรหาร ในศกนี้ทางราชการได้มีคำสั่งให้ครูที่เรียนพ้นจาก
 ตำแหน่ง พนักงานจัดการประจำเมืองนนทบุรี คงดำรงตำแหน่งครูใหญ่
 โรงเรียนเชมาภิตาราม แต่ตำแหน่งเดียว ตั้งแต่วันที่ ๒๓ เมษายน
 พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นต้นไป ทั้งนี้เนื่องจากทางราชการยกเลิกตำแหน่ง
 พนักงานจัดการประจำเมืองนนทบุรีออกเสีย แล้วตั้งตำแหน่งธรรม-
 การเมืองขึ้นแทน สำหรับเมืองนนทบุรีก็ได้แต่งตั้งให้ รองอำมาตย์โท
 ขุนวิฑูรทรุณกร (วารี ชิตวารี) ข้าราชการจัดการแขวง ๓ หัวเมือง
 ฝ่ายเหนือเป็นกรรมการเมืองประจำเมืองนนทบุรี ตั้งแต่วันที่ ๒๓
 เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ เช่นกัน จึงนับได้ว่าครูที่เรียนเป็นพนักงาน
 จัดการประจำเมืองนนทบุรี ซึ่งต่อมาตำแหน่งนี้ เรียกว่ากรรมการ
 จังหวัดนนทบุรีเป็นคนแรก

ครูที่เรียนเมื่อพ้นจากตำแหน่งหน้าทูลการฝ่ายบ้านเมืองแล้วก็
 บริหารงานโรงเรียนเชมาภิตารามได้เต็มที่ ขณะนั้นได้ยุบชั้นมูลลงแล้ว
 คงเหลือเปิดสอนแต่ชั้นประถมปีที่ ๑ ถึงประถมปีที่ ๓ มี ๓ ห้อง
 เรียน จำนวนนักเรียนชาย ๔๔ คน นักเรียนหญิงยังไม่มี มีครู ๓ คน
 และใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ทางราชการเห็นว่าแขวงเมืองนนทบุรีการทำมา
 หากินของราษฎรในตำบลสวนใหญ่ยังอัตคัดอยู่ จึงประกาศลดค่าเล่า
 เรียนของนักเรียนโรงเรียนเชมาภิตาราม ซึ่งเคยเก็บเทอมละ ๓ บาท

มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๓ คงเหลือเทอมละ ๑ บาท ตั้งแต่เทอมต้น พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นต้นมา ส่วนโรงเรียนวัดท้ายเมืองนั้นก็ประกาศงดเก็บค่าเล่าเรียนตั้งแต่เทอมต้น พ.ศ. ๒๔๕๗ โดยในคำสั่งลงวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ให้เหตุผลว่า เป็นโรงเรียนที่ตั้งอยู่ในทำเลที่การทำมาหากินไม่สมบูรณ์ เด็กมักไม่ใคร่เข้าเล่าเรียนทั่วถึงกัน ด้วยไม่มีทุนทรัพย์จะใช้จ่ายในการเล่าเรียนเพียงพอ

ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ และ ๒๔๕๘ มีกรณีที่ควรจะกล่าวในเรื่องของครูที่เรียนอ่อนน่าสนใจอยู่ ๒-๓ เรื่อง คือเรื่องยศและเงินเดือนเป็นประการแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ครูที่เรียนผู้ใดบยศเป็นราชบุรุษอยู่แล้ว มีเงินเดือน ๖๐ บาท ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๕๗ มีโชคดีและเกียรติสูงชัน โดยได้รับพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์ตรี เมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ แต่เงินเดือนก็ยังคงได้รับ ๖๐ บาทอยู่ตามเดิม ในเรื่องยศกับเงินเดือนนั้นจะเห็นได้ว่า สมัยนั้นมีโตจากที่ว่าเงินเดือนเท่านั้นเท่านั้น จึงจะได้รับพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์ตรีได้ ต่อมามีการชดชนว่าผู้ที่ จะเข้าเกณฑ์ขอรับพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์ตรีได้จะต้องเป็นผู้มีเงินเดือนตั้งแต่ ๑ ชั่ง (๘๐ บาท) ขึ้นไป นั้นประการหนึ่ง ครั้นต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๕๘ นายกองใหญ่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นายกลี้อบัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกองฝึกหัดผู้กำกับ ลูกเสือชนในบริเวณสโมสรคณะเสือบ้า พระราชวังดุสิต ให้เป็นสำนักศึกษาวิชาผู้กำกับลูกเสือทั่วไปทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง มีกำหนดเวลาเล่าเรียน ๒ เดือนเต็มโดยเริ่มแต่วันที่ ๑ พฤศจิกายน ถึงวันที่ ๓๑

ธันวาคม เสมอมาทุกปี และถ้าผู้ใดเต็มใจจะโดยเสด็จพระราชดำเนิ
 ในการฝึกหัดประลองยุทธเสือบ้ากองเสนาหลวงรักษาพระองค์ด้วย ก็จ
 ึ่งต้องประจำการอยู่จนหมดเขตเวลาที่ฝึกหัดประลองยุทธ จะกลับก่อนไม่ได้
 ในการศึกษาวิชาผู้กำกับลูกเสือ ผู้ที่มีเคหสถานอยู่ในกรุงเทพฯ เข้าไป
 เย็นกลับได้ แต่ผู้ที่อยู่หัวเมืองคงต้องอยู่ประจำหลับนอนที่โรงเรียน
 ตลอดเวลา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระ
 ราชทรัพย์ส่วนพระองค์เลี้ยงดู โดยเฉพาะ รອງอำมาตย์ตรีที่เรียนก็ได้
 รับการคัดเลือกเข้าเรียนในกองฝึกหัดผู้กำกับลูกเสือในปีแรกนี้ด้วยผู้หนึ่ง
 ในจำนวนผู้เข้าเรียน ๒๘ คน เริ่มไปเข้าสถานที่ฝึกหัดตั้งแต่วันที่
 ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ ส่วนหน้าที่ครูใหญ่โรงเรียนเขมาภิตาราม
 ได้มอบให้นายถนอม ปิ่นตะบุตร ครูโรงเรียนเขมาภิตาราม ทำการแทน
 ผลการสอบได้วิชาผู้กำกับลูกเสือในปีนั้นปรากฏว่า รອງอำมาตย์ตรี
 ที่เรียน สอบได้และได้โดยเสด็จพระราชดำเนิไปในการประลอง
 ยุทธเสือบ้า กองเสนาหลวงรักษาพระองค์ด้วย ในโอกาสนั้นยังได้รับ
 พระมหากรุณาธิคุณได้รับพระราชทานนามสกุลว่า “ทพพะพยัคฆ”
 พร้อมกับได้รับพระราชทานประกาศนียบัตรพิเศษ กับ เข็มศิลปวิทยา
 อีกด้วย นับเป็นเกียรติประวัติอันสูงเด่นตอนหนึ่งในชีวิตของท่านและ
 ของตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนวัดเขมาภิตาราม จังหวัดนนทบุรี ด้วย
 ในการพระราชทานประกาศนียบัตรวิชาผู้กำกับลูกเสือ นั้น แบ่งเป็นชั้น
 พิเศษ และชั้นสามัญ ประกาศนียบัตรพิเศษ พระราชทานแก่ผู้ที่
 สอบได้ ได้ตามหลักสูตร และได้โดยเสด็จพระราชดำเนิในการ

ฝึกหัดประลองยุทธเสือบ้ากับกองเสนาหลวง ส่วนประกาศนียบัตรสามัญ
สำหรับพระราชทานแก่ผู้ที่สอบไล่ได้ตามหลักสูตรแต่มิได้โดยเสด็จพระ-
ราชดำรินในการฝึกหัดประลองยุทธเสือบ้ากับกองเสนาหลวง หนึ่งใน
ศกเดียวกันนี้ รongอำมาตย์ตรี ทูเรียน ทักษะพยัคฆ์ ยังมีโชคคืออีก
คือ ไล่เลื่อนเงินเดือนถึง ๒ ครั้ง คือ เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๘
ไล่เลื่อนเงินเดือนเป็น ๖๕ บาท ต่อมาในวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ศกเดียว
กันก็ไล่เลื่อนเงินเดือนอีกเป็น ๗๐ บาท ดังเคยได้กล่าวแล้วว่าประชาชน
ชอบใจจันกันในเรื่องครูโรงเรียน ๒-๓ แห่งนี้เป็นอย่างมากอยู่แล้ว
เมื่อรongอำมาตย์ตรี ทูเรียน ทักษะพยัคฆ์ ครูใหญ่โรงเรียนวัดเขมาภิร-
ตาราม และเป็นเขยของคหบดีชาวสวนทุเรียนได้ทำเกียรติประวัติให้แก่
วงการศึกษาดังนั้น จึงเป็นที่เลื่องลือกันในวงสังสรรค์ของประชาชน
และทางราชการอยู่นาน

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ ก็เกิดมีการหมุนเวียนขึ้นในวงการการศึกษา
ของแขวงเมืองนนทบุรี อันเป็นเหตุให้ รongอำมาตย์ตรี ทูเรียน
ทักษะพยัคฆ์ จะต้องจากตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนวัดเขมาภิรตารามไป
เพราะโรงเรียนวัดเขมาภิรตารามมีเพียงชั้นประถมศึกษาอยู่ แม้จะมี
นักเรียนเพิ่มขึ้นรวมเป็น ๕๔ คน ก็ตาม แต่โรงเรียนรัตนาริศจรณน
นอกจากเป็นโรงเรียนรัฐบาลแห่งแรกในแขวงนนทบุรีดังกล่าวแล้ว ยัง
ได้รับยกฐานะขึ้นเป็นโรงเรียนประจำอำเภอเมืองนนทบุรีและมีนักเรียน
เข้าเรียนถึงระดับชั้นมัธยมศึกษาแล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๘ อีกด้วย จึง
นับว่าเป็นโรงเรียนแห่งแรกในแขวงเมืองนนทบุรี ที่มีชั้น ประโยคมัธยม

ส่วนโรงเรียนท้ายเมืองซึ่งไม่มีชั้นมัธยม ด้วยเหตุนี้ทางราชการจึงย้าย
รองอำมาตย์ตรี ทูเรียน ทักษะพยัคฆ์ จากตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนเขมา-
ภิตรารามไปดำรงตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนรัตนาริ เบศร ตั้งแต่วันที่
๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๙

การย้ายหน้าที่ครูใหญ่ครั้งนี้ประชาชนผู้ปกครองนักเรียน ตลอดจน
ท่านผู้อุปการะโรงเรียนเขมาภิตราราม มีความเสียายเป็นอย่างมาก
เพราะรองอำมาตย์ตรี ทูเรียน ทักษะพยัคฆ์ นอกจากเป็นผู้นำเกียรติยศ
ชื่อเสียงมาสู่โรงเรียนดังกล่าวมาแล้ว ยังมีบุคลิกลักษณะสมเป็นครู กล่าว
คือ มีโอภาปราศรัย ช่วยเหลือใต้อามสารทุกข์สุกดิบกับผู้ปกครองนักเรียน
และกับผู้มาติดต่อด้วยอัธยาศัยอันแจ่มใสยิ้มแย้มเป็นจรรยาภิรมย์ การ
ปกครองนักเรียนก็เคร่งครัด เอาใจใส่ฝึกหัดนักเรียนให้มีความอ่อนน้อม
มีสัมมาคารวะ มีมารยาทดี ให้สมกับสถานที่ เพราะสถานที่ตั้งโรงเรียน
ที่อยู่ริมแม่น้ำใหญ่ มีผู้คนสัญจรผ่านไปมา และแวะชมนักผ่อนบนบริเวณ
วัดอยู่เสมอ ตลอดจนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และพระบรมวงศานุวงศ์
ก็มักเสด็จและไปประทับพักผ่อนตากอากาศอยู่เนือง ๆ และยังคงจัก
นักเรียนรับพระกรุณาพระราชทานอยู่ทุกปี เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๕๔
พระราชทานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ พ.ศ. ๒๔๕๕
และพ.ศ. ๒๔๕๖ พระราชทานสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง
นครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๕๗ พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรม-
วงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นต้น นอกจากนั้นทุก
ครั้งที่ทราบว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินทาง

ชลมารคผ่านหน้าวัดเขมาภิรตาราม ทางโรงเรียนจะจัดลูกเสือและนักเรียน
ออกไปตั้งแถวเรียงรายริมเขื่อนหน้าวัดเพื่อรับและส่งเสด็จพระราชดำเนิน
ด้วยทุกครั้ง จนเป็นประเพณีตลอดมาจนทุกวันนี้ ฉะนั้นการที่ครูใหญ่
ต้องย้ายไปครั้งนี้ ผู้ที่ขอบพอกันเคยจึงพากันอาลัยและเสียดายเป็นอย่างมาก
แต่เมื่อนึกกันได้ว่าการไปรับหน้าที่ใหม่เป็นการก้าวหน้าในหน้าที่
ราชการของรองอำมาตย์ตรี ทูเรียน ทักษะพยัคฆ์ เองและในการศึกษา
ของแขวงเมืองนนทบุรีแล้ว ก็เป็นอันพอใจ

โรงเรียนรัตนธิเบศร นอกจากเป็นโรงเรียนที่มีความสำคัญตั้ง
กล่าวแล้วประการหนึ่ง ยังเป็นโรงเรียนที่ตั้งอยู่ชิดกับโรงเรียนราชวิทยา
ลัยของกระทรวงยุติธรรม . ครอบครัวยของบรรดาอาจารย์แห่งโรงเรียน
ราชวิทยาลัยก็มักส่งเด็กไปเรียนที่โรงเรียนรัตนธิเบศร รองอำมาตย์ตรี
ทูเรียน ทักษะพยัคฆ์ ได้เอาใจใส่อบรมดูแลนักเรียนให้มีความเรียบร้อย
ดุจเดิม เจ้าอาวาสวัดบางขวางขณะนั้นคือ พระครูศีลาภิรม (ธมฺมธโร
ท้วม) ท่านได้เอาใจใส่ในการศึกษาเล่าเรียน ตลอดจน การ ปกครอง ครู
และนักเรียนของโรงเรียนรัตนธิเบศรอย่างใกล้ชิด เคยไปตรวจตรา
สถานที่และบริเวณโรงเรียนบ่อย ๆ เป็นการช่วยให้โรงเรียนเจริญขึ้น
นักเรียนเรียบร้อยมีระเบียบวินัยดี พระธรรมโสภณ (สนธิ์ กิจจกาโร)
รองเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ได้เขียน ประวัติโรงเรียนรัตนธิเบศร
ไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ครั้งท่านยังมีสมณศักดิ์เป็นพระเทพญาณรังษี วัด
บวรนิเวศวิหาร ตอนหนึ่งว่า

"ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕ นายตัวได้ย้ายไป ร.อ.ต. ทูเรียน ทัพพะพยัคฆ์ มารับหน้าที่ครูใหญ่ ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นขุนการุณสิกขการ ได้แก้ไขกิจการภายในซึ่งเห็นว่ายังไม่ดีให้ดีขึ้น บริหารงานเป็นไปด้วยดี ปรับปรุงจรรยา มารยาทของเด็กที่ยังไม่ดีให้ดีขึ้น และในตอนนั้นได้มีการซ่อมซึ่ลูกกรงหน้าโรงเรียน โดยใช้ทุนของโรงเรียนและปรับปรุงสถานที่ด้านหน้าโรงเรียนให้สะอาดสะอ้านดีกว่าเก่าสำหรับเป็นลานฝึกหัดระเบียบแถว โดยใช้ทุนเฉลี่ยจากครูและนักเรียนช่วยกันบริจาค"

ข้อความที่พระธรรมโสภณกล่าวว่า ร.อ.ต. ทูเรียน ทัพพะพยัคฆ์ได้มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนการุณสิกขการนั้น ผู้เขียนขอเพิ่มเติมว่าท่านได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนการุณสิกขการเมื่อวันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ นับว่าท่านเป็นครูใหญ่โรงเรียนรัฐบาลสังกัดกระทรวงธรรมการคนแรกในจังหวัดนนทบุรีที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ และในศกนั้นท่านยังมีโชคที่ได้เลื่อนเงินเดือนขึ้นเป็น ๗๕ บาท อีกด้วย

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ขุนการุณสิกขการ ครูใหญ่โรงเรียนรัตนวิเบศรซึ่งขณะนั้นอายุ ๓๑ ปี ได้รับหน้าที่ราชการเพิ่มขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่งคือ ให้ดำรงตำแหน่งผู้รักษาการแทนศึกษาธิการจังหวัดนนทบุรี ตั้งแต่วันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ฉะนั้น สถานที่ทำงานของท่านก็ต้องเพิ่มขึ้นอีก ๑ แห่งคือ ที่แผนกศึกษาธิการจังหวัดนนทบุรี ใน

ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี ณ ตำบลตลาดขวัญ ซึ่งไกลกันและมีการไป
มาได้สะดวกอยู่ที่แต่ทางน้ำทางเดียว

ก่อนที่จะกล่าวต่อไปขอเล่าถึงเรื่องการเปลี่ยนนามจาก เมือง เป็น
จังหวัด และเรื่องผู้ดำรงตำแหน่งกรรมการจังหวัดก่อนที่ขุนการัญสิกข
การจะไปเป็นผู้รักษาการแทนสักเล็กน้อย ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ขุน
ขุนวิฑูรตฤณกร (วารี ชิตวารี) เป็น กรรมการเมือง นนทบุรี มาตั้งแต่
พ.ศ. ๒๔๕๖ นั้น ขุนวิฑูรตฤณกร พันตำแหน่งกรรมการเมืองนนทบุรี
ไปเมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ และแต่งตั้ง ขุนนิพัทธ์นิติเสรษฐ
เป็นกรรมการเมืองนนทบุรี ตั้งแต่วันที่ขุนวิฑูรตฤณกรพันตำแหน่งไป
ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๙ กระทรวงมหาดไทยได้มีประกาศเปลี่ยนชื่อ
ท้องที่การปกครองพระราชอาณาจักร เปลี่ยนคำว่า เมือง เป็น จังหวัด
ผู้ว่าราชการเมืองก็เรียกเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด ฉะนั้น ตำแหน่ง กรรม
การเมือง ก็เปลี่ยนเป็น กรรมการจังหวัด ด้วย และต่อมาใน พ.ศ.
๒๔๖๒ จึงเปลี่ยนชื่อตำแหน่ง กรรมการจังหวัด เป็น ศึกษาธิการ
จังหวัด ขุนนิพัทธ์นิติเสรษฐ ศึกษาธิการจังหวัดนนทบุรีช่วยมากก็สามารถ
ปฏิบัติหน้าที่ได้ จึงแต่งตั้งขุนการัญสิกขการ ให้รักษาการแทนอีก
ตำแหน่งหนึ่งดังกล่าแล้ว สมัยนั้นจังหวัดนนทบุรียังขึ้นอยู่กับมณฑล
กรุงเทพฯ มีอำเภอขึ้นอยู่กับ ๔ อำเภอ คืออำเภอนนทบุรี อำเภอปากเกร็ด
อำเภอบางใหญ่ (ปัจจุบันเป็นอำเภอบางกรวย) และอำเภอบางบัวทอง
โรงเรียนรัฐบาลมี โรงเรียนรัตนานธิเบศร ขุนการัญสิกขการเป็นครูใหญ่
โรงเรียนท้ายเมือง นายชื่น นิวาสะบุตร เป็นครูใหญ่ โรงเรียนเขมา

ภริตาราม นายตัว ทัดตานนท์ เป็นครูใหญ่ และโรงเรียนเสาชิงทอง (ปัจจุบันคือโรงเรียนปากเกร็ด) นายหล้า คณาจารย์ เป็นครูใหญ่

ขุนการัญศึกษาธิการต้องปฏิบัติหน้าที่ราชการ ๒ ตำแหน่งเป็นเวลา ๑๖ เศษจนถึงวันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๓ จึงพ้นจากตำแหน่งครูใหญ่ โรงเรียนรัตนธิเบศร คงดำรงตำแหน่งศึกษาธิการจังหวัดนนทบุรีแต่ตำแหน่งเดียว ส่วนตำแหน่งครูใหญ่ โรงเรียนรัตนธิเบศร นายปลั่งทองวรรณ มารับหน้าที่ต่อไป ในสภานั้นท่านได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เบญจมาภรณ์มงกุฎสยาม และได้เงินเดือนขึ้นเป็น ๘๐ บาท การบริหารงานในตำแหน่งศึกษาธิการจังหวัดของท่านในระยะต้น ๆ นั้นต้องจัดงานภายในแผนกศึกษาธิการให้เป็นที่เรียบร้อยเสียก่อน แต่อาศัยรักษาการในตำแหน่งอยู่ถึงหนึ่งปีเศษ ก็ทำให้คุ้นและจัดเจนงานในตำแหน่งได้เร็วขึ้น ต่อมาท่านทำงานหนักขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๖๔ กล่าวคือทางราชการได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่งประกาศตั้งแต่วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ และบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ ตุลาคมศกเดียวกันส่วนจังหวัดนนทบุรีบังคับให้ไว้ พ.ศ. ๒๔๖๕ ท่านต้องเป็นเจ้าหน้าที่ปฏิบัติการให้เป็นไปตามกฎหมาย เช่นต้องเกณฑ์เด็กอายุภายในเกณฑ์บังคับมาเข้าเรียน หาสถานที่เรียน ให้เด็กที่ถูกเกณฑ์มาเรียนได้เล่าเรียน หากครูมาสอนเด็กและดูแลเรื่องการเก็บเงินศึกษาพลีจากชายฉกรรจ์ตลอดจนแต่งตั้ง สार วัคศึกษาไว้คอยตรวจตรา ในเรื่องเด็กที่อยู่ในเกณฑ์บังคับขาดเรียนให้ไปโรงเรียนแล้วต้องหมั่นไปตรวจตราโรงเรียนที่ตั้งขึ้นใหม่ ซึ่งเรียกว่าโรงเรียนประ

ชาบาลคุแลทั้งครูและนักเรียนให้ไต่ผลอย่างทั่วถึงกันจึงนับว่าเป็นงานใหญ่
 และหนักที่สุดที่เคยมีมาของบรรดาศึกษาธิการจังหวัดทั่วไป ในตำแหน่งสถานที่
 ทำงานแผนกศึกษาธิการจังหวัดนนทบุรี ก็ได้รับความสะดวกและมีสถานที่
 ที่ทำงานกว้างขวางขึ้น คือใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี
 ได้ย้ายมาตั้งที่สถานที่ของ โรงเรียน ราชวิทยาลัย ของ กระทรวงยุติธรรม
 ตำบลบางขวาง ซึ่งยุบเลิกไป ที่ทำการแผนกศึกษาธิการจังหวัดจึงย้าย
 ตามมาด้วย และใช้ห้องเรียนของโรงเรียนราชวิทยาลัยเป็นที่ทำการต่อไป
 ขุนการวิสุทธิกษัตริย์ เป็นครูเก่าของจังหวัดนนทบุรี ทั้งยังเป็นชาว
 จังหวัดนนทบุรีแล้วโดยสมบูรณ์ จึงได้รับการเร่งเร้าให้จัดการศึกษาของ
 กุศลสตรีให้เป็นปึกแผ่น และเป็นสัดเป็นส่วนเสีย เพราะเดิมเรียนรวมอยู่ใน
 โรงเรียนชาย เช่น ในโรงเรียนวัดเขมาภิรตารามมีนักเรียนสตรีเรียน
 รวมกับนักเรียนชายมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๗ โรงเรียนนี้มีนักเรียน ๑๕๕
 คนในจำนวนนี้เป็นนักเรียนสตรีเสีย ๒๕ คน และมีจำนวนมากขึ้น ๆ จนถึง
 ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ ในจำนวนนักเรียนทั้งหมด ๒๒๔ คน มีนักเรียนสตรี
 ถึง ๔๐ คน แต่มีครูสตรีเพียงคนเดียวในบรรดาครูทั้งสิ้น ๙ คน และ
 เปิดสอนสูงสุดถึงชั้นมัธยมปีที่ ๕ และโรงเรียนรัตนาริเบศร์ก็มีนักเรียน
 สตรีเรียนรวมกับนักเรียนชาย ๑ คน ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ และเพ็งมี
 ครูสตรีคนเดียวใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ฉะนั้น ท่านจึงพยายามจัดตั้งโรงเรียน
 สตรีขึ้นโดยเฉพาะ และได้รับความสำเร็จสมความปรารถนาของท่านใน
 สมัยที่ประเทศไทยมีการปกครองระบอบประชาธิปไตยนี้เอง คือ ได้ทำ
 พิธีเปิดโรงเรียนสตรีประจำจังหวัดนนทบุรีขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๕

มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ มีพระยาศิริชัยบุรีนทร์ ผู้ว่าราชการจังหวัด
 นนทบุรีเป็นประธาน ขุนการฉัตรสิขการ กล่าวรายงานต่อประธานว่า
 “การศึกษาของจังหวัดนนทบุรีในเวลานี้ สำหรับเด็กชายนับว่า
 ความเจริญแพร่หลายเพียงพอ แต่สำหรับเด็กหญิงยังเป็นส่วนน้อยเต็ม
 เพราะเด็กหญิงเมื่อสอบไล่ผ่านประถมศึกษาแล้วจะเรียนปนอยู่กับเด็กชาย
 ต่อไปอีกไม่ได้ จำต้องแยกเรียนเป็นแผนก เด็กหญิงจึงไม่มีโอกาสได้
 เรียนชั้นสูงต่อไป เหตุที่ทางนี้เองด้วยจังหวัดนี้ยังไม่มีโรงเรียนสตรีเป็น
 แผนก ความจริงสตรีมีหน้าที่จะต้องเป็นมารดา เป็นคู่ร่วมทุกข์ร่วมสุข
 กับสามี และเป็นแม่เรือนต่อไปภายหน้า จำต้องอาศัยการศึกษาเล่าเรียน
 ให้เทียมทันกับบุรุษ ความสุขความเจริญจึงจะบังเกิดมีแก่ครอบครัว
 เมื่อทุก ๆ ครอบครัวล้วนแต่มีความสุขความเจริญตาม ๆ กันแล้ว บ้าน
 เมืองย่อมเจริญได้รวดเร็วขึ้น เพราะประเทศบ้านเมืองนั้นก็เช่นเดียวกับ
 บุคคล ถ้าบุคคลผู้ปรารถนาจะย่างขึ้นสู่ความเจริญประกอบด้วยอวัยวะ
 บริบูรณ์ดี มีเท้าเบื้องซ้ายและเท้าเบื้องขวาแข็งแรงเท่าเทียมกัน ก็
 สามารถจะก้าวไปสู่ความเจริญได้สมปรารถนา สตรีนั้นเมื่ออุปมาเหมือน
 เท้าเบื้องซ้าย ถ้ายังไม่ดีเท่าเทียมกันกับเท้าเบื้องขวาซึ่งเปรียบด้วยบุรุษอยู่
 ทราบใดแล้ว บุคคลผู้มีเท้าเพียงอยู่ข้างหนึ่งจะบทรไปสู่อะไรให้สม
 หวังโดยรวดเร็วได้อย่างไร อุปมานั้นใด อุปมัยส่วนครอบครัวบ้านเมือง
 ก็ฉนั้น เรื่องนี้ใต้ทำกรุณาผู้เป็นประมุขแห่งการศึกษาในจังหวัดนี้ ได้
 เห็นประโยชน์ในส่วนนี้ และได้ปรารถนาที่จะจัดตั้งโรงเรียนสตรี

อยู่เสมอ แต่ยังมี การขัดข้องด้วยเรื่องสถานที่ เพราะถ้าจะจัดการปลูก
 สร้างขึ้นใหม่ก็จำเป็นต้องใช้เงินมาก ทั้งประจวบด้วยเป็นคราวที่ฐานะ
 การเงินตกต่ำ จึงต้องรอ ๆ มา พอเหมาะแก่โอกาสที่ทางการปกครองได้
 ย้ายศาลากลางจังหวัดนนทบุรีมา ตั้งที่ตำบลบางขวาง ทำให้สถานที่ทำ
 การทะเบียนเรือ จังหวัดนนทบุรี (หลังเก่า) เป็นที่ว่างเปล่าไม่ได้ทำ
 ประโยชน์อะไร ต้องเสียค่าเช่าที่ดินเป็นการเปลืองเงินรัฐบาลอยู่ทุกเดือน
 ใต้เท้ากรุณาจึงมีใบบอกขออนุญาตรื้อย้ายมา ปลูกสร้างเป็น โรงเรียนสตรี
 ชั้น ๕ ทั้งขออนุญาตเบิกจ่ายเงินต่อกระทรวงธรรมการ ๒ งวด งวดแรก
 เป็นเงิน ๕๐๐ บาท เป็นค่าใช้จ่ายในสิ่งที่จำเป็นเช่น ไม้ที่หรือเสียหาย
 หรือผู้ไ้การไม้ได้ ต้องซื้อไม้ใหม่เปลี่ยนตลอดจนการทาสี และขอเบิก
 ในงวดที่ ๒ อีก ๖๙๕ บาท ๕๑ สตางค์ เป็นค่าสร้างเครื่องใช้สำหรับ
 โรงเรียน เช่น ตู้ โต๊ะ กระจกานดำ รวมค่าใช้จ่ายเป็นเงิน ๑,๑๙๕
 บาท ๕๑ สตางค์ ส่วนแรงในการรื้อย้ายตลอดจนการปลูกสร้าง (ฉีก
 ขาดชำรุด) นักโทษทำท่งสน เป็นการทุ่นรายจ่ายได้มาก

อนึ่ง ที่ทำการทะเบียนเรือนั้นปลูกสร้างมานาน เมื่อรอดลงแล้วจึง
 มีตัวไม้ที่ชำรุดเสียหายมาก (ฉีกขาดชำรุด) คงต้องเปลี่ยนใหม่ใช้ไม้เต็งรัง
 ทั้งหมด ไม้เหล่านี้นี้เป็นไม้ของ (ฉีกขาดชำรุด) ของเหลือใช้ (ฉีกขาด
 ชำรุด) ก่อน ๆ ใต้เท้ากรุณาได้มีความเมตตาให้นำมาเจือจานในการปลูก
 สร้างโรงเรียนหลังนี้ เพื่อให้การได้สำเร็จไป ถ้าจะต้องซื้อจ่ายท่งสน
 แล้ว จำนวนเงินเท่าที่ขอเบิกมาจะไม่พอ

โรงเรียนหลังเดิมเป็นเรือน ๒ ชั้น ขนาดกว้าง ๑๐ เมตร ยาว ๑๑ เมตร ฝ้าชันบนสูง ๓ เมตร ๕๐ เซนติเมตร หลังคามุงสังกะสี กั้นเสาครอบตัว (ฉีกซำรุก) มีรวมในเป็นเฉลียงในตัวทั้ง ๔ ด้าน ได้เริ่มรื้อย้ายมาปลูกสร้างขึ้นในต้นตงแต่วันที่ ... ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ขนาดและส่วนต่าง ๆ คงใช้เท่าเดิม เปลี่ยนแต่ทำฝาและ (ฉีกซำรุก) เพื่อให้เหมาะแก่สถานที่เล่าเรียนคือ แบ่งเป็นห้องพักครู ๑ ห้อง เป็นห้องเรียน ๓ ห้อง จุ้นักเรียน ๕๐ คน ทาสีตะกั่วตัดขาว

การที่โรงเรียนนี้สำเร็จขึ้นได้ก็เพราะได้ทำกรุณา ไต่บัญชีการม โดยตลอดและเป็นที่ยังต่อไปว่า ได้ทำกรุณาจะได้อุปการะโรงเรียนนี้ ให้มีความเจริญสืบไป

วาระนี้เป็นมงคลฤกษ์ ขอเชิญได้ทำกรุณาชักสายเชือกเปิดแพว ซึ่งคลุมป้ายนามโรงเรียนเพื่อเป็นสิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคลแก่โรงเรียนนี้ ให้สถิตยสถาพรต่อไปชั่วกาลนาน

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด”

พระยาศิริชัยบุรินทร์ ผู้ว่าราชการจังหวัดนนทบุรี ประธานกล่าว
ตอบว่า

“โรงเรียนนี้นับว่าได้มาด้วยอดิเรกกลาก โดยเสียเงินเพียงเล็กน้อย ทั้งนี้เพราะได้อาศัยใช้แรงนักโทษในกองมหันตโทษช่วยเหลือในการรื้อย้ายปลูกสร้างจนสำเร็จ ถ้าต้องจ้างเขาทำแล้ว จะต้องใช้เงินเป็นพัน ๆ โรงเรียนนี้เป็นสถานที่ล่อแหลมต่อการรับแขก ถึงแม้จะเล็กก็ตั้งใจจะขยับขยายต่อไป เพื่อยังประโยชน์ให้แก่เด็กหญิง เป็นอันว่าหายวิตกไป

อย่างหนึ่ง ที่เราได้มีโรงเรียนสตรีขึ้นเป็นแผนก ซึ่งแต่ก่อนต้องเรียน
 ปกกันอยู่ในวัด ข้าพเจ้ามีความภูมิใจที่โรงเรียนหลังนี้สำเร็จเรียบร้อย
 และฉันดีที่จะรับช่วยเหลืออุปการะให้มั่นคง ถาวรสืบไป ถ้ายังอยู่ใน
 จังหวัดนี้

ความจริงการศึกษาของประเทศเวลานี้ เราก็ได้รวบรวมโครงการ
 การให้เจริญขึ้นโดยรวดเร็ว มีข้อควรระลึกไว้ว่า ในเรื่องสถานที่เล่าเรียน
 ถ้าหากว่าไม่เป็นการพอเพียงแล้ว ความเจริญในการศึกษาที่จำต้องชะงัก
 และในเวลานี้โดยมาก เราก็อาศัยได้แต่บางวัดที่มีสถานที่ บางวัดก็อาศัย
 ไม่ได้ แต่ถ้าได้เจ้าอธิการที่มีความสามารถ เราก็ได้รับความช่วยเหลือ
 จากท่าน ถ้าหากว่าเจ้าอธิการหย่อนความสามารถก็เจริญไม่ได้ ทั้งนี้เป็น
 เรื่องที่ข้าพเจ้า (ฉีกชำรุด) จึงได้ชักจูงเพื่อนข้าราชการและพ่อค้า ราษฎร
 ทำการกุศลทอดกฐินเป็นงาน (ฉีกชำรุด) อุทิศที่เหลือจากการทอดกฐิน
 ไว้เป็นทุนบำรุงการศึกษาในวัดนั้น ๆ นับว่า (ฉีกชำรุด) สถานที่เหมาะ
 แก่โรงเรียนประชาบาล

ในเรื่องการศึกษาของท้องถิ่นตั้งแต่ข้าพเจ้าเข้ามา (ฉีกชำรุด)
 รู้สึกว่าการศึกษาของเราขยับเขยื้อนหน้ากว่าเขามากนัก มณฑลอื่น ๆ การ
 ศึกษาของเขาจัดกันได้แพร่หลาย แต่ของเราสิมาอยู่ไกลไกลก็กินต่าง จึง
 ได้พยายามมาคบใน เรื่องการศึกษาให้ เรื่อยมา เพื่อให้ทัดเทียม (ฉีกชำรุด)
 โรงเรียนที่ตั้งอยู่ในสถานที่ล่อแหลมโล่งโล่ง ทำให้สัทธิจใจอยู่ว่านักเรียน
 เหล่านี้ จะมีการ (ฉีกชำรุด) ต่อจรรยาและวิชา เพราะฉะนั้นต้องขอ
 อายติแก่ครูบาอาจารย์ให้พวกตนในเรื่องจรรยาให้มาก ถ้าครูปล่อยปละ

ละเลยในเรื่องจรรยาแล้วนักเรียนก็จะไม่มีระเบียบ หากความเรียบร้อยมิได้ จะไม่สมแก่ที่เป็นโรงเรียนอันตั้งอยู่ในสถานที่รับแขก อีกประการหนึ่งใคร่ตักเตือนนักเรียนเล็ก ๆ ที่ยังอยู่ในอกของผู้ปกครองต้องตั้งใจเล่าเรียน เหมือนหน้าชนเราที่ต้องรีบตัก เพราะเวลาที่เรายังเป็นเด็กอยู่นั้น ยังไม่มีกิจการที่จะต้องกระทำอะไร เมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้วเราจะเล่าเรียนมิได้ เพราะฉะนั้น เมื่อเด็กต้องรีบเล่าเรียน ประเทศยิ่งเจริญพลเมืองก็ต้องเจริญตาม จะมาเกียจคร้านอยู่ไม่ได้ ถ้าหากเราเกียจคร้านแล้ว เราจะไม่ทำอะไรเป็นเครื่องเลี้ยงตัว ถ้าตนมีวิชาดี แล้วการอาชีพของตนก็จะเบาแรงเบากำลัง นักเรียนทุกคนจงจดจำไว้

บัดนี้เป็นเวลาอันสมควรที่จะเปิดป้าย เพื่อให้โรงเรียนนี้ตั้งมั่นคงสถาพรอยู่ชั่วกาลนาน ขอชักชวนท่านทั้งหลายจงช่วยชัย”

ครูใหญ่คนแรกของโรงเรียนสตรีประจำจังหวัดนนทบุรี คือ นางสาวลัดดาวัลย์ สุวรรณสิงห์ (ปัจจุบันคือ นางสาวลัดดาวัลย์ นนทะนาคร) ซึ่งลาออกจากตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนสตรีนนทบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ โรงเรียนสตรีประจำจังหวัดนนทบุรีเปิดรับนักเรียนครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ เปิดสอนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ ถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ มีนักเรียนทั้งสิ้น ๖๑ คน

ขุนการุณยสิขการ ดำรงตำแหน่งศึกษาธิการจังหวัดนนทบุรีอยู่ถึง ๒๓ ปี ยิ่งความชื่นชมยินดีให้แก่ชาวนนทบุรี ตลอดจนทางราชการเป็นอย่างยิ่ง ต่างก็มิได้คิดได้ฝันเลยว่า ท่านจะต้องพ้นตำแหน่งศึกษาธิการจังหวัดนนทบุรีไป เพราะท่านได้ดำรงตำแหน่งอยู่นานที่สุดในชีวิต

ราชการของท่านตั้งแต่อายุ ๓๑ ปี จนถึงอายุ ๕๕ ปี ถ้าไม่มีเหตุ-
 การณ์ผันผวนทางประเทศชาติเกิดขึ้น ท่านก็คงจะดำรงตำแหน่งศึกษา-
 ธิการจังหวัดนนทบุรีต่อไปอีกจนครบเกษียณอายุอย่างแน่แท้ แต่เพื่อยุให้
 มีเหตุการณ์ผันผวนขึ้นอย่างอาจกล่าวได้ว่า เป็นประวัติศาสตร์ในสมัย
 กรุงรัตนโกสินทร์ทีเดียว คือ สงครามมหาเอเซียบูรพาได้ปะทุขึ้น และ
 ลุกลามมาถึงประเทศไทยเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ จังหวัด
 พระนครและธนบุรีตลอดจนจังหวัดใกล้เคียง ได้รับภัยทางอากาศการ-
 ศึกษาโดยเฉพาะในจังหวัดพระนครและธนบุรี ก็ระส่ำระสายตามไปด้วย
 เพราะทางราชการประกาศให้ประชาชนอพยพไปอยู่นอกเขตชุมชนชุม
 บุตรหลานของประชาชนก็ต้องอพยพหลบภัยตามครอบครัวไปด้วย ตั้ง
 นั้นเพื่อความเหมาะสมกับสถานการณ์อันคับขันของบ้านเมือง ทางราชการ
 จึงตราพระราชบัญญัติยุบและรวมการปกครองบางจังหวัด พ.ศ. ๒๔๘๕
 เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ และให้ใช้พระราชบัญญัตินี้
 ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๖ มีสาระสำคัญ คือ ให้ยุบ
 จังหวัดนนทบุรี จังหวัดสมุทรปราการ จังหวัดสมุทรสาคร และจังหวัด
 นครนายก โดยให้รวมท้องที่ของจังหวัดที่ยุบไปอยู่ในจังหวัดอื่น ๆ ที่
 ใกล้เคียง สำหรับจังหวัดนนทบุรี ให้รวมท้องที่ของจังหวัดนนทบุรีเข้าไว้
 ในการปกครองของจังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรีคือ ให้ท้องที่อำเภอ
 นนทบุรี และอำเภอปากเกร็ด มาขึ้นอยู่กับเขตปกครองของจังหวัดพระ-
 นคร อำเภอบางใหญ่ อำเภอบางกรวย และอำเภอบางบัวทองให้มาขึ้น

อยู่ในเขตปกครองของจังหวัดนนทบุรี เมื่อเป็นเช่นนี้ตำแหน่งศึกษาธิการจังหวัดนนทบุรี ก็ต้องเลิกไปด้วยตามกฎหมาย กระทรวงศึกษาธิการจึงย้ายขุนการัญสิกขการมาดำรงตำแหน่งหัวหน้าแผนกเก็บ กองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๖ รวมเวลาที่ท่านเป็นครูและรวมทั้งเป็นศึกษาธิการจังหวัดนนทบุรีด้วยเป็นเวลาถึง ๓๓ ปี งานของท่านในขณะดำรงตำแหน่งศึกษาธิการจังหวัดนอกจากที่กล่าวแล้ว ยังมีงานอีกบางประการซึ่งควรนำมากล่าว เท่าที่ผู้เขียนรวบรวมมาได้จากเอกสารต่าง ๆ มีดังต่อไปนี้

๑. ยกระดับโรงเรียนวัดท้ายเมืองขึ้นเป็นโรงเรียนประจำจังหวัดนนทบุรี ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ขณะนั้นชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ ถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๕ และต่อมามีชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖ ประมาณเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ นับว่าเป็นโรงเรียนที่มีถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖ เป็นโรงเรียนแรกในจังหวัดนนทบุรี โรงเรียนนี้ปัจจุบันคือโรงเรียนศรีบุญยานนท์

๒. ในจังหวัดนนทบุรีเดิมมีเขตปกครอง ๔ อำเภอ ในสมัยขุนการัญสิกขการเป็นศึกษาธิการจังหวัด มีอำเภอเพิ่มขึ้นอีก ๑ อำเภอ คืออำเภอบางแม่นาง ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอบางใหญ่ แล้วเปลี่ยนชื่ออำเภอบางใหญ่เดิม เป็นอำเภอบางกรวย

๓. ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ มีพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบการบริหารราชการแผ่นดินยุบเลิกมณฑลต่าง ๆ ทั้งหมด ฉะนั้น แผนกธรรมการจังหวัดนนทบุรี จึงขึ้นตรงต่อกระทรวงธรรมการ

๔. ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ โรงเรียนวัดเขมาภิรตาราม เริ่มเปิดสอนถึงชั้นมัธยมปีที่ ๖ มีจำนวนนักเรียนชาย ๒๗๔ คน นักเรียนหญิง ๔๐ คน รวม ๓๑๔ คน ครูชาย ๑๑ คน ครูหญิง ๒ คน

๕. ใน พ.ศ. ๒๔๘๒ โรงเรียนสตรีนันทบุรี เริ่มมีถึงชั้นมัธยมปีที่ ๖

๖. เปิดโรงเรียนช่างไม้หนทบรีเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ปัจจุบัน คือ โรงเรียนการช่างนันทบุรี

๗. จากสถิติของกรมสามัญศึกษาเดิม แสดงผลการสอบไล่ชั้นมัธยมปีที่ ๖ ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดในจังหวัดนันทบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ว่า มีผู้สอบไล่ได้ ๗๓ คน เป็นนักเรียนโรงเรียนรัฐบาลทั้งสิ้น โรงเรียนราษฎรยังไม่ปรากฏ

ส่วนความดีความชอบที่ขุนการรัฐศึกษาได้รับในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งศึกษาธิการจังหวัดนันทบุรี มีดังนี้ ได้เลื่อนเงินเดือนจาก ๘๐ บาท ครั้งละ ๑๐ บาทบ้าง ๑๕ บาทบ้าง และ ๒๐ บาทบ้าง จนถึงวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๒๐๐ บาทได้รับพระราชทานตราและยศสูงขึ้น คือ ได้รับพระราชทานเครื่องอิสริยาภรณ์จตุรภรณ์มงกุฎสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ และจตุรภรณ์ช่างเผือกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ และได้รับพระราชทานเลื่อนยศเป็นรองอำมาตย์โทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ ท่านปฏิบัติราชการในตำแหน่งใหม่เพียง ๑ ปี ก็ออกจากราชการเพื่อรับบำนาญ เพราะเกษียณอายุ

ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๗ รวมเวลารับราชการ ๓๖ ปี ๗ เดือนเศษ 1

ขุนการัญสิกขการ ได้เข้าทำงานในกระทรวงอุตสาหกรรม และทำงานอยู่ได้ ๒ ปี ก็ลาออกจากราชการเพราะสุขภาพไม่สมบูรณ์ และรู้สึกว่ายากแล้ว ต่อจากนั้นท่านก็ประกอบอาชีพกสิกรรมทำสวนทุเรียนในจังหวัดนนทบุรีให้สมกับที่บิดามารดาตั้งนามว่า “ทุเรียน” แต่ทางฝ่ายที่บ้านเมืองหลังจากจังหวัดนนทบุรีได้กลับคืนเป็นจังหวัดนนทบุรีตามเดิมตั้งแต่วันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ เป็นต้นไปแล้ว ก็มักขอร้องขอให้ท่านช่วยเหลือในการบริหารท้องถิ่น ท่านก็ยินดีช่วยเหลือด้วยความตั้งใจตลอดมา เคยได้รับเลือกเป็นสมาชิกสภาจังหวัดนนทบุรี เป็นสมาชิกสภาเทศบาลเมืองนนทบุรี และเคยดำรงตำแหน่งเทศมนตรี ใน พ.ศ. ๒๔๙๒ สมัยหนึ่งด้วย ขุนการัญสิกขการท่านถือกัลยาณมิตรธรรมที่เป็นหลักประจำใจเสมอ จึงเป็นที่เคารพนับถือของบุคคลทั่วไปในจังหวัดนนทบุรี ชอบพบปะสังสรรค์สมาคมกับบรรดาผู้เคยร่วมอาชีพเดียวกันด้วยความโอบอ้อมอารี เผื่อแผ่ ไม่ถือยศถือเกียรติแต่ประการใด ชอบแลกเปลี่ยนความคิดเห็นความเห็น หากความรู้ใหม่ๆ อยู่เสมอ และยังเป็นທີ່ปรึกษาของครูอาจารย์ในเรื่องเกี่ยวกับการศึกษาอยู่เนือง ๆ นายไกรศรี สุขสมย์ผู้เคยเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนรัตนาริเบศร (พ.ศ. ๒๔๗๑ — ๒๔๗๖) ได้กล่าวสรรเสริญขุนการัญสิกขการว่า

“ครูทุเรียน ทัพพะพยัคฆ์ อดีตศึกษาธิการจังหวัดนนทบุรี มีพรหมวิหารต่อครูเป็นอันดี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ข้าพเจ้าสำเร็จวิชาครู

แล้วก็ได้มารับราชการร่วมกับท่าน เนื่องจากแต่เดิมยังไม่มีระบบค่าเช่าบ้าน ครั้นต้องเสียค่าเช่าบ้านเอง ท่านจึงให้พักในบ้านของท่าน รับประทานอาหารของท่าน เสียค่าอาหารและค่าบ้านเพียงเดือนละ ๕ บาท แต่ต่อมาท่านได้กรุณาไม่คิดเงินเลย ท่านเป็นชาวสวนมีการปลูกทุเรียนเป็นไม้หลัก นอกนั้นก็ยังมีหมากดิบเจียนตากแห้งเป็นอาชีพรอง ข้าพเจ้าก็ได้เรียนวิชาทั้ง ๒ อย่างกับท่าน ท่านเป็นชาวอำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา บัดนี้ท่านเป็นชาวนนทบุรีแล้วทุกส่วน ท่านยังชักชวนให้ข้าพเจ้าและเพื่อนครู ซึ่งเป็นชาวจังหวัดอื่น แต่มาเป็นครูในจังหวัดนนทบุรีให้มีครอบครัวตั้งหลักฐานอยู่ใน สวน นนทบุรี เหมือนกับท่านด้วย จนมีบุตรหลานอ่อนหนาฝากอยู่ตราบนานนับสี่ ขณะที่ท่านบริหารการศึกษาอยู่นั้นที่ท่านสนใจเป็นพิเศษก็คือในเรื่องการเงินของหลวง ท่านจะต้องระมัดระวังมิให้บรรดาครูที่อยู่ในบังคับบัญชาของท่านบกพร่องในเรื่องนี้ ท่านเคยเปรยเสมอว่า 'แต่ช่างตายทั้งตัว เอาใบบัวปัดไม่มีติดฉันทใด เรื่องเงินทองของหลวง ถ้าบกพร่องก็ปัดไม่มีติดฉันทนั้น' เงินค่าเล่าเรียนสมัยก่อนไม่ได้ส่งจังหวัด จากโรงเรียนก็ส่งตรงไปยังกรมศึกษาธิการหรือกระทรวงศึกษาธิการโดยตรงเลย แต่ท่านก็ทราบว่ใครกำลังจะบกพร่อง ท่านก็รีบดำเนินการตักเตือนมิให้ครูผู้นั้นเสียคน และหลวงก็ได้เงินเต็ม ไม่เสียทั้งคน และเงินก็ไม่สูญ ข้าพเจ้าจึงขอสดุดีท่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ในด้านความเป็นผู้นำ อาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวอย่างที่ดี ท่านไม่ดื่มของมึนเมาเลย สิบบุหรืสักกมวนโต ๆ จนครูหลายคนเอาอย่างท่าน

ท่านไม่เคยขึ้นสโมสรเล่นบิลเลียด กินข้าวแกง ไม่เล่นเพราะถือเอากา
 ออกกำลังกายทางทำสวน พฤติการณ์นี้เป็นตัวอย่างในการเก็บหอร
 รอมริบอย่างดี ภายหลังฐานะของท่านก็ดีขึ้น ก่อนที่จะเกษมชีวิต ท่าน
 มีบ้านช่องอยู่อย่างโอโถง ท่านมีเรือกสวนไว้ให้บุตรธิดาไม่น้อยหน้าใคร
 ในถิ่นเดียวกัน เดิม ๆ มาชาวสวนทุเรียนเป็นผู้มั่งคั่งน้อยไม่ชอบรับราชการ
 จะว่าท่านเป็นผู้นำเป็นตัวอย่างจนชาวบ้านให้บุตรหลานเข้าศึกษา
 เล่าเรียนและรับราชการจนได้รับตำแหน่งสูง ๆ ในหน้าที่ราชการหลายเท่า
 บางท่านก็เป็นรัฐมนตรี อธิบดี รองอธิบดี ผู้ว่าราชการจังหวัด รว
 แล้วหลายท่าน ๕๕๕ เพราะพื้นที่ดินที่ทำสวนทุเรียนคงที่อยู่ ไม่เพิ่มช
 ในจังหวัดนนทบุรี แต่คนมีมากขึ้น ถ้าทุกคนมุ่งแต่จะทำสวน ก็คง
 พื้นที่ไม่พอทำกิน อย่างนั้นก็เลยเป็นผู้นำออกตำแหน่งในทางอาชีพ

ครูทุเรียนเป็นครู บุตรธิดาก็เจริญรอยตามบิดา คือได้จัด
 โรงเรียนการัญศึกษา ขึ้นเป็นอนุสรณ์ ที่สวนแปลงหนึ่งริมถนนพิบูล
 สงคราม ติดคลองบางตะนาวศรี อำเภอเมืองนนทบุรี เป็นการปลูกฝัง
 ที่ดีให้แก่บุตรธิดาของท่าน เป็นการช่วยการศึกษาของจังหวัดนนทบุรี
 ด้านหนึ่ง เพราะโรงเรียนขณะนั้นกำลังเจริญมีนักเรียนจำนวนมาก จ
 ันว่าท่านเป็นครูที่ไม่ควรลืม”

ขุนการัญศึกษา มีบุตรธิดากับนางบุญมา ทักษะพยัคฆ์ ศรี
 ภริยาของท่าน รวม ๕ คน คือ

๑. นายสุวรรณ ทักษะพยัคฆ์
๒. นายกมล ทักษะพยัคฆ์

๓. นางสาวสมปอง ทัพพะพยัคฆ์

๔. นางอุไร ขำบุญญา

๕. นางวณี น่วมอยู่

ใน พ.ศ. ๒๔๙๓ ขุนการัญญสิขภการ เริ่มมีโรคร้ายเบียดเบียน บัวยกระเสาะกระแสะด้วยโรคหัวใจ ไตพิการ และความคันโลหิตสูง เนื่องด้วยได้รับการรักษาพยาบาลอย่างดีจากนายแพทย์ และภรรยาบุตร ธิดาอาการก็ทุเลาขึ้นเล็กน้อย ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๙๔ อาการโรคกำเริบขึ้นอีก ถึงกับต้องมารักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช อาการก็ดีขึ้น อยู่โรงพยาบาลประมาณ ๒๐ วัน ก็กลับไปอยู่บ้านได้ ต่อมาอีก ๒ ปี โรคก็กำเริบขึ้นอีก อาการของโรคเป็นดังนี้เรื่อยมา เมื่อมีอาการไม่สู้ดีก็นำมารักษาที่โรงพยาบาล และเป็นดังนี้เสมอมา จนวาระสุดท้ายของท่านมาถึง กล่าวคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ ท่านก็มารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลมิชชัน จังหวัดพระนคร อาการมีแต่ทรงกับทรุด หมดความสามารถที่นายแพทย์จะเยียวยาได้จึงถึงแก่กรรมด้วยอาการ อันสงบที่โรงพยาบาลนั้น เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ เวลา ๑๓.๓๐ น. รวมอายุได้ ๖๗ ปี ๑๑ เดือน ๓ วัน

ภักดี นวิสุข

พระยาอนูมานราชชน

(ยง อนูมานราชชน)

พ.ศ. ๒๔๓๑ — ๒๕๑๒

แม่พระยาอนูมานราชชนจะได้รับคำยกย่องว่าเป็นอัจฉริยบุคคล เป็นคนดีของกรุงศรีอยุธยา เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เป็นนักปราชญ์ นักเขียน ฯลฯ แต่ความเป็นจริงแล้วท่านเป็นครออยู่ตลอดเวลา

ศาสตราจารย์ พระยาอนูมานราชชน เป็นบุตรคนโตของนายหลี และนางเฮียะ เกิดเมื่อวันศุกร์ที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ ที่ตำบล วัดพระยาไกร อำเภอยานนาวา จังหวัดพระนคร นามเดิม ยง ได้รับพระราชทานนามสกุลว่า เสฐียรโกเศศ แต่ต่อมาเปลี่ยนใช้นามสกุลตามราชทินนาม

เด็กชาย ยง หรือกวางหยง ได้รับการศึกษาชั้นแรกจากบิดา โดยหัดอ่าน ก.ข. ก.กา จากตัวเขียนบนกระดานดำอย่างเก่าที่บ้าน เมื่ออายุประมาณ ๕—๖ ขวบ แต่บิดาไม่มีเวลาสอนให้มากนัก ด้วยมีกิจการทำมาหากิน แต่บุตรก็ขยัน หมั่นลุกขึ้นอ่านหนังสือทบทวนเอาเอง แต่เข้ามีศ ตามคำแนะนำของบิดา จนอ่าน ปฐม ก.กา ได้คล่อง และอ่านจินตามณีได้บ้าง นั่นเป็นการวางรากฐานทางการศึกษาก่อนเข้าโรงเรียน

พระยาอนุมานราชธน
(ขง อนุมานราชธน)

เด็กชาย ยง ได้เข้าโรงเรียนบ้านพระยานานา เอาต่อเมื่ออายุ
ราว ๆ ๙ หรือ ๑๐ ขวบ เวลานั้น พระยาวิจิตรวิทยาการ เมื่อครั้ง
เป็น นายกร อมาตยกุล เป็นครูใหญ่ เปิดสอนทั้งภาษาไทยและภาษา-
อังกฤษ อยู่ทางฝั่งธนบุรี ตรงข้ามวัดม่วงแค เด็กชายยงได้เรียน
แต่ภาษาไทย โดยใช้ แบบเรียนเร็วเล่ม ๑ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์-
เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง และมีครูสีเป็นผู้สอน
ครั้นเมื่อขึ้นไปเรียนเล่ม ๒ กับครูบุญไต้ไม่ทันไร ก็ออกจากโรงเรียน
เปลี่ยนไปเข้าโรงเรียนอัสสัมชัญ เริ่มเรียนภาษาอังกฤษที่นั่น แม้กระ
นั้นบิดาก็เป็นผู้แรกสอน เอ บี ให้ก่อนไปเข้าอัสสัมชัญอีกเช่นกัน

ที่โรงเรียนอัสสัมชัญเวลานั้น บาทหลวงกอลมเบ็ค ยังบริหาร
งานอยู่ ครูที่สอนเด็กชาย ยงในชั้นประถมนั้น คือ ยอน เจมส์ ลูก
ครึ่งฝรั่ง ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นนายนิยม รักไทย และได้เป็นหลวง
บวรบรรณารักษ์ ภายหลังมาล้มตบาททางวงการหนังสือร่วมกับศิษย์คน
หนึ่งด้วย ครูอีกคนเป็นลูกจีน ชื่อชกกี ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น นายธานี
วีรานุกิติ ทั้งสองท่านนี้สอนภาษาอังกฤษ ส่วนที่สอนภาษาไทยมี
ครูทิม เปรี๊ญ และให้เรียนมูลบทบรรพกิจเป็นหนังสือหลัก

การเรียนที่โรงเรียนอัสสัมชัญ เริ่มต้นแต่เมื่ออายุ ๑๒ ปี พอถึง
ชั้นบังคับได้เลื่อนจากชั้นประถม ซึ่งเรียกกันว่าชั้น Preparatory ไป
เป็นชั้น ๑ หรือ Standard One ครูประจำชั้นชื่อกอดเทโร เชื้อสาย
โปรตุเกส ซึ่งเป็นคนดีและเคยสอนเจ้าพระยาตรีธรรมาธิเบศมาด้วยแล้ว
ส่วนครูประจำชั้น ๒ นั้นเป็นไทย ชื่อครูวัน ตอนหลังได้เป็น

พระยาราชวิเศษ และครูที่เหนือชนชั้นไปนับเป็นฝรั่งสองคน
พี่น้องสกุลโกลีเยรี

ครูตั้งกล่าวล้วนแต่เป็นฆราวาส ส่วนบาทหลวงที่สอนเด็กชายยัง
ก็มีพ่อเฟอร์เลย์และพ่อกันตอง ภายหลังเมื่อภราดาคณะเซนต์คา-
เบรียลเข้ามาบริหารงานโรงเรียนสืบต่อจากพ่อกอลมเบท์ เด็กชายยัง
ก็ได้เรียนหนังสือกับภราดาออกัสตัส และภราดาคาเบรียลด้วยบ้าง

ในอัตชีวประวัติและพินความหลัง ของเสวีรโกเศศจะเห็น
ว่าครูเหล่านี้มีอิทธิพล นำท่าน ไปใน ทางดี ให้เอา ใจใส่ในการเรียน
ให้พากเพียร อยู่เกือบตลอดเวลา แม้ในละแวกบ้านจะมีเพื่อน ที่เป็น
พาลคอยชวนไปในทางวิเวกบาททะเลาะอยู่เนือง ๆ ก็ตาม ทั้งนี้แสดง
ว่า เด็กชาย ยง เคารพนับถือครูมาแต่เด็ก ยิ่งบาทหลวงกอลมเบท์
ด้วยแล้ว ท่านถึงกับแต่งประวัติศส্তুไว้ในชุดประวัติครูที่ครูสภาจัด
พิมพ์ในวันครู พ.ศ. ๒๕๐๓ ด้วยซ้ำไป

การเรียนที่โรงเรียนอัสสัมชัญของเด็กชายอยู่ในชั้นดี มักสอบ ได้
ไม่กี่ ๑ ก็ที่ ๒ คู่แข่งคนสำคัญคือพระยาปริชานศาสน์ (เสริญ บัญยารชุน)
ท่านผู้ต่อมาสอบชิงทุนได้ไปศึกษาวิชาครูที่อังกฤษ และมีความเจริญ
ทางราชการจนเป็นปลัดกระทรวงศึกษาธิการอยู่สมัยหนึ่งด้วย เด็กชายยัง
ไม่สนใจการฝีมือหรือวาดเขียน ทำคะแนนได้ดีแต่ทางอ่านทางเขียน
และท่องขบใจ ภาษาอังกฤษรู้มากสมกับเป็นนักเรียนอัสสัมชัญสมัยเมื่อ
๗๐ ปีก่อนโน้น ซึ่งบังคับให้นักเรียนพูดอังกฤษเกือบตลอดเวลา และ
สอนวิชาต่าง ๆ เป็นภาษาอังกฤษทั้งนั้น ยกเว้นแต่ภาษาไทยสัปดาห์ละ

ครั้งเดียว แม้กระนั้นเด็กชายยังก็ไปสมัครสอบภาษาไทยด้วยตนเอง จนสอบไล่ได้ประโยคสองที่โรงเรียนเทพศิรินทร์

การศึกษาภายในสถาบันของพระยาอนามานราชชน หรือเด็กชาย ยงนั้น จบลงหลังจากสอบไล่ได้ชั้น ๔ แล้วเท่านั้น เพราะพอขึ้นชั้น ๕ ได้ไม่ทันไร ทางบ้านก็ต้องให้ออกไปทำงาน เพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว ด้วยบิดามารดามีลูกอยู่หลายคน และฐานะก็ไม่ดีนัก แต่การศึกษาภายนอกสถาบันของพระยาอนามานราชชน เริ่มแต่บิดาหัดสอนอ่านให้แล้ว ก็หาได้ยุคิดงไม่ จนตราบอายุขัย แม้ในช่วงที่อยู่โรงเรียน เด็กชายยังก็รับจ้างอ่านหนังสือประโลมโลกให้ชาวบ้านฟังจนอ่านสุภาษิตสอนหญิง สวัสดิรักษา กลดโกง ขาดิหวย ก.ข.อะไร เหล่านี้ได้คล่อง จนเมื่ออิทธิพลให้รักอ่าน และให้สนใจในเรื่องไทย ๆ ต่อมาในภายหลัง พงศาวดารจีนและหนังสือประเภทวรรณศิลป์อื่น ๆ ก็ช่วยให้ท่านเป็นนักประพันธ์ขึ้นด้วยโดยไม่รู้ตัว แม้เมื่อไปทำงานตามสถานที่ต่าง ๆ ก็ยังสมัครไปเรียนพิเศษกับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์บ้าง กับครูอื่น ๆ อีกบ้าง และผู้บังคับบัญชาที่สอนวิชาการต่าง ๆ ให้อย่างสำคัญนั้น คือ มิสเตอร์นอร์แมน แมกซเวล แห่งกรมศุลกากรนั่นเอง

เมื่อออกจากโรงเรียนอัสสัมชัญนั้น นายยงอายุได้ ๑๗ ปี ไปสมัครทำงานที่โอสถศาลารัฐบาล ทางสะพานนพวงศ์ ใกล้ ๆ โรงเรียนเทพศิรินทร์ โดยหวังจะได้เป็นนักเรียนแพทย์ต่อไป ครั้นไปฝึกงานนาน ๆ เข้า โดยไม่ได้รับเบี้ยเลี้ยงหรือเงินเดือน ทั้งยังไม่มีแว้วว่าจะ

ได้รับการศึกษาสูงขึ้นไปด้วย บิดาจึงให้ลาออกไปทำงานที่โฮเทลโอเรียนเตลเป็นเสมียนและพนักงานทั่วไป ได้เงินเดือนละ ๖๐ บาท ซึ่งเป็นจำนวนมากสำหรับสมัยนั้น (พ.ศ. ๒๔๔๘) แต่ทำอยู่ไม่นาน ก็ไปสมัครเข้ารับราชการเป็นเสมียนในกรมศุลกากร โดยยอมรับเงินเดือนน้อยลงเดือนละ ๑๐ บาท ทั้งนี้เพราะเพิ่งออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ยกเว้นไม่เกณฑ์แต่ชายฉกรรจ์ที่รับราชการเท่านั้น

จะอย่างไรก็ตาม นายงก็มีความเจริญในทางราชการที่กรมนี้ โดยเริ่มแต่เป็นเสมียนฝรั่งกองรายงาน จนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนอนุมานราชชน และเลื่อนเป็นหลวง พระ และพระยา ในที่สุด แม้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะทรงชักชวนให้ไปรับราชการที่ราชบัณฑิตยสภา ทั้ง ๆ ที่ใจรักทางนั้น แต่พระยาอนุมานราชชน ก็คงอยู่ที่กรมศุลกากรเรื่อยมาจนได้ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยอธิบดี ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองทางราชการปลดท่านออกจากรับราชการนานใน พ.ศ. ๒๔๗๖

ถึง พระยาอนุมานราชชนจะเสียใจในการถูกปลดออกจากราชการเพียงใด แต่ในไม่ช้าก็ได้รับการชักชวนให้กลับเข้ารับราชการในกรมศิลปากร ซึ่งเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ แม้จะในตำแหน่งที่ต่ำกว่าเดิมก็ตามที และจากตำแหน่งหัวหน้ากองศิลปวิทยาในกรมใหม่นี้ ท่านก็รับราชการอยู่จนได้เป็นอธิบดี และได้ต่ออายุราชการให้เป็นหลายครั้ง จนถึงเกษียณอายุไปในที่สุด ระหว่างนั้น ท่านได้ดำรงตำแหน่งที่ปรึกษาสำนักนายกรัฐมนตรีอยู่สมัยหนึ่ง ในการปฏิบัติราชการท่านพยายามถือ

สายกลาง และพยายามสร้างความเจริญให้แก่วิชาความรู้ทางด้านศิลปวัฒนธรรม ด้วยการเริ่มศึกษาด้วยตนเองก่อน เมื่อเข้าใจแล้วจึงพยายามเผยแพร่ความรู้^{นี้} ให้กว้างขวางออกไป ในกรณี^{นี้} โดยที่ท่านเป็นที่ปรึกษาของกรมโฆษณาการอยู่ด้วย ย่อมช่วยให้ความคิดความอ่านของท่านแพร่หลายออกไปได้กว้างขวางเท่าที่ควร ^{นี้} โดยไม่ต้องเอ่ยถึงว่าชื่อเขียนของท่านก็เป็นที่พอใจอ่านกันอยู่ในหมู่ชนแทบทุกชั้นมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ แล้ว

พระยาอนุมานราชชนเป็นครูผู้ฉลาด ที่พยายามจะเอาชนะชนทุกชั้นและพยายามเชื่อมของดีในอดีตสมัยให้สืบเนื่องต่อไปยังคนรุ่นใหม่ ให้คนทุกรุ่นทุกวัยได้รู้จักและเข้าใจในเรื่องความเป็นมาของชนบทรรมนิยมประเพณี และที่มาทางวัฒนธรรมจากแหล่งต่าง ๆ สมดังคำของศาสตราจารย์เกดณีย์ที่ว่า ไว้ในเรื่อง ชีวิตและพิธีของไทยโบราณ (Life and Rituals of Old Siam) ของเสฐียรโกเศศว่า

“พระยาอนุมานราชชนอยู่ในสถานะ หรือที่ถูกต้องสร้างตัวเองขึ้นจนอยู่ในสถานะที่ไม่เหมือนใคร โดยเฉพาะในด้านวิชาศิลปวิทยาการของไทย ^{นี้} ทั้งนี้ก็เพราะท่านไม่ได้รับการศึกษาชั้นมหาวิทยาลัย แต่วิชาความรู้ของท่านทำให้อาจารย์รุ่นหลัง และนิสิตนักศึกษาพากันสยบอยู่แทบเท้าของท่าน และยกย่องท่านว่าเป็นศาสตราจารย์ชั้นยอดเยี่ยมคนหนึ่ง อันพึงได้รับความเคารพสักการะ ในด้านวิชามานุษยวิทยา ท่านก็หาเคยได้รับคำสั่งสอนมาจากผู้ใดไม่ แต่ก็ไม่^{มี}ใครอื่นที่ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับชนบทรรมนิยมประเพณีไทยไป

ยิ่งกว่าท่าน ในทางด้านภาษาและวรรณคดี ท่านก็ได้ศึกษาเล่าเรียนมาโดยเฉพาะ แต่ใครก็ตามที่ประสงค์จะเอาจริงเอาจังกับวิชานิรุกติศาสตร์และวรรณกรรมไทย ย่อมจะศึกษาไปไม่ได้ไกลเกินไว้แต่จะได้ฟังผลงานของพระยาอนุমানราชชนในตำแหน่งนี้ ท่านเองมิได้รับการศึกษามาจากอัสตงคตประเทศ แต่จะมีใครที่นำความรู้อย่างฝรั่งมาเผยแพร่ให้กว้างขวางในหมู่คนไทยยิ่งไปกว่าพระยาอนุমানราชชนก็หาไม่ ทั้ง ๆ ที่งานเขียนของท่านมิใช่ระดับประเภทตลาด แต่จะหานักเขียนอาชีพที่แสวงหาปริมาณคนอ่านมาก ๆ คนใดที่เขียนได้เช่นท่าน ก็เห็นจะยาก ไม่ว่าจะในทางลีลาการเขียนหรือการสรรหาคำคม อันแทรกไปด้วยอารมณ์ขัน ถ้าสืบสาวกันขึ้นไปแล้ว ท่านผู้นั้นมิได้มีโคตรตระกูลเป็นไทยแท้ แต่จะมีใครอีกเล่าที่อุทิศตนให้แก่ประเพณีไทย ประวัติศาสตร์ วรรณคดี และภาษาไทย ยิ่งไปกว่าพระยาอนุমানราชชน”

ความเป็นปราชญ์ของพระยาอนุমানราชชนนั้น ปรากฏว่าฉายแสงออกมาให้ปรากฏแก่สมัยรัฐบาลอยู่กรมศุลกากรแล้ว ดังเคยได้รับรางวัลจากวรรณคดีสโมสรมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ นอกจากจะตรัสชวนให้โอนไปทำงานที่หอพระสมุดแล้ว ยังทรงเสนอให้เข้าเป็นสมาชิกวรรณคดีสมาคมที่ทรงคิดตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๗ อีกด้วย ทั้งยังทรงพระเมตตาพระยาอนุমানราชชนมาโดยตลอดถึงแก่ตรัสพยากรณ์กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ว่า ต่อไปพระยาอนุমানราชชนจะได้เป็นนักปราชญ์ ครั้น

เมื่อย้ายมาประจำอยู่กรมศิลปากร พระยาอนุমানราชชนกก็ได้รับประทาน
บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ จากสมเด็จพระเจ้าฟ้ายอดจักรพรรดิพระองค์นั้น ถึงได้ตี
พิมพ์เป็นหนังสือ ๕ เล่มใหญ่ ๆ ในวันที่ประสูติครบรอบร้อยปีแห่งพระ-
องค์ท่านนั้นแล้ว และในโอกาสดังกล่าว พระยาอนุমানราชชนกก็ได้รับ
เชิญให้แสดงสุนทรพจน์ สดุดี พระองค์ท่าน เฉพาะ พระพักตร์ผู้แทนองค์-
พระมหากษัตริย์

ครั้นตั้งราชบัณฑิตยสถานขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ พระยาอนุমানราช-
ชนกก็ได้รับเลือกให้เป็นราชบัณฑิตประจำกระทรวงธรรมการมาแต่ต้น จนภาย-
หลังได้มาเป็นผู้อำนวยการในตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสถาน จนทราบ
อายุช้ำ งานในหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับตำแหน่งดังกล่าว ได้จัดพิมพ์ พจนานุกรม
สำเร็จเรียบร้อยมาแต่ พ.ศ. ๒๔๙๓ เมื่อก่อนถึงอนิจกรรมก็กำลัง
ชำระพจนานุกรมฉบับใหม่อยู่ อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย จัดพิมพ์
สำเร็จมาแล้วแต่ พ.ศ. ๒๕๐๗ ส่วนสารานุกรมไทยนั้น จัดพิมพ์ได้ ๘
เล่ม ในช่วงชีวิตท่าน หนังสือหลักต่าง ๆ เหล่านี้อาศัยแรงคล้อยใจจาก
พระยาอนุমানราชชนกเป็นสำคัญ ตัวท่านเองก็เขียนตำรับตำราให้ราช-
บัณฑิตยสถานมากเล่ม เช่น นิรุกติศาสตร์ การศึกษาเรื่องประเพณี
ไทย และชีวิตชาวไทยสมัยก่อนปีปัจจุบัน นอกจากนี้ท่านยังเป็นบุคคล
สำคัญในด้านการบัญญัติศัพท์อีกด้วย

เมื่อรัฐบาลตั้งสภาวิจัยแห่งชาติขึ้นก็ตั้งคณะกรรมการชำระประวัติ
ศาสตร์กษัตริย์หรือตั้งคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์โบราณ
คดี ฯลฯ ก็ย่อมมีพระยาอนุমানราชชนกเกี่ยวข้องอยู่ด้วยโดยตรงเสมอ แท้

ที่จริงไม่ว่าจะในงานใด หรือกรรมการคณะใดที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม
ควมเป็นมา ภาษา และขนบธรรมเนียมประเพณีไทยแล้ว ทางราชการมัก
ขอร้องให้พระยอนุมาณราชชนร่วมทำการอยู่ด้วยเสมอ และท่านก็มักทำ
ให้อย่างเต็มกำลังความสามารถ ด้วยเหตุฉะนั้น ทางราชการจึงตอบสนอง
คุณท่านด้วยการ ขอพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่ท่านมาตามลำดับชั้น^๕
จนถึงชั้นสูงสุดที่ข้าราชการพลเรือนจะพึงได้รับ ที่แปลกก็คือท่าน
ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาวชิรมงกุฏ และมหาปรมา
ภรณ์ช้างเผือกเมื่อปลดเกษียณอายุมานานแล้ว และทศกัญจลจอมเกล้าฯ^๖วิเศษ
ก็พึงได้รับพระราชทานในรัชกาลปัจจุบันด้วย ทรงพระมหากรุณาพระราช
ทานเป็นการส่วนพระองค์ ด้วยทรงยกย่องเกียรติคุณความสามารถของท่าน
และจำเดิมแต่ท่านได้รับพระราชทานเหรียญชุกชีมาลาเข็มศิลปวิทยามาแล้ว
ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการ สำหรับพิจารณาคุณสมบัติของผู้ที่สมควร
ได้รับพระราชทานเหรียญอันมีเกียรติยศยิ่ง^๗ ต่อมาจนถึงอนิจกรรม

ในด้านกรเขียนหนังสือ ท่านมีชื่อเสียงในนามปากกาว่าเสฐียร
โกเศศควบคู่ไปกับพระสวประเสริฐ (เจ้าของนามปากกา นาคะประทีป)
จำเดิมแต่แปล หิโตปเทศ ร่วมกัน หนังสือเด่น ๆ ของท่านทั้งสองน้อยม
ได้แก่ กามนิต และลัทธิของเพื่อนอย่างไม่เป็นปัญหา นอกจากนั้นเวลา
ที่ร่วมงานนิพนธ์ในสมัยแรก ๆ ยังช่วยขุนโสภิตอักษรการ (แห) เจ้าของ
โรงพิมพ์ไท จัดพิมพ์หนังสือวรรณคดีอมตะของไทย ควบคู่ไปกับผลิตผล
ใหม่ ๆ ของนักประพันธ์ทั้งสองนี้ด้วย ผลจากการกระทำเช่นนี้เป็นปัจจัย
ให้กรมศิลปากรในสมัยของท่านมีหนังสือตีออกมาสู่วงวรรณกรรมอีกวาระ

หนึ่ง วารสารศิลปากร ก็ยังเป็นอนุสรณ์ถึงท่านอยู่ด้วยอีกฉบับ ๑ โดยที่ท่านได้เขียนให้นิตยสารและหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ มากฉบับ แม้เมื่อสิ้นนาคะประทีปแล้ว ท่านก็ยังเขียนอยู่ตลอดมา รวมทั้งเขียนคำนำให้ผู้อื่นและเขียนจดหมายให้กำลังใจนักเขียนรุ่นเยาว์ งานใหญ่ชิ้นล่าสุดที่เขียนค้างไว้คือ พินความหลัง เล่ม ๓ ซึ่งเป็นอัตชีวประวัติบวกรับเกร็ดประวัติกรุงเทพฯ ในชีวิตของท่าน สองเล่มแรกได้ทยอยออกในวันเกิดของท่านมาแต่เมื่อท่านอายุได้ ๗๕ ปี และ ๘๐ ปี นั้นแล้ว ปรากฏว่าเป็นที่ถูกใจผู้อ่านเป็นอันมาก

เสฐียรโกเศศไม่เคยสนใจในด้านคำลิขสิทธิ์จากการเขียน ใครตกทุกข์ได้ยากมาขอเรื่องไปจัดพิมพ์ขายก็ได้ ใครขอไปตีพิมพ์แจกก็ได้ กระทรวงศึกษาธิการนำเรื่องของท่านไปตีพิมพ์เป็นหนังสือเรียน สำนักพิมพ์สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย นำชุดประเพณีไทย ไปตีพิมพ์เป็น ๔ เล่มสมุด ก็ไม่ต้องเสียคำลิขสิทธิ์ให้ท่านแต่ประการใด เป็นแต่ได้จัดพิมพ์นิตยสารสังคมนิยมปริทัศน์ ฉบับพิเศษ ๑ ออกเนื่องในโอกาสที่ท่านมีอายุครบก่อนศตวรรษ และในงานพระราชทานเพลิงศพท่านเมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ ได้จัดพิมพ์สังคมนิยมปริทัศน์ ฉบับพิเศษว่าด้วย พระยาอนุমানราชชนตามทัศนะของคนรู้จัก ปรากฏว่ามีญาติมิตรศิษยานุศิษย์เขียนถึงท่านในแง่มุมต่าง ๆ อย่างน่าอ่านมาก

บรรดาศิลปินได้จัดนิทรรศการ เนื่องในวันเกิดครบ ๗๕ ปี ของท่านในฐานะที่ท่านมีคุณแก่พวกเขา มาแต่สมัยอยู่กรมศิลปากร ยิ่งเรื่องศิลปสงเคราะห์ที่ท่านร่วมเรียบเรียงกับศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ก็เป็น

พยานอยู่ด้วยว่า ท่านสนใจทางศิลปะเพียงใด เมื่อท่านอายุครบ ๗๐ ปี ลูกศิษย์กลุ่มหนึ่งก็จัดตั้งทุนกันคว่ำวิจัยในนามทุนอนุমানราชชน เพื่อเป็นเกียรติแก่ท่าน บางครั้งได้คำลขสิทธิ์มา ท่านก็ส่งไปสมทบทุนนี้ ครั้นอายุท่านได้ ๘๐ ปี นักเขียนกลุ่มหนึ่งที่เคารพนับถือท่าน ได้ก่อตั้งมูลนิธิเสฐียรโกเศศขึ้น เพื่อหาเงินไว้ทำนุบำรุงนักเขียนที่ตกยาก ท่านก็โอนลิขสิทธิ์ทั้งหมดของท่านมาให้มูลนิธิแห่งใหม่ ซึ่งบัดนี้มีชื่อว่า มูลนิธิเสฐียรโกเศศ — นาคะประทีป หนึ่ง ทางราชการและประชาชนที่แลเห็นคุณความดีของท่านได้ร่วมกันจัดห้องสมุดอนุमानราชชนขึ้นภายในอาคารหอสมุดแห่งชาติ กระทำพิธีเปิดเมื่อวันคล้ายวันเกิดท่านครบ ๘๐ ปีบริบูรณ์ และเมื่อท่านถึงอนิจกรรมแล้ว เทศบาลนครกรุงเทพ ได้เปลี่ยนนามซอยที่ถึงบ้านเรือนของท่าน เป็นซอยอนุमानราชชน เพื่อเป็นเกียรติแก่ท่านด้วย

แม้ในยามชรา อายุอยู่ในเรือน ๘๐ ปีแล้ว พระยาอนุमानราชชนก็พร้อมที่จะรับความคิดใหม่ ๆ ที่มีผู้นำไปเสนอท่าน และถ้าเห็นด้วยเป็นต้องร่วมงานด้วยทันที โดยไม่มีพิธีรีตองอะไรเลย เช่นสมาคมภาษาและหนังสือ ท่านก็ยินดีรับเป็นนายกให้เมื่อแรกก่อตั้ง และเป็นประธานอาคารวัฒนธรรมไทย — การตลอลตมา งานที่ระลึกลงถึงกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ท่านก็รับเป็นต้วต้งต้วตี้ มิใช่ที่จะมีเสียงคัดค้านใด ๆ เป็นเหตุให้งานนั้นได้รับความสำเร็จเต็มที่ คณะกรรมการอนุรักษ์ศิลปกรรม ก็ได้แรงคลใจจากท่านเป็นอันมาก ในอันที่จะรักษาศิลปวัฒนธรรมของไทยไว้มิให้เสื่อมสูญไป เพราะการรับอารยธรรมฝรั่งอย่างฉาบ

จนเข้ามาโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง พระยาอนุมานราชชน
เป็นสัญลักษณ์ของสยามที่เชื่อมเก่าให้ต่อกับใหม่ เชื่อมอดีตให้ต่อกับ
ปัจจุบัน เป็นสัญลักษณ์ของคุณงามความดีที่ปวงชนคนสามัญจะพึงมีได้
ในสังคมไทย

ในทางการเมือง ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนราษฎรชั่วคราว
ในจำนวนสมาชิก ๗๐ นาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ และได้เป็นวุฒิ
สมาชิกอยู่สมัยหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ พระยาอนุมานราชชนเป็นคน
ไม่มีพิษมีภัยแก่ใคร เป็นครูที่อุ่มชูศิษย์ เป็นนายที่สนับสุนนลูกน้อง
ดำเนินชีวิตอย่างตรงไปตรงมา มีสัมมาปฏิบัติเป็นที่ตั้ง ไม่ติดยึดในโลก
ธรรม มีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ นิยมการให้มากกว่าการรับ กตัญญูรู้คุณ
บิดามารดา และผู้มีอุปการคุณเป็นที่ยิ่ง แม้จะฉุนเฉียว แต่ก็โกรธง่าย
หายเร็ว ชอบคบคนทุกชนทุกชาติทุกวัย และมักช่วยเหลือเกื้อกูลคนไม่
เลือกกาล จึงเป็นผู้กว้างขวางในสังคม มักได้รับเชิญให้สวมมงกุฎถอด
มงกุฎในพิธีมงคลสมรสเสมอ ทุกคนที่รู้จักท่านจึงรักและเคารพ
ท่าน ชาวต่างประเทศนั้น ถึงกับกล่าวกันว่าในบรรดาสามัญชนชาวไทย
ด้วยกันแล้ว จะหาใครที่ทำคุณประโยชน์ให้แก่วงวิชาการของไทย ยิ่ง
ไปกว่าพระยาอนุมานราชชนเป็นไม่มี ในหนังสือภาษาอังกฤษที่รวม
บทความของท่านนั้น มีทั้งที่ตีพิมพ์ในต่างประเทศและในประเทศ เล่ม
ล่าสุด คือ Essays on Thai Folklore by Phya Anuman Rajadhon
พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ ประธานค่านำว่า
“ผู้รู้ชาวต่างประเทศที่มาเมืองไทย ย่อมตรงไปหาท่านหรือหาไม่ก็ต้อง

อาศัยงานนิพนธ์ของท่านเป็นหลัก” พระยาอนุนามราชชนไม่เคยไปยุโรป จนอายุได้ ๗๐ ปีแล้ว และก็เรียนจบเพียงชั้น ๔ อัสสัมชัญ แต่ก็ขยันเขียนให้ฝรั่งที่สนใจวิชาการด้านเมืองไทยอ่าน จนเป็นที่ยกย่องกันทั่วโลก ท่านมักเขียนบทความทางวิชาการเป็นภาษาอังกฤษลงในวารสารของสยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งท่านได้รับเลือกให้เป็นนายกในชั้นปลายแห่งชีวิต อันนับเป็นเกียรติยศอย่างสูงยิ่ง ด้วยสามัญชนคนไทยเพียงจะได้เป็นนายกสมาคมทางวิชาการอันเก่าแก่ที่สุดของเราในครั้งน^๕เอง และทางสมาคมได้ตีพิมพ์หนังสือรวมข้อเขียนจากนักวิชาการทั่วโลก เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ท่านในนามว่า In Memoriam Phya Anuman Rajadhon

ตั้งได้กล่าวไว้แล้วแต่ต้น ว่าพระยาอนุนามราชชนมีธาตุแห่งของความเป็นครูมาแต่ปู่สุ่มวัย จนตราบอายุขัย การที่ท่านเขียนหนังสือชิ้นแรกเริ่มเดิมทีก็เพื่อทำความเข้าใจให้กับตนเอง หลังจากอ่านงานเขียนของผู้อื่นมาแล้ว โดยเฉพาะที่เป็นภาษาต่างประเทศ ความคิดขั้นต่อไป ก็อยากให้บิดาของท่านได้รับทราบถึงความรู้ใหม่ ๆ นั้นด้วย ความคิดที่จะค้นคว้าหาความรู้ และถ่ายทอดความรู้ มีอยู่กับท่านเช่นนี้โดยตลอดแม้แต่กับภรรยา ท่านก็สอนหนังสือให้จันอ่านออกเขียนได้และสอนความรู้ให้สูงขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ด้วย เมื่อมีบุตรก็ส่งสอนบุตร เช่นมีจัตหมายให้ โอวาท ไปยังบุตรชายคนโตทุกสัปดาห์เมื่อ บุตรอยู่โรงเรียนประจำ ทั้งยังแปลหนังสือนิยายและสารานุกรมสำหรับเด็กฉบับต่าง ๆ ได้อธิบายให้ลูก ๆ ได้รู้ความหมายอยู่เสมอ หนังสือภาษาอังกฤษที่มีลายมือ

คำอธิบายของท่านเป็นภาษาไทย ยังมีปรากฏอยู่ ท่านเองก็พร้อมที่จะ
สรรหาวิชาความรู้จากทุกแหล่ง ไม่แต่จากตำรับตำราหรือครูอาจารย์เท่านั้น
แม้จากภรรยา จากศิษย์หา หรือลูกน้อง ตลอดจนคนใช้ในบ้านและจาก
เด็กข้างถนน มีเรื่องเล่าว่า ณ การประชุมราชบัณฑิตคราวหนึ่ง ตกลง
กันไม่ได้ว่า กัน กับ คุณ แตกต่างกันอย่างไรร ในขณะเดินทางกลับ
บ้าน ท่านได้ยื่นเด็กทะเลาะกันที่ข้างถนน จนท่านจับความได้จากเด็ก
ว่า กันมีไว้สำหรับนั่ง ส่วนตุ้มมีไว้สำหรับขี่ ดังนั้นเป็นต้น

แม้การศึกษาอย่างเป็นทางการของท่านจะมีเพียงชั้นมัธยม ๔ แต่
โดยที่ท่านคิดค้นคว้าหาความรู้อยู่เสมอจนถึงผู้ที่จบปริญญาเอกมา
จากศึกษาปาโมกข์สำนักไหน ก็ต้องยอมยกให้ท่านว่าเป็นผู้รู้คนหนึ่ง
ของเมืองไทยซึ่งมีอยู่ไม่มากนัก แต่การเป็นครูของท่านในขั้นแรกเป็น
โดยการเขียนวิชาความรู้ออกเผยแพร่ตามวารสารต่าง ๆ และแจกตาม
งานต่าง ๆ ก็มีจำหน่ายเป็นเล่มบ้าง ต่อภายหลังกระทรวงศึกษาธิการ
จึงนำงานนิพนธ์ของท่านกับนาคะประทีปไปใช้เป็นแบบเรียน

ส่วนชีวิตการสอนของท่านนั้น เริ่มอย่างจริง ๆ จัง ๆ เมื่อคณะ
อักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เริ่มขยายโครงการสอนถึงชั้น
ปริญญาโดยพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงชัก
ชวนให้ท่านไปสอนวิชานิรุกติศาสตร์ ซึ่งท่านเล่าว่า ท่านหาความรู้ใน
วิชาดังกล่าวไม่ แต่โดยที่รู้ตัวว่าไม่รู้ จึงต้องแสวงหาความรู้ ดังที่เคย
กระทำมาแล้วแต่ในปฐมวัย ภายหลังท่านจึงมีอินทรีย์แก่กล้า จนแต่ง
ตำราทางวิชานี้ได้ถึง ๒ เล่ม ภายหลังเมื่อท่านต้องสอนวิชาประเพณีไทย

ที่ในคณะครุศาสตร์และรัฐศาสตร์ แห่งมหาวิทยาลัยนั้น ท่านก็มีได้อาศัยความรู้เก่า ๆ อันท่านมีมาก่อนเท่านั้น หากค้นคว้าตำรับตำราต่าง ๆ จนเชี่ยวชาญไปถึงสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาด้วย เพราะความเชี่ยวชาญในสาขาวิชาที่สอน และวิทยาการอันท่านผลิตออกมาเป็นรูปเล่มนี้เอง ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้มอบปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์แก่ท่าน ทั้งยังได้เป็นศาสตราจารย์พิเศษซึ่งนับเป็นคน ที่ ๒ ของมหาวิทยาลัยอีกด้วย

ต่อมา เมื่อท่าน ไป สอน วิชาศาสนาเปรียบเทียบที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่านก็มีได้อาศัยเพียงพินความรู้จาก ลัทธิของเพื่อนเท่านั้น แท้ที่จริงความสนใจในทางลัทธิศาสนาต่าง ๆ นั้น ท่านมีมาแต่ปฐมวัยดังได้เคยไปประการมากับหมอสอนศาสนา นิกายต่าง ๆ มาแต่วัยหนุ่มและมักคุ้นมากับครูย่น และมิชชันนารีรุ่นแรก ๆ ที่เป็นเพื่อนกับบิดาของท่านมาแต่สมัยเป็นเด็กแล้วด้วย ยิ่งเมื่อมาฝึกจะต้องสอนวิชาดังกล่าว ท่านเลยค้นคว้าหาความรู้ลุ่มลึกลงไปดังเรื่อง ศาสนาเปรียบเทียบ เป็นพยานอยู่แล้ว

ครั้นต่อมา เมื่อมีวิทยาลัยวิชาการศึกษาเกิดขึ้น ท่านก็รับสอนวิชาประเพณีไทยให้ที่วิทยาลัยวิชาการศึกษาปทุมวัน แม้ในระยะหลังท่านจะมีกำลังกะปรุกกะปรี้ยลงแล้ว ถึงกับมีผู้มาขอร้องให้พักการสอน ท่านก็หายอมไม่ ทั้งนี้เพราะความที่ท่านรักศิษย์และประสงค์จะถ่ายทอดวิชา โดยไม่ปิดบังนั่นเองเป็นที่ตั้ง แม้กระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ จัดการอบรมวิชาการศึกษาในระยะสั้น ๆ ท่านก็มักเป็นวิทยากรไปให้วิชาความ

รู้ เช่นที่วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร กระทรวงการต่างประเทศ และ
 กรมการศาสนา เป็นต้น ยิ่งมหาวิทยาลัยศิลปากรด้วยแล้ว ท่านเป็นผู้
 หนึ่งซึ่งมีส่วนในการให้กำเนิดเลยด้วยซ้ำ ดังนั้นเมื่อคำนึงถึงความรู้
 ของท่านทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีด้วยแล้ว มหาวิทยาลัยนี้
 จึงประสาทปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) กิตติมศักดิ์แก่ท่าน
 ในปีแรกก็มีการพระราชทานปริญญา ที่ท้องพระโรงวังท่าพระ และ
 การเป็นครูของท่านชั้นสูงสุดก็ตอนที่ มีโอกาสได้ถวายพระอักษรในเรื่อง
 ที่เนื่องด้วยวัฒนธรรมไทย แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เห็น
 จะเป็นเพราะเหตุนี้เองที่ท่านได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาล
 ที่ ๘ ชั้นที่ ๓

แม้นอกสถาบันการศึกษา และนอกวงการเรียน ถ้าพบใครที่ใฝ่ใจ
 ในทางวิชาการ พระยาอนุমানราชชนกก็จะทำงานเป็นอุจกรูที่ตี อธิบาย
 ขยายความรู้ให้อย่างไม่อ้อพราง แม้ลูกน้องในสถาบันต่าง ๆ ท่านก็ถือ
 เสมือนหนึ่งศิษย์ ท่านสนับสนุนอุ้มชู ตั้งหนึ่งบิดาที่พอใจในอภิชาติบุตร
 ฉะนั้น วาฬนว บัญชนะ อติถาวร กิติ นายธนิต อยู่โพธิ์ กิติ เคยเป็น
 ผู้อยู่ที่บังคับบัญชาท่านมา แต่ต่างก็ถือว่าท่านเป็นอาจารย์ ในการทำบุญ
 อุทิศส่วนกุศลให้ท่านคราวหนึ่ง ปราภฏพวกศิษย์เก่าหลายรุ่น มีอธิบดี
 กรมสามัญศึกษา อธิบดีกรมวิสามัญศึกษา และอธิบดีกรมการฝึกหัดครู
 ขณะนี้ ร่วมกันไปปรนนิบัติพระ และกุยกั้นถึงความหลังตราเป็นศิษย์
 ท่านอย่างมีความสุขยิ่ง ท่านผู้ใหญ่นี้แหละ นี้ จะกลับสภาพไปเป็นศิษย์อีก
 เมื่อนึกถึง อาจารย์พระยาอนุমানราชชนก ศิษย์รุ่นล่าสุดกันหมด

นางสาว กรรณิการ์ ชินะโชติ ก็เล่าไว้อย่างน่าอ่านในเรื่อง “อาจารย์เจ้าคุณกัณษิณี” ตั้งที่รวมตีพิมพ์อยู่ใน พระยานุমানราชชนตามทัศนะของคณูรจักนั้นแล้ว ข้อความตอนหนึ่งว่า

“บรรยาภาศขว้โงมเรียนนิชาวรรณคดีเปรียบเทียบที่ท่านสอนนั้นเป็นไปอย่างกระตือรือร้น เพราะท่านให้พวกเราถามคำถามที่เราสงสัย และพวกเรา ก็มักเลยเถิดตามแบบ ตามใจชอบ ด้วยสิ่งที่เราไม่รู้ เรามีสิทธิถามท่านได้ทุกเรื่อง ทุกวิชาและทุกสาขา ท่านกล่าวว่า สิ่งใดไม่รู้ต้องถาม ถ้าข้าพเจ้ารู้ ข้าพเจ้าบอกถ้าไม่รู้ ข้าพเจ้าก็บอกไม่รู้ และท่านยังสอนพวกเราให้กล้าถาม กล้าซัก ถ้าไม่เห็นด้วย ก็มีสิทธิขัดแย้งและให้เหตุผลของตน

อาจารย์เจ้าคุณมิใช่เป็น อาจารย์ ที่มีหน้าที่สอนเพียงอาทิตย์ละ ๕๐ นาที เท่านั้น แต่เป็นบุคคลที่พวกเราตระหนักอยู่เสมอว่า ถ้ามีเรื่องเดือดเนื้อร้อนใจ อยากรจะปรึกษาเรื่องใดแล้วเราก็จะไปกราบท่าน ให้ช่วยบ่ตบ่่าได้ ความเมตตาที่ท่านมีต่อพวกเราเหลือที่จะกล่าวได้ ท่านสั่งไว้ว่า ถ้าเจอที่ไหน หรือไปกราบท่านที่บ้าน ให้แนะนำตัวว่า “ดิฉันชื่อ.....เป็นนิสิตคณะ.....” ท่านก็จะทราบว่าเป็นใคร พวกเราพากันตื่นตื่นใจ เมื่อท่านสั่งเช่นนั้น เพราะแสดงให้เห็นว่า ท่านพยายามที่จะจดจำเรา โอวาทครั้งสุดท้ายตอนสิ้นปีที่ท่านกล่าวกับพวกเรานั้น เป็นเสมือนเครื่องเตือนใจอยู่ตลอดเวลา เราฟังท่านด้วยความตั้งใจ บรรยาภาศในห้องเงียบเสียงจนเกิดความวังเวง เสียงอาจารย์เจ้าคุณกล่าวข้ตดูราวว่าจะแทรกลงไป ในความคิดของพวกเราทุกตัวอักษร ว่า ขอให้

ตระหนักว่าการเรียนจบมหาวิทยาลัยนั้น มิใช่เครื่องรับรองว่าท่านมีความรู้แล้ว แต่เป็นเพียงกุญแจที่เตรียมไปไขสู่ความรู้อันต่างหาก ข้อที่ควรคิดอย่างหนึ่งก็คือ กุญแจที่นิสิตแต่ละคนได้รับนั้นต่างกันเสียแล้ว บางคนอาจจะได้รับกุญแจที่เป็นทอง เงิน ทองแดง นาก เหล็ก และตะกั่ว บางคนยังไม่ทันสำเร็จกุญแจเริ่มเป็นสนิมเสียแล้ว ถ้าจะนำไปไข เพื่อเป็นแนวสู่ความรู้อื่น ก็อาจจะใช้ไม่ได้ อาจารย์เจ้าคุณคงจะตระหนักถึงข้อนี้กระมัง จึงส่งพวกเรายู่เสมอให้ถามตนเองว่า “ใคร อะไร ที่ไหน เมื่อไร ทำไม สิ่งไหน และ อย่างไร” เพื่อเป็นครูช่วยกันคิดว่าและคอยตอบคำถามของตนเอง

อาจารย์เจ้าคุณในทัศนะของลูกศิษย์ จึงเป็นบุคคลที่พวกเราเคารพรักและเทิดทูนด้วยตระหนักถึงความเชี่ยวชาญในตำนวิชาการ ความตั้งใจในการสั่งสอนอบรม และความเมตตาที่ท่านมีต่อพวกเรา วิธีการสอนก็มีได้ สอนเพราะหน้าที่ แต่สอนด้วยความตั้งใจและรักที่จะสอน เพื่อบรมบุคคล ที่เป็นทั้งลูกและศิษย์ โดยเหตุนี้ พวกเราจึงรักที่จักทักท้วงท่านเป็น อาจารย์เจ้าคุณของเรา”

ชีวิตของพระยาอนุমানราชชนเป็นชีวิตของคนทำงานมาโดยตลอด ทั้งงานหลวงงานราษฎร์ ท่านรับทำงานให้สังคมอย่างเต็มที่ รั้งงานบริหารมาทำจนเรียกได้ว่าตายในตำแหน่ง งานการประชุมก็มีมาก แต่ท่านก็ทำงานทุกอย่างนั้นด้วยใจรัก มิได้สักแต่ว่าทำ งานต่าง ๆ ของท่านจึงมิได้

เป็นมรดกไปสู่ผลอันอื่น ซึ่งจะเป็นเงิน หรือชื่อเสียงก็ตาม หากงานนั้น ๆ เป็นผลได้ในตัวงานนั่นเอง ท่านสุขใจมากที่ได้ทำงาน ไม่ว่าจะไปสวมมงคลในงานสมรสหรือเผาศพ ท่านย่อมสังเกต เก็บข้อมูล ทำความเข้าใจให้ตนเอง แล้วนำมาสอน มาเขียนเผยแพร่ความรู้ให้กว้างขวางออกไป ผลงานของท่านจึงมีมาก ทั้งนี้ก็เพราะท่านไม่ได้ใช้เวลาให้หมดไปโดยเปล่าประโยชน์เลย แม้การเที่ยวเตร่เล่นหัวของท่าน การพักผ่อนของท่านก็เป็นงาน นับว่าท่านมีอิทธิบาทอย่างบริบูรณ์ก็ว่าได้

พร้อมกันนั้น การงานของท่านก็เต็มไปด้วยไมตรีจิตมิตรภาพ ในขณะที่ศาสตราจารย์ใหญ่ ๆ ในสหรัฐอเมริกา มุ่งแต่จะเขียนหนังสือ โดยไม่ยอมพบศิษย์ พระยาอนุমানราชชน แม้จะมีตำแหน่งการงานสูงส่งเพียงไร ก็มีเวลาให้แก่ทุกคน และดูเหมือนท่านจะมีเวลาให้ลูกศิษย์ยิ่งกว่าครูอาจารย์ที่มีความสำคัญน้อยกว่าท่านเสียด้วยซ้ำ นอกจากนี้จะให้น้ำใจให้วัตถุแล้ว ท่านยังอุทิศหนุนลูกน้องอุ้มชูลูกศิษย์ในที่ทุกสถาน จึงไม่น่าแปลกใจอันใดเลยที่ท่านมีมิตรมาก ทั้งในหมู่ชาวต่างประเทศและชาวไทยทุกชนวรรคตศักดิ์ จินจามพราหมณ์แขกพากันภูมิใจที่ได้เป็นมิตรกับพระยาอนุमानราชชน

พระยาอนุमानราชชนพูดอย่างไร ทำอย่างนั้น มีทฤษฎีเช่นไร ปฏิบัติเช่นนั้น ถึงท่านจะจนทรัพย์ แต่ถ้รวน้ำใจ ดังจะเห็นได้จากถ้อยคำที่ท่านเขียนอำลาบุตรธิดาของท่านดังนี้

“เงินที่เป็นมรดกแก่ลูก แม้เป็นจำนวนเล็กน้อย แต่ก็เป็นเงินบริสุทธิ์ ที่หามาได้ด้วยน้ำพักน้ำแรงของพ่อจริง ควรมีความพอใจ

ด้วยเป็นเงินมงคลที่พอสามารถเก็บหอมรอมริบได้เท่านั้น แต่มรดกอันมีค่าอย่างยิ่ง ก็คือชื่อเสียงเกียรติคุณที่พอได้บำเพ็ญมา เงินเป็นปัจจัยให้เกิดความสุข ไม่ใช่ตัวความสุขโดยตรง ความสุขที่แท้จริงคือปัญญา อหามย์ไมตรี มีสามัคคีธรรม และการงานที่เป็นสัมมาชีพ และสิ่งเหล่านี้ต้องมีความประพฤติก การปฏิบัติ ด้วยความมานะพยายาม มีความขยันหมั่นเพียรประกอบด้วย จึงจะสมบูรณ์”

จากถ้อยคำของท่านเอง ที่แสดงให้เห็นชัดว่า คนที่เป็นสามัญชน ย่อมสามารถเป็นอันจรรยบุคคลพร้อม ๆ กันไปด้วย ถ้าปฏิบัติได้ดังถ้อยคำที่ว่านี้ พระยาอนุমানราชชนปฏิบัติมาตามคำพูดของท่านโดยสมบูรณ์ทุกประการ ท่านจึงเป็นคนตรง เสมอต้นเสมอปลาย เป็นสัตบุรุษบุรุษอาชาไนย เป็นคนที่เข้าได้ทั้งกับคนรุ่นเก่ากว่าท่าน รุ่นเดียวกับท่าน และคนรุ่นใหม่รุ่นเยาว์กว่าท่าน แม้คราวลูกคราวหลาน ท่านเป็นผู้เชื่อมอดีตให้เข้ากับปัจจุบัน เพื่อหาทางไปสู่อนาคต ท่านเป็นผู้ที่เจริญแล้ว และต้องการให้คนอื่นเจริญด้วย มติแห่งความเจริญนั้น ท่านเองได้กล่าวไว้อย่างน่าจับใจ ในท่ามกลางโบราณสถานแห่งกรุงศรีอยุธยา ในโอกาสที่เราฉลองวันกู่กรุงครบสองศตวรรษ

“ผู้ที่หวังความเจริญ เมื่อมองไปข้างหน้าแค่นั้น ก็ต้องรู้จักเหลียวมองดูไปข้างหลังแก่นั้น ท่านกล่าวว่าเราทุกคนมีหน้าที่ต้องรับผิดชอบ ทั้งในอดีตปัจจุบันและอนาคต ต่อเนื่องกันไป เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สิ่งใดโดยเฉพาะเป็นสิ่งดีงาม ซึ่งโบราณคืออดีตเป็นผู้

สร้างสมให้เป็นมรดกสมบัติตกทอดมาถึงเราคือปัจจุบัน เรามีหน้าที่
จะต้องรักษาไว้ แล้วเพิ่มพูนมรดกนี้ให้มีความเจริญงอกงามยิ่งขึ้น
ไปกว่าเดิม จึงจะได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้คุณท่านแล้วถ่ายทอดให้เป็นมรดก
สมบัติแก่อนาคต คืออนุชนรุ่นหลังสืบไป อย่าให้อนาคตปัจจุบัน
ได้ว่า ไม่ได้สร้างและสะสมสิ่งอะไรอันมีค่า คือคุณงามความดี
ไว้ให้เป็นศรีเป็นสมบัติแก่พวกเขา สภาพอันเป็นปัจจุบันมีความเจริญ
รุดหน้าไปอย่างรวดเร็ว เมื่อมีความเจริญก้าวหน้ากว้างขวางออกไป
มากเพียงใด เราอย่าลืมความจริงว่า นี่เป็นแต่ด้านหน้าด้านเดียว
ส่วนด้านหลังก็ต้องมีมาช่วยเป็นเงาตามตัวตามส่วนสัมพันธ์แห่ง
ความเจริญดังที่ปรากฏกันอยู่ เมื่อความเจริญมีอยู่อย่างนี้ก็ต้องมีสิ่ง
ที่ตรงกันข้ามเป็นเครื่องคอยเสริมสร้างปัจจุบัน เพื่อถ่วงอนาคต
ไว้ให้เกิดสมดุลกัน ฉะนั้น”

ชีวิตของพระยาอนุমানราชชน เป็นชีวิตที่สมดุล เป็นชีวิต
ที่มีสุขภาพอนามัยมาโดยตลอด จนอายุกว่า ๘๐ ปี เป็นชีวิตที่รู้และเท่า
ทันตัวเองและสังคม เป็นชีวิตที่ทำงานอันเป็นสัมมาชีพมาอย่างเต็มที่
ไม่มีเวลาตกเรี่ยเสียเปล่า เป็นเวลาที่เต็มไปด้วยน้ำใจไมตรี หรืออีกนัย
หนึ่ง เป็นชีวิตของบัณฑิต เป็นชีวิตของคณสามัญที่เป็นอัจฉริยะ

พระยาอนุমানราชชนมีภรรยาแต่เพียงคุณหญิงละ ไม่นก
เดียว ท่านมีบุตรธิดาด้วยกัน ๔ คน บุตรคนโตคือ วพณา สมัยอนุมาน-
ราชชน เอกอัครราชทูตประจำสหสาธารณรัฐอาหรับ ซึ่งมีงานนิพนธ์ตาม
รอยท่านบิดาในทางวิชาการ ส่วนธิดาท่านที่เป็นครูอาจารย์ตามรอยบิดา

ก็มี นางสมศรี สุขุมลันท์ แห่งวิทยาลัยเทคนิคกรุงเทพฯ นางสาว
ภัทรศรี อนุมานราชชน แห่งโรงเรียนศึกษานารี ธนบุรี และนาง
มัลลีย์ เวชชาชีวะ แห่งสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

ศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชชน บ่วยถึงเข้าโรงพยาบาลศิริราช
เมื่อก่อนถึงอนิจกรรม ๓ วัน เท่านั้น แล้วท่านก็จากโลกนี้ไปเมื่อ
วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ ทางทายาทได้บรรจุศพท่านไว้ในหีบ
ธรรมดา ตามความปรารถนาของท่าน ที่บ้านถนนเดโช (ซอยอนุมาน
ราชชน) ที่ดินและบ้านหลังนี้ท่านก็เก็บเงินเดือนซื้อไว้ตั้งแต่ สมัยทำงาน
อยู่กรมศุลกากร และอยู่มาจนตลอดอายุขัย ในระหว่างที่ตั้งศพบำเพ็ญกุศล
อยู่นั้น ได้มีพระบรมวงศานุวงศ์ญาติมิตรศิษย์และชาวต่างประเทศมาทำ
บุญอุทิศให้ทั้งทางฝ่ายนิกายเถรวาทและมหายานตลอดจนตามคติของศาสนา
ฮินดู แม้ชาวคริสต์จากโรงเรียนเก่าของท่านก็นำพวงมาลามาวางที่หน้าศพ
ทั้งนักเรียนจากโรงเรียนอัสสัมชัญ ตลอดจนนิสิตนักศึกษาจากสถาบันการ
ศึกษาต่างๆ ก็พากันมาเดินตามศพท่านในวันพระราชทานเพลิงศพ ซึ่ง
ตรงกับวันคล้ายวันเกิดของท่านคือวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๒

ในการพระราชทานเพลิงศพนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ทรงรับงานศพไว้ในพระบรมราชานุ-
เคราะห์ พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ในการบำเพ็ญกุศลออกเมรุทั้ง
หมด ทั้งยังพระราชทานโกศเป็นเกียรติยศ และทรงพระมหากรุณาเสด็จ
มาพระราชทานเพลิงศพทั้งสองพระองค์ ทั้งนับเป็นพระมหากรุณาธิคุณ
แก่ครอบครัวศิษย์และพสกนิกรที่สนใจในความเป็นครู และความเป็นผู้รู้

๕๖

ของพระยาอนุนามราชาชนโดยทั่วกัน แยกที่ไปในงานศพนั้นหลามเพียงใด
ไม่จำเป็นต้องกล่าวในที่นี้ และเมื่อเสร็จงานพระราชทานเพลิงศพแล้ว
ทายาทได้นำอัฐิไปบรรจุไว้ที่ใต้ฐานพระประธาน ในระเบียงพระอุโบสถ
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นอันว่าท่านราชบัณฑิตทางวรรณศิลป์
ผู้ซึ่งเป็นครูของเราผู้นี้ ได้มีส่วนหนึ่งแห่งสรีระอยู่ร่วมในวัดเดียวกับ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสองค์รัตนกวีของไทย

สุลักษณ์ ศิวรักษ์

หอสมุดคุรุสภา

พลเอก มังกร พรหมโยธี

พลเอก มังกร พรหมโยธี

พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๕๐๕

พลเอก มังกร พรหมโยธี เกิดเมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ตรงกับวันจันทร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีวอก ณ บ้านบางขุนเทียน หมู่ที่ ๔ ตำบลบางขุนเทียน อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี เป็นบุตร หมื่นสาธิตพิทักษ์ (เทียน ผลโยธิน) และ นางอ่อน ผลโยธิน มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน คือ

๑. นายเพชร ผลโยธิน
๒. นายหอม ผลโยธิน
๓. นายมังกร ผลโยธิน (พลเอก มังกร พรหมโยธี)
๔. นายภู ผลโยธิน

พลเอก มังกร พรหมโยธี เป็นบุตรคนที่ ๓ ต้องกำพร้ามารดา แต่เยาว์วัยอายุประมาณ ๓-๔ ขวบ จึงไม่เคยได้รับความรักอบอุ่นจากมารดาเลย ได้รับการเลี้ยงดูจากย่าบ้าง ยายบ้าง พอจำความได้ก็รู้แต่ว่ามีบิดาคนเดียว จึงรักและเคารพบิดาเป็นที่สุด บิดาของพลเอก มังกร พรหมโยธี เป็นผู้ใหญ่นบ้านบางขุนเทียน หมู่ที่ ๔ เป็นคนมีใจคอกว้างขวาง จึงมีเพื่อนฝูงไปมาหาสู่อยู่เป็นนิจ ใครมาเห็น พลเอก มังกร ก็มักมีความเอ็นดู และพูดกับผู้ใหญ่นบ้านเทียนว่า เด็กคนนี้มีลักษณะดี เลี้ยงไว้ให้โตเถอะจะได้ฟัง

เมื่อพลเอก มังกร มีอายุได้ ๕ - ๖ ขวบ บิดาได้นำไปฝากให้อยู่กับหลวงอาอยู่ ที่วัดบางปะกุง เพื่อให้เรียนหนังสือ เพราะเป็นญาติกัน หลวงอาได้เอาใจใส่สั่งสอนอบรมและสอนหนังสือให้ พลเอก มังกร มีความสนใจในการศึกษามากจึงเรียนรู้ได้เร็วกว่าเด็กอื่น ต่อมาหลวงอาย้ายไปอยู่วัดจอมทอง ก็ย้ายตามไปด้วย ท่านเล่าว่าได้เรียนหนังสือกับหลวงอาอยู่สัก ๒ - ๓ ปี ก็รู้สึกว่หลวงอาไม่มีอะไรสอนต่อไปอีกแล้ว จึงได้ไปปรึกษากับบิดาว่าอยากจะเข้าโรงเรียน บิดาจึงพาไปฝากให้อยู่กับมารดาของนางประยงค์ ถ้องกติกิจจนการ ซึ่งในเวลานั้นนางประยงค์เป็นครูและมีบ้าน อยู่ที่ คลองมอญ นางประยงค์ได้ช่วยสอนหนังสือให้ และต่อมาก็พาไปเข้าโรงเรียนทวีธาภิเศก เรียนชั้นมูล ในสมัยนั้นนักเรียนกันอยู่แต่หนังสือหกเล่ม คือ มูลบทบรรพกิจ, วิชาตินนิกร อักษรประโยค สังโยควิธาน ไวยากรณ์พิचारณ และพิศาลการันต์ ในเวลากลางคืน นางประยงค์ก็กวาดบทพจนานุกรมาให้ และต่อมาก็ได้นำไปฝากให้อยู่ที่บ้าน พระยาหัตถ์ดิน อำนวยศาสตร์ธรรม-วิลาศวรสภาพดี (สาย หัตถ์ดิน) ซึ่งคุณหญิงเลื่อนหัตถ์ดินเป็นพี่สาว นางประยงค์ บ้านของพระยาหัตถ์ดินฯ อยู่ที่ปากคลองโอ่งอ่าง (สะพานหัน) พลเอก มังกร ได้เข้าเรียนที่โรงเรียนบพิตรพิมุข จนจบชั้นมัธยมปีที่ ๖ แล้วย้ายไปเรียนที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย จนจบชั้นมัธยมสูงปีที่ ๒ (มัธยมปีที่ ๘) จึงไปสอบคัดเลือกเข้าโรงเรียนนายร้อยทหารบกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ เรียนอยู่จนจบหลักสูตรได้รับยศเป็นนักเรียนทำการนายร้อย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้เป็นร้อยตรี ในเวลา ๖ เดือนต่อมา

พลเอก มังกร พรหมโยธี มินิสต์ข้างคิดมาแต่เด็ก ท่านเล่าว่าได้เกิดมาเป็นชาวสวนบางขุนเทียนใช้ชีวิตชาวสวนตลอดเวลา ได้รู้เห็นชีวิตที่ไม่มีอะไรก้าวหน้า ทำสวนขายของสวนไปวันหนึ่งๆ เสร็จงานการแล้วก็นั่งคุยกัน รวบรวมตีพิมพ์สารกัน เล่นการพนันกัน ท่านรู้สึกไม่พอใจการใช้ชีวิตเช่นนั้นเป็นที่สุดประกอบกับบิดาเป็นคนชอบฟังหนังสือ ตามธรรมดาต้องไปหาเช่าหนังสือต่างๆ มาให้บุตรอ่านให้ฟังเป็นประจำ พลเอก มังกรมีหน้าที่อ่าน ไม่ว่าจะย้ายไปอยู่ที่ใด วันเสาร์—อาทิตย์ต้องกลับไปอยู่กับบิดาที่สวนและอ่านหนังสือให้บิดาฟังอยู่เป็นนิจ หนังสือเช่น พงศาวดารหรือความรู้ต่างๆ รามเกียรติ์ สามก๊ก อิเหนา ไม่ว่าจะอ่านเรื่องอะไรก็พลอยรู้ไปด้วย จึงได้รู้เรื่องต่างๆ นอกจากที่ได้เรียนในโรงเรียนมากมาย

ท่านเล่าว่าได้ตรึกตรองไว้ในใจมาแต่เด็ก ว่าอนาคตของตัวเองมาแต่เด็กว่าจะไม่ยอมอยู่เป็นชาวสวนต่อไป จะตั้งหน้าเรียนหนังสือหาหนทางก้าวหน้าให้แก่ตัว มุ่งมั่นอยู่เช่นนั้นตลอดมา และก็ได้เป็นไปตามแนวทางที่วาดไว้ทุกประการ ปรากฏว่าชีวิตราชการทหารของท่านได้รู้เรื่องตลอดเวลาที่รับราชการทหารอยู่ใน กระทรวงกลาโหมเริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๕๙ จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ รวมเวลา ๒๗ ปี ได้รับราชการตามลำดับดังนี้

- ธ.ก. พ.ศ. ๒๔๖๒ ประจำโรงเรียนนายร้อยชั้นมัธยม
- พ.ก. พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นนายทหารคนสนิทของผู้บังคับกองโรงเรียนนายร้อยชั้นประถม

- เม.ย. พ.ศ. ๒๔๗๔ ประจํากรมเสนาธิการทหารบก
- ๑ ส.ก. พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นผู้บังคับกองพันทหารราบที่ ๓ (พระนคร)
ปัจจุบันคือกองพันทหารราบที่ ๒ รักษา
พระองค์ ฯ กรมทหารราบที่ ๑ มหาดเล็ก
รักษาพระองค์ ฯ
- ๑๒ มี.ค. พ.ศ. ๒๔๘๐ เป็นรองจเรทหารบก
- ๑๗ มิ.ย. พ.ศ. ๒๔๘๑ เป็นผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก
- ๒๗ ธ.ค. พ.ศ. ๒๔๘๑ เป็นรัฐมนตรีผู้สังราชการแทนรัฐมนตรีว่าการ
กระทรวงกลาโหม
- ๒ ส.ก. พ.ศ. ๒๔๘๑ เป็นรองผู้บัญชาการทหารบก
- ๑๙ ส.ก. พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม แทน
จอมพลหลวงพิบูลสงคราม

ได้รับพระราชทานยศทหารตามลำดับตั้งแต่ร้อยตรี จนถึง พลเอก
พลเรือเอก และ พลอากาศเอก

หนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๗๕ (รัชกาลที่ ๗) ได้มีข้าราชการทหาร
พลเรือนและประชาชนร่วมกันเปลี่ยนแปลงการปกครอง โดยขอพระ-
ราชทานเปลี่ยนระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นประชาธิปไตย พลเอก
มังกร พรหมโยธี ในเวลานั้นมียศเป็นร้อยเอก และต่อมาได้รับพระ-
ราชทานเลื่อนยศเป็นพันตรี ผู้บังคับกองพันทหารราบที่ ๓ (พระนคร)
ได้รวมอยู่ในคณะนั้นด้วยผู้หนึ่ง

ใน พ.ศ. ๒๔๘๓ - ๒๔๘๔ ได้มีกรณีพิพาทในเรื่องเขตแดนอินโดจีน ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส จนถึงได้มีการสู้รบกัน พลเอก มังกรพรหมโยธี ได้รับแต่งตั้งเป็นรองแม่ทัพบกสนาม เป็นแม่ทัพที่ ๑ และเป็นแม่ทัพบูรพา ในการรบครั้งนั้น กองทัพบูรพาทำชื่อเสียงเกียรติประวัติทางการรบไว้มากมาย

การรบที่บ้านพร้าว กองทัพบูรพาได้รับอย่างกล้าหาญ ยึดได้ธงชัยเฉลิมพลประจำกรมทหารราบที่ ๕ กองพันที่ ๓ ของอินโดจีน ซึ่งมีตราครุฑเคอแกรกับเหรียญดุษฎีมาลา และตรามังกรของฝรั่งเศสติดอยู่ด้วย นอกจากได้บดขยี้ข้าศึกจนแหลกลาญแล้ว ยังยึดอาวุธยุทโธปกรณ์ไว้ได้อีกมากมาย และยึดได้ดินแดนเป็นส่วนใหญ่ จนปรากฏชื่อทหารกองหน้าว่า "กองพันทหารเสือ"

มีเพลงร้องแต่งขนบรเพลงทั่วไปในสมัยนั้นดังนี้

“ มารชกองทัพบูรพา ”

ประพันธ์โดยหลวงวิจิตรวาทการ

มณฑลบูรพา	เคยได้เป็นของเรา
เสียมราฐ์ พระตะบอง	บ้านพี่เมืองน้อง มาช้านาน
ในครั้งโบราณก่อนเก่า	ไทย ชาติไทยใจเสรี
เลือดเนื้อเชื้อเผ่า	ถูกเขายื้อแย่งไป
คอย ไทยเราเผ่าคอย	แต่กำลังยังน้อย สู้กันไม่ไหว
ลวงสามสิบปี ทัพของไทยก็มีสมรรถภาพ	และเข้มแข็งยิ่งใหญ่

ทหารภาคบูรพา
รุกไล่โจมตี พวกไพร่
กองทัพบูรพา องอาจเก่งกล้า
เลือดทหารชาติไทย

ทัพพรหมโยธี
แตกหนีพ่ายไป
เกิดเกียรติก้องหล้า

ในสมัยที่ท่านรับราชการเป็นนายทหารผู้น้อย ได้รับพระราชทานนามสกุล จากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า “ผลโยธิน” ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็นหลวงพรหมโยธี แต่ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กราบถวายบังคมลา ออกจากบรรดาศักดิ์ และใช้ราชทินนาม “พรหมโยธี” เป็นนามสกุลต่อไป

ใน พ.ศ. ๒๔๘๒ ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นอุปนายกผู้อำนวยการสภาอากาศไทย ได้ทำหน้าที่นี้มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๖ ได้ทำให้สภาอากาศไทยได้รับประโยชน์หลายประการ ดังปรากฏในคำไว้อาลัย ซึ่งพระคีรณสารวิศกรรมอุปนายกผู้อำนวยการสภาอากาศไทย เขียนไว้ว่า

“พลเอก มังกร พรหมโยธี ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอุปนายกผู้อำนวยการสภาอากาศไทย เมื่อวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๒ และพ้นตำแหน่งเมื่อวันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ในระยะเวลา ๓ ปี ๘ เดือน ที่ดำรงตำแหน่งอยู่นี้ พลเอก มังกร พรหมโยธี ได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความสามารถ สุขุม ทำความเจริญให้แก่สภาอากาศไทยเป็นอันมาก ที่ประจักษ์เป็น

อนุสรณ์ก็คือ ผู้มีศรัทธาบริจาคเงินก่อสร้างอาคารต่าง ๆ ซึ่งยังใช้เป็นประโยชน์อยู่ในปัจจุบันนี้ให้แก่สภากาชาด คือ

๑. ตึกกาชาด ที่สถานเสาวภาใช้เป็นี่เรียน ปัจจุบันใช้เป็นี่ทำการเกี่ยวกับเวชภัณฑ์ของกองวิทยาศาสตร์

๒. ตึกแสงรัศมี ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ปัจจุบันเป็นตึกแผนกรังสี

๓. ตึกบริษัทไฟฟ้า ใช้เป็นที่อยู่นางพยาบาล โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์

๔. ตึกเลี้ยงเด็ก ปัจจุบันใช้เป็นี่อยู่นางพยาบาล โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์

๕. ตึกอาสาชาต ใช้เป็นที่ทำการของกองอาสาชาต

๖. เรือนบริษัทข้าวไทย ใช้เป็นเรือนพักตากอากาศผู้ไปพักผ่อนที่โรงพยาบาลสมเด็จพระเจา ๓ ศรีราชา

๗. เรือนรัฐธรรมนุญ ใช้เป็นเรือนพักตากอากาศผู้ไปพักผ่อนที่โรงพยาบาลสมเด็จพระเจา ๓ ศรีราชา

อนึ่งที่ดินเนื้อที่ ๑๓๖ ไร่เศษ ซึ่งเป็นที่ตั้งโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และเป็นี่ทำการของสภากาชาดไทยอยู่ในปัจจุบัน แม้เป็นที่ดินที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรง พระกรุณา โปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้สภากาชาดไทยก็ดี แต่ก็คงปรากฏว่าเป็นทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ และสภากาชาดไทยเป็นเพียงผู้เช่ามาโดยตลอด พลเอกมังกร พรหมโยธี ได้ดำเนินการแก้ไขเป็นผลให้ที่ดินแปลงนี้ และที่ดิน

ซึ่งเป็นที่ตั้งสถานีกาชาดที่ ๒ (สถานีอนามัยที่ ๒ เดิม) ในพระนคร
 เนื้อที่ ๑ ไร่เศษ อีกแปลงหนึ่งตกเป็นกรรมสิทธิ์ของสภากาชาดไทยโดย
 สมบูรณ์ งานชิ้นนี้ไม่เป็นที่ทราบกันมากนัก แต่ก็เป็นคนประโยชน์แก่
 สภากาชาดไทยอย่างใหญ่หลวง”

ในปลาย พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้เกิดมหาสงครามโลกครั้งที่ ๒ ขึ้น ใน
 ระยะนั้นบ้านเมืองเข้าขั้นวิกฤติ กองทัพญี่ปุ่นได้ยกเข้าประเทศไทยเมื่อ
 เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ รัฐบาลไทยต้องจำร่วมมือ เพื่อรักษา
 ประเทศให้คงอยู่ ราชการทางฝ่ายปกครองต้องทำงานหนักมาก ต้องรัก
 ชาติความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง และต้องปฏิบัติ การร่วมมือกับฝ่าย
 ทหารด้วย พลเอก มังกร พรหมโยธีได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีว่าการ
 กระทรวงมหาดไทย ปฏิบัติงานมหาดไทยอยู่จนถึงปลายเดือนกรกฎาคม
 พ.ศ. ๒๔๘๗ จึงพ้นจากตำแหน่งเพราะ คณะรัฐบาลชุด จอมพล แปลก
 พิบูลสงคราม ได้ลาออกไป

เมื่อ พลเอก มังกร พรหมโยธี เริ่มเข้าเป็นรัฐมนตรีว่าการ
 กระทรวงมหาดไทยใหม่ ๆ นั้น ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยในกระทรวงก็
 เฟื่องเสียงทุกท่าน ในฐานะที่ท่านเคยศึกษาอบรมมาแต่ในทางทหาร แต่
 ด้วยการศึกษาวิธีผ่อนหนักผ่อนเบาของท่าน เข้มงวดในบางประการ
 ผ่อนผันในบางประการ เมื่อข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อยได้รู้จักท่านโดยแท้
 จริง ก็ร่วมมือในการปฏิบัติราชการได้เป็นอย่างดี ท่านเคยกล่าวเสมอ
 ว่า ท่านเป็นคนไม่มีพวก พวกของท่านก็คือคนทำงาน นอกจากบริหาร
 งานประจำแล้ว ท่านยังเข้มงวดในการปราบโจรผู้ร้าย คัดเลือกผู้ว่าราชการ

จังหวัดที่มีบุคลิกลักษณะน่าเคารพเกรงขาม ในการเลื่อนชั้นข้าราชการ
อำเภอ ก็ต้องสอบคัดเลือก เมื่อผ่านการสอบคัดเลือกได้ จึงแต่งตั้งให้
ดำรงตำแหน่ง เมื่อออกตรวจราชการ จังหวัดใดหรืออำเภอใด ได้พบ
อาคารสถานที่ราชการในลักษณะไม่สมเกียรติก็จัดการแก้ไข ในสมัยที่
ท่านเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ได้มีการสร้างศาลากลาง
แบบหลังคาทรงไทยชนหลายจังหวัด อาทิ จังหวัดยะลา สงขลา
สุราษฎร์ธานี พัทลุง และประจวบคีรีขันธ์ ฯ สำหรับข้าราชการก็ได้
แนะนำให้แต่งกายให้รัดกุม ไม่ให้หย่อนยาน ให้วางตนให้สมเกียรติ ดัง
เป็นที่ทราบกันดีในบรรดาข้าราชการสมัยนั้น

เมื่อท่านพ้นจากตำแหน่ง รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ใน
ครั้งแรกแล้วก็ได้ใช้ชีวิตอันสงบอยู่กับบ้าน ท่านเคยปรารภว่าได้ทำงาน
ตรากตรำมามากแล้ว ได้พักเสียทีก็ดี แต่เมื่อวันที่ ๑๙ ตุลาคม ๒๔๘๘
ก็ถูกจับเป็นอาชญากรสงครามพร้อมกับจอมพล แปลก พิบูลสงคราม
และผู้อื่นอีกหลายคน ชีวิตท่านครั้งนั้น น่าปลงอนิจจังเป็นที่สุด เมื่อเดือน
สิงหาคม ยังเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย อีก ๒ เดือนต่อ
กลายเป็นผู้ต้องหาต้องถูกจับขังในเรือนจำเหมือนกับนักโทษ ในระหว่าง
ที่ถูกคุมขัง ได้เกิดป่วยขึ้น ๒ ครั้ง และในการป่วยครั้งหลัง แพทย์ตรวจ
พบว่าท่านเป็นโรคเบาหวานอยู่ด้วย แต่ท่านก็อดทนเป็นที่สุด มิได้เคย
ปรึกษาก่อนแต่แต่ประการใด จนวันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๙ จึงได้
รับการปล่อยตัวให้พ้นข้อหาว่าไม่มีมลทิน

เมื่อได้กลับมามีสระอีกครั้งท่านก็มีได้นิ่งนอนใจ ทางบ้านก็ให้ครอบครัวเปิดร้านขายอาหารแห้ง และสิ่งของจำเป็นต้องใช้ประจำวัน ในการครองชีพด้วย ในเวลานั้นเพิ่งเสร็จสงครามใหม่ ๆ อาหารการกินอืดกักขาดแคลน เมื่อเปิดร้านแล้ว เพื่อนบ้านใกล้เคียงก็พากันมาซื้อของ เกิดมีรายได้พอใช้จ่ายภายในบ้าน ส่วนตัวท่านเองก็ออกหางานทำ ในที่สุดก็ได้เข้าทำงานเป็นผู้จัดการองค์การอุตสาหกรรมน้ำตาล และต่อมาก็ย้ายไปเป็นผู้จัดการบริษัทไทยเดินเรือทะเล

เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๑ พลเอก มังกร พรหมโยธี ได้เข้ารับราชการเป็นรัฐมนตรีว่าการ กระทรวงศึกษาธิการ ร่วมกับ คณะรัฐบาล ซึ่งมี จอมพล แปลก พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี และเมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๒ ก็ย้ายไปเป็นรัฐมนตรีว่าการ กระทรวงมหาดไทย ในพ.ศ. ๒๔๙๓ มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษก สมรสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช กับ สมเด็จพระนางเจ้า สิริกิติ์ พระบรมราชินี พลเอก มังกร พรหมโยธี ในฐานะรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ได้ลงนามเป็นราชสักขีด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๙๔ ท่านได้รับหน้าที่ไปรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินี จากประเทศสวิสกลับประเทศไทย ในระหว่างเรือพระที่นั่งเดินทางกลับ ได้ทราบข่าวว่าคณะรัฐบาล จอมพล แปลก พิบูลสงคราม ได้ออกไปเนื่องจากการรัฐประหาร เมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๔

เมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ นั้นเองท่านก็กลับเข้าเป็น
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการเป็นครั้งที่ ๒ ในคณะรัฐบาล
จอมพล แปลก พิบูลสงคราม ได้อยู่ในกระทรวงนี้จนถึงเดือนมีนาคม
พ.ศ. ๒๕๐๐ รวมเวลาที่ท่านดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวง
ศึกษาธิการ ๒ ครั้ง เป็นเวลา ๖ ปีเศษ

พลเอก มังกร พรหมโยธี มีความสนใจในการศึกษามาก ใน
กระทรวงนี้ก็เช่นเดียวกับที่กระทรวงมหาดไทย แรกที่เข้าไปอยู่ ข้าราชการ
การก็เพิ่งเล็งดูท่าน เพราะการที่ท่านเคยเป็นทหาร ย่อมมีลักษณะองอาจ
ทำให้คนที่ไม่รู้จักก็ เข้าใจว่าท่านเป็นคนถือตัว แต่พอได้รู้จักท่านแท้
จริงแล้ว ก็มั่นใจในตัวท่าน ท่านเป็นคนพูดอะไรตรงไปตรงมา เบ็ดเผย
จะทำอะไรก็ทำจริง รับผิดชอบในการทำงานที่ท่านสั่ง ไม่ทำให้ผู้น้อย
ลำบากใจ

ในระยะเวลาที่อยู่ในกระทรวงศึกษาธิการ ได้ไปดูงานในต่างประเทศ
หลายครั้ง เมื่อกลับมาแต่ละครั้งก็ได้มาไตร่ตรอง พยายามปรับปรุงแก้ไข
เพื่อให้เหมาะสมแก่ประเทศและเด็กไทย ในสมัยนั้นการศึกษาได้รุด
หน้าไปอย่างมาก ได้มีการส่งข้าราชการออกไปศึกษาและดูงานในต่าง
ประเทศเป็นจำนวนมาก ได้ก่อสร้างโรงเรียน วิทยาลัยขึ้นหลายแห่ง
ได้มีการรับความช่วยเหลือร่วมมือจากต่างประเทศหลายสาขาและปรับปรุง
การศึกษาของไทยให้ทันสมัยยิ่งขึ้น พลเอก มังกร พรหมโยธี มีนิสัยไม่ยอม
หยุด การงานอันใดที่รับผิดชอบ จะต้องรุดหน้าไปไม่ยอมให้ราชการ
ทำอะไรล่าช้าหรือเฉื่อยชา ท่านมักมีวิธีการ "กระตุก" ให้ผู้ใต้

ได้เสมอ ท่านทราบดีว่าจะทำให้งานการศึกษาของชาติดำเนินรุดหน้าไป ด้วยดี ก็จะต้องปรับปรุงให้มีสถานที่ศึกษาเพียงพอ ซึ่งท่านก็ได้จัดการให้สำเร็จไปได้เป็นส่วนมาก นอกจากนี้ จะต้องมีครูที่มีความรู้ดีให้เพียงพอ ซึ่งในข้อนี้ ท่านได้จัดการแก้ไข โดยจัดสถานฝึกหัดครูเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก โดยยกฐานะครูให้สูงขึ้น มีวิทยฐานะสูงขึ้น ปริมาณมากขึ้น และตั้งกรมการฝึกหัดครูขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๗๙ นี้ด้วย

ท่านทราบว่า ส่วนหนึ่งของการขาดที่เรียน ไม่มีห้องเรียนพอแก่นักเรียน ก็เพราะมีนักเรียนชาชนมาก ผู้ที่สอบขึ้นมาได้ก็ไม่มีที่นั่งพอ ถ้าสามารถทำให้นักเรียนสอบไล่ได้มากขึ้น ก็จะมีที่ให้นักเรียนชั้นชั้นใหม่ได้มากขึ้น ปัญหาจึงมีอยู่ว่า ต้องทำให้นักเรียนสนใจกับการเรียน เข้าใจข้อความที่ครูสอน ก็จะเรียนรู็เร็วขึ้น อันเนื่อง การสอนแบบ "เบสิค" จึงเกิดขึ้น โดยเปลี่ยนวิธีสอนให้เด็กเรียนเป็นคำ ๆ ไปก่อน เด็กเห็นรูปที่สวยงาม เห็นตัวหนังสือเป็นคำ ๆ ที่เขาเข้าใจ ก็เกิดสนใจและจำง่ายเมื่ออ่านไปจำไปมากคำเขาก็จะสามารถอ่านออกได้เร็ว เมื่อเรียกความสนใจของเด็กได้แล้ว จึงสอนว่าคำนี้ประกอบด้วยพยัญชนะอะไรบ้าง สระอะไรบ้าง เด็กไม่เสียเวลาเรียนวิชาเบื้องต้น ก็จะได้เลื่อนชั้นมากขึ้น ดีกว่าที่จะต้องค้างชั้นเช่นแต่ก่อนมา

สำหรับแบบเรียน ที่ใช้ในโรงเรียนต่าง ๆ ท่านมีนโยบายที่จะให้ใช้แบบเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ จึงได้ขยายงานและกิจการในด้านนี้โดยตั้งกรมวิชาการขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ และมีโรงพิมพ์ของคุรุสภาลาดพร้าวเพิ่มขึ้นอีกแห่งหนึ่ง

ในด้านอาชีวศึกษา ท่านก็ขยายให้กว้างขวางออกไปจากที่เดิม เช่น มีวิทยาลัยเทคนิค ซึ่งสอนวิชาช่างเพิ่มเติมอีกหลายสาขา เพื่อให้นักศึกษาที่สำเร็จแล้วได้ออกเป็นบุคลากรช่างต่อไป วิชาแต่ละสาขาได้แพร่ออกไปในต่างจังหวัด และผู้ที่สำเร็จก็จะหางานตามวิชาที่ได้ศึกษายึดเป็นอาชีพได้

หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (พ.ศ. ๒๕๐๐—๒๕๑๑) และเป็นปลัดกระทรวงสมัยที่พลเอก มังกร พรหมโยธี เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการได้เขียนเกี่ยวกับงานครั้งแรก (พ.ศ. ๒๔๙๑—๒๔๙๒) ของพลเอก มังกร พรหมโยธี ไว้ว่า

“ไม่ช้าเราก็ได้ทราบนโยบายของท่าน พอจะสรุปได้ดังนี้

๑. ให้โรงเรียนรัฐบาลรับนักเรียนเข้าศึกษาในชั้นมัธยมมากที่สุดที่จะทำได้และให้เลิกเก็บค่าเล่าเรียนตั้งแต่ชั้นมัธยมปีที่ ๓ (เดิม) ลงมา

๒. ไม่ให้โรงเรียนราษฎร^{ชั้น}ค่าเล่าเรียน เพื่อช่วยลดค่าครองชีพของประชาชน

๓. ส่งเสริมโรงเรียนอาชีวศึกษา และให้บรรจผู้สำเร็จจากโรงเรียนอาชีวศึกษา เข้าเป็นครูประชาบาล เพื่อล่อให้นักเรียนเข้าเรียนในโรงเรียนอาชีวศึกษา

๔. โรงเรียนต่าง ๆ ต้องเรียบร้อย สะอาด และสวยงาม

๕. แบบเรียนควรเป็นเรื่องของกระทรวงศึกษาธิการ ใครจะเลิกแบบเรียนของเอกชนทั้งหมด

ภายในเวลาไม่ถึงหนึ่งเดือน เราก็ได้เห็นฝีมือของท่าน มีประกาศเมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ กำหนดโควตาโรงเรียนราษฎร์เพื่อสอนภาษาจีนสำหรับจังหวัดต่างๆ จังหวัดพระนครให้มีได้ ๘ โรงเรียน จังหวัดธนบุรี เชียงใหม่ นครราชสีมา และอุบลราชธานี ให้มีได้ จังหวัดละ ๓ โรงเรียน ส่วนจังหวัดอื่น ๆ นั้นให้มีได้จังหวัดละ ๒ โรงเรียน จังหวัดใดมีเกินจำนวนดังกล่าวนี้ ผ่อนผันให้จนกว่าจะเลิกแล้วรักษากำหนดไว้ไม่ให้เกินโควตา นโยบายของท่านรัฐมนตรีนั้นแจ่มแจ้งอยู่แล้ว

งบประมาณ พ.ศ. ๒๔๙๒ นั้น กระทรวงการคลังทำเสร็จเสนอคณะรัฐมนตรีก่อนส่งไปยังสภาผู้แทนราษฎร ตั้งแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๑ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ พุดในคณะรัฐมนตรีอย่างไร หรือพูดกับท่านนายกรัฐมนตรีอย่างไร ไม่มีใครทราบละเอียดแต่มีข่าวมาว่า ท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีกล่าวในที่ประชุมคณะรัฐมนตรีว่า 'เสนอต่อไปยังสภาตามที่คลังเสนอมาก็ได้ แต่คณะรัฐมนตรีจะต้องลาออกด้วย เพราะให้กระทรวงศึกษาธิการน้อยเกินไป' ผลคือ ต้องปรับปรุงใหม่ โดยมีเป้าหมายว่าจะให้งบประมาณกระทรวงศึกษาธิการสูงกว่ากระทรวงกลาโหม และเป็นอันดับหนึ่งด้วย เหตุนี้กระทรวงศึกษาธิการจึงได้งบประมาณสำหรับโรงเรียนประชาบาลเพิ่มขึ้นอีก ๘ ล้านบาท การศึกษาผู้ใหญ่ได้อีก ๒ แสนบาท ได้โรงเรียนประจำอำเภออีก ๒๔ หลัง ได้ค่าก่อสร้างโรงเรียนพาณิชยการและได้เงิน

เป็นทุนส่งครูและนักเรียนไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ ๒.๓๕ ล้านบาท
ได้เงินมากเช่นนี้ใครใช้ไม่ทันให้ถือว่ามีความผิด

การส่งครูและนักเรียนไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศนั้นขณะประวัติ
การณ์ คือ ได้ถึง ๑๐๐ ทุน และต้องกำหนดรายละเอียดและสอบคัดเลือก
กันเป็นการใหญ่ มีผู้กล่าวในภายหลังว่า เพราะทุน ๑๐๐ ทุนนี้
เอง กระทรวงศึกษาธิการจึงมีคนทำงานสำคัญ ๆ เมื่อต้องขยายงานการ
ศึกษาในระยะต่อมา อันว่าโครงการต่าง ๆ นั้น แม้เกิดจากความคิดของ
คนหลายคนแต่ความสำเร็จเรื่องทุน ๑๐๐ ทุนนี้ เป็นของพลโท มังกร
พรหมโยธี คนเดียว

ในระยะเวลาที่ได้ พลโทมังกร พรหมโยธี มาเป็นรัฐมนตรีว่าการ
กระทรวงศึกษาธิการครั้งแรกนี้ กระทรวงศึกษาธิการเปิดประตูรับความ
ช่วยเหลือจากต่างประเทศอย่างเต็มที่ และได้ตั้งกองการต่างประเทศขึ้น
ในสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งได้กลายมาเป็นกองสัมพันธ์
ต่างประเทศในปัจจุบัน ผู้เขียนและข้าราชการชั้นหัวหน้าอีกสองคนได้
เดินทางไปสังเกตการณ์ เมื่อองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม
ของสหประชาชาติ ประชุมใหญ่ที่เมืองไบรุต ในประเทศเลบานอน เมื่อ
ปลาย พ.ศ. ๒๔๙๑ เพื่อเรียนรู้งานขององค์การนั้นโดยเฉพาะอย่างยิ่ง
เรื่อง 'มูลสารศึกษา' ซึ่งเป็นเรื่อง 'งานแผนใหม่' อยู่ในขณะนั้นตั้งจะ
ได้กล่าวถึงในภายหลัง ในวันปีตประชุมที่เมืองไบรุตนี้ขององค์การสหประ
ชาชาติได้ประกาศปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน ที่ประชุมจึงได้
กล่าวสดุดีและเอิกเกริกกันเป็นการใหญ่

เนื่องจากองค์การสหประชาชาติ ได้รับประเทศไทยเข้าเป็นสมาชิก แล้วรัฐบาลจึงได้มีมติให้ส่งชื่อ ประเทศไทย เข้าสมัครเป็นรัฐสมาชิกของ องค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติ ตั้งแต่วันที่ขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๕๑๒ ดร.โกยชูที่ปรึกษาขององค์การ ฯ มาเยี่ยมประเทศไทยถึงสองครั้ง เพื่อ ติดต่อกับและประสานงาน ครั้งหลังได้ไปถึงเชียงใหม่ด้วย

เมื่อประเทศไทยเป็นรัฐสมาชิกขององค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติ แล้วงานก็เริ่มโดยทันที องค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติส่ง เซอร์ จอน ชาเจนท์ กับ นายเพโตร ทิ. โอราต้า เป็นคณะมาสำรวจการศึกษา ในประเทศไทยตามคำขอร้อง เมื่อสำรวจแล้วจึงจะดำเนินการช่วยเหลือ ได้ คณะสำรวจการศึกษาคณะนี้ไม่ใช่คณะสำรวจคณะแรกที่องค์การ ศึกษา ฯ สหประชาชาติส่งไปสำรวจในประเทศของรัฐสมาชิก แต่เขาว่า รายงานที่คณะสำรวจคณะนี้ทำเสร็จและพิมพ์ขึ้นเสนอต่อองค์การ ตาม หนังสือนำลงวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ เป็นรายงานการสำรวจ การศึกษาระดับแรกขององค์การ

พร้อม ๆ กับที่มีการสำรวจดังกล่าวนี้ ดร. เลอบัค ผู้เชี่ยวชาญ การสอนให้ผู้ใหญ่อ่านออกเขียนได้มาทดลองวิธีสอนภาษาไทยให้แก่ผู้ใหญ่ ในชนบท เขาว่าท่านผู้นี้มีความชำนาญมากได้ทดลองสอนภาษาต่าง ๆ ในประเทศต่าง ๆ มาแล้วหลายสิบประเทศ และได้ผลดี เมื่อมาประเทศไทย เราได้จัดให้ไปทดลองสอนที่ตำบลจอหอ จังหวัดนครราชสีมา มีการอบรมครูให้รู้วิธีสอนแบบ 'เลอบัค' และเมื่อจบการอบรมมีประกาศนียบัตรให้แก่ครูไว้เป็นหลักฐาน ขณะที่ผู้เขียนไปแจกประกาศนียบ-

บัตรดังกล่าวที่จอหอแทนท่านรัฐมนตรี ทางกรุงเทพฯ ฯ ทหารคณะหนึ่ง! ได้
เข้ายึดพระบรมมหาราชวัง วัดพระเชตุพน ฯ และมหาวิทยาลัยวิชาธรรม-
ศาสตร์และการเมือง

งานการศึกษาขยายไปมากพอใช้ กระทรวงศึกษาธิการ ได้เตรียม
การจัดตั้งสถาบันฝึกหัดครูที่ถาวรที่ถนนประสานมิตรมาเกือบ ๓ ปีแล้ว
บัดนี้พอจะเปิดรับนักเรียนเข้าศึกษาได้ พลโทมังกร พรหมโยธี ให้ความ
สนับสนุนอย่างเต็มที่ และเป็นผู้นำนามสั่งให้เปิดการก่อสร้างโรงเรียน
ของกระทรวงมีมากขึ้น ท่านจึงดำริจะให้มีการสถาปนาตัวยกรรรมชั้นในกรม
อาชีวศึกษา เรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่งที่มีปัญหาหนัก คือ เรื่องการศึกษา
ของชาวไทยมุสลิมใน ๔ จังหวัดชายแดนภาคใต้ กระทรวงศึกษาธิการ
ได้จัดให้มีการประชุมครั้งใหญ่เพื่อระดมปัญหาที่กระทรวงมีชาวไทย
มุสลิมจาก ๔ จังหวัดนั้นเข้าประชุมด้วย และท่านรัฐมนตรีว่าการกระทรวง
ศึกษาธิการ เป็นประธานในที่ประชุมเอง ประชุมเสร็จแล้วก็มีการ
เลี้ยงกันเป็นการใหญ่ หลังจากนั้นท่านผ่านเรื่องคนเสนอขายที่ดิน
พร้อมด้วยตึกหลังหนึ่งมาให้เจ้าหน้าที่พิจารณาจัดซื้อเพื่อจัดตั้งอิสลาม
วิทยาลัยแห่งประเทศไทย ซึ่งรัฐบาลมีพันธะจะต้องปฏิบัติตามพระราช
กฤษฎีกาว่าด้วย การศาสนูปถัมภ์ฝ่ายอิสลาม พ.ศ. ๒๔๘๘ ที่ดินนั้นอยู่
ที่บางซื่อไม่ห่างจากโรงปูนซิเมนต์ไทย เหมาะที่จะจัดตั้งเป็นโรงเรียน
กินนอนได้

ความก้าวหน้าและความเสื่อมย่อมนั้นของคู่กัน กิจการใดหรือ
บุคคลใดจะก้าวหน้าแต่อย่างเดียวนั้นยากยิ่งนัก ดังนั้นสิ่งที่ไม่ดังงามก็

เกิดขึ้นในสัปดาห์สุดท้ายที่ พลโทมังกร พรหมโยธี ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการครั้งแรก กล่าวคือ กระทรวงได้ประกาศการสอบชั้นประโยคเตรียมอุดมศึกษา ปีการศึกษา ๒๔๙๑ ไปเสร็จสิ้นแล้ว โดยตัดสิน ๕๐% เป็นเกณฑ์สอบไล่ได้ คณะรัฐมนตรีได้สั่งมาเมื่อต้นเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๒ ลดให้เป็น ๔๔% การเสนอกัดค้ำขึ้นไม่เกิดผล เพราะคณะรัฐมนตรียื่นขึ้นมามาก พลโทมังกร พรหมโยธี เคยเสี่ยงแข็งอยู่ในคณะรัฐมนตรีกลับมีเสียงอ่อนไป คงจะถูกบีบบังคับทางการเมืองอย่างถึงขนาด เรื่องนี้ผ่านไปเพียง ๕ วัน คณะรัฐมนตรีก็กราบถวายบังคมลาออกทั้งคณะ เนื่องจากเปิดสมัยประชุมสภาผู้แทนราษฎรชุดใหม่ จะต้องจัดตั้งรัฐบาลใหม่ตามวิถีทางของการปกครองแบบประชาธิปไตย”

เกี่ยวกับงานของ พลเอกมังกร พรหมโยธี ซึ่งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการครั้งหลัง (พ.ศ. ๒๔๙๔—๒๕๐๐) หม่อมหลวงปิ่น มาลากุลได้กล่าวไว้ว่า

“พลเอกมังกร พรหมโยธี ได้เข้ามาบริหารราชการ ณ เวทีเดิม อีกวาระหนึ่งมีการจัดตั้งคณะรัฐบาลใหม่อีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ สืบเนื่องจากการที่ได้รับพระราชทานรัฐธรรมนูญใหม่ คือฉบับ พ.ศ. ๒๔๗๕ แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๙๕ แต่ทางกระทรวงศึกษาธิการไม่รู้สึกรว่าเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด เพราะนายกรัฐมนตรีก็นคนเดิมและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการก็คนเดิมเช่นเดียว

กัน รัฐบาลชุด ๒๔ มีนาคม ๒๔๙๕ นี้เป็นรัฐบาลที่มีอายุยาวนานที่สุดในประวัติศาสตร์ปกครองระบอบประชาธิปไตยของประเทศไทย คือ อยู่ถึง ๔ ปี ๑๑ เดือน กับ ๒ วัน นานกว่ารัฐบาลชุดปฏิวัติของ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์

ท่านรัฐมนตรีว่าการเริ่มงานทันที เริ่มด้วยให้ผู้เขียนบันทึกเรื่องราวของ 'มูลนิธิศึกษา' มาให้ท่านอ่านอย่างละเอียด ท่านต้องการศึกษา เพราะได้จากไปเล่นละครโรงอื่นเสียระยะเวลาหนึ่ง หลักการของ 'มูลนิธิศึกษา' มีอยู่ว่า การศึกษาเท่านั้นที่จะแก้ไขสภาพเศรษฐกิจและสังคมในชนบทให้ดีขึ้นได้ จะต้องส่งครูไปอยู่ปะปนกับชาวบ้านในชนบท เพื่อสอนผู้ใหญ่ในหมู่บ้านทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ให้มีความรู้ที่เป็นสาระเบื้องต้นเกี่ยวกับการศึกษา สังคม การเกษตร อนามัย และการเรือน ในการนี้จะต้องตั้งศูนย์อบรมครูและเจ้าหน้าที่ขึ้นก่อน เมื่อท่านทราบเรื่องดีแล้ว ท่านก็ได้สนับสนุนเต็มที่ งานนี้เกี่ยวกับองค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติโดยตรง และเกี่ยวกับองค์การชำนาญพิเศษของสหประชาชาติอีกหลายองค์การต่างก็จะให้ความช่วยเหลือ

การเตรียมการในเรื่องนี้เสียเวลานานมาก เพราะเป็นเรื่องใหม่ การเลือกที่ตั้งศูนย์อบรมนั้น เลือกที่จังหวัดชลบุรีก่อน แต่เจ้าหน้าที่ขององค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติที่มาช่วยสำรวจไม่เห็นด้วย เพราะสภาพเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้านดีเกินไป ไม่มีปัญหาที่จะต้องแก้มากนัก จึงเปลี่ยนเป็นจังหวัดอุบลราชธานี ดังนั้น 'ศูนย์อบรมการศึกษา

ผู้ใหญ่ จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งมีชื่อเรียกโดยอักษรย่อว่า ศ.อ.ศ.อ. จึงเกิดขึ้น ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว เรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่ทราบกันอยู่ว่าเป็น แผนงานที่สำคัญ ศูนย์อบรมของเราจะเป็นแห่งที่สามในโลกต่อจาก เม็กซิโก และอียิปต์ ทำดีหรือไม่ดีอย่างไรก็จะปรากฏแก่สายตาของโลก เราจึงได้จัดพิธีต่าง ๆ ให้ใหญ่โตสมกับงาน และเชิญท่านรัฐมนตรีว่าการ ไปวางศิลาฤกษ์ตั้งอำนวยการ เมื่อวันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๖ ท่านได้เดินทางไปโดยรถไฟ ส่วนท่านรัฐมนตรีช่วยว่าการนั้น ท่านเป็น ทหารอากาศ ท่านเดินทางไปโดยเครื่องบิน ขณะนั้นนายโทเรส บอดีต ผู้อำนวยการใหญ่ขององค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติ และเป็นเจ้าของ เรื่อง 'มูลสารศึกษา' ได้ลาออกจากตำแหน่งเสียแล้ว นายจอห์น ดับเบิลยู เทเลอร์ ผู้รักษาการได้ส่งเจ้าหน้าที่มาร่วมงาน และตนเองก็ได้โทรเลข มาแสดงความหวังดี เรื่อง ศ.อ.ศ.อ. นี้อาจะสำคัญมาก เราทราบในระยะต่อ มาว่าสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ วัดบรมนิวาส ได้กล่าวว่า ท่านสังฆรัตน์อยู่ว่า ภายหลังมหาสงครามโลกครั้งที่สอง จะมีอะไรเกิดขึ้นที่จังหวัดอุบล- ราชธานี ท่านก็ไม่ทราบว่าอะไร แต่เมื่อเราสร้างกิจการ ศ.อ.ศ.อ. ขึ้น ท่านบอกว่า ศ.อ.ศ.อ. นี้เอง

พิธีเปิดอาคารอำนวยการและกิจการ ศ.อ.ศ.อ. เมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๗ ยิ่งศึกษากว่าวันวางศิลาฤกษ์ พลเอกมังกร พรหมโยธี เดินทางโดยรถไฟไปเป็นประธานในพิธี ออกจากกรุงเทพฯ เป็นขบวนใหญ่ นับได้ถึง ๕๓ คน ในจำนวนนี้มีชาวต่างประเทศ ๒๑ คน เป็นผู้แทนองค์การต่างประเทศทั้งในและนอกเครือสหประชา-

ชาติ และภริยา ไร่ถบ บ.จ.พ. ๔ รถ บ.น.ท. ทั้งคัน และ บ.น.อ. และรถนั่งชั้นที่ ๑ อีกบางส่วน เวลารับประทานอาหารในรถไฟ ได้จัดให้ผู้แทนองค์การต่างประเทศทั้งหลายผลัดเปลี่ยนไปรับประทานในรถ บ.จ.พ. ๔ ต่างก็เห็นเป็นเกียรติด้วยกัน ถึงจังหวัดนครราชสีมา มีผู้แทนราษฎร และข้าราชการร่วมสมทบเดินทางไปอีก

เมื่อท่านพลเอกมังกร พรหมโยธี มาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการครั้งหลังนี้เรากำลังเตรียมการจัดงานฉลองวันครบรอบ ๖๐ ปี ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนากระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งกำหนดในวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๙๕ กระทรวงศึกษาธิการได้นำความกราบบังคมทูลเชิญ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาเพื่อเป็นสิริมงคล เรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่เพราะในอดีตไม่มีพระมหากษัตริย์รัชกาลใดๆ ได้เคยเสด็จพระราชดำเนินมายังกระทรวงศึกษาธิการเลย แต่คราวนี้ได้เสด็จพระราชดำเนินมาถึงสองครั้งในวันเดียวกัน ตอนเช้าเวลา ๑๐.๓๐ น. เสด็จพระราชดำเนินมาให้ข้าราชการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ อ่านรายงานกราบบังคมทูลแล้วมีพระราชดำรัสตอบ ตอนกลางคืนเวลา ๒๑.๕๕ น. เสด็จพระราชดำเนินมาทอดพระเนตรการแสดงที่หอประชุมกระทรวงศึกษาธิการที่สร้างขึ้นใหม่ให้ทำงานนี้ ข้าราชการ ครู และนักเรียนแสดงถวายทอดพระเนตร การแสดงที่จัดถวายทอดพระเนตรนั้น เริ่มต้น 'ร้านวรทัน่า' ถวายพระพร และละครพูดเรื่อง 'หัวใจทอง' ของปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ข้าราชการที่แสดง

นี้มีทุกกรมในกระทรวงศึกษาธิการ รวมทั้ง นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา และนายอภัย จันทวิมล ซึ่งได้ดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวง ในภายหลังทั้งสองคน ทั้งนี้มิใช่ว่าแสดงละครจึงได้ดีเป็นปลัดกระทรวง แต่เพราะเลือกคนดีเป็นตัวละครในการแสดงครั้งสำคัญนั้น

เป็นที่สังเกตว่า นโยบายที่รัฐบาลแถลงต่อสภาผู้แทนราษฎรครั้ง นี้มีความสำคัญมาก ด้วยได้ยกการศึกษาขึ้นเป็นเหตุที่จะได้มาซึ่ง 'ผล งาม' ผู้เขียนจึงคัดนโยบายตั้งแต่ข้อ ๑ ถึง ข้อ ๕ มาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

๑. รัฐบาลนี้จะเชิดชูทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา และให้ความ ช่วยเหลือแก่ศาสนาอื่น

๒. รัฐบาลนี้มีเจตจำนงอันแน่วแน่ที่จะผดุงรักษาระบอบประชาธิปไตย ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย เกิดทุนพระมหากษัตริย์ บรมราชจักรีวงศ์อันเป็นที่เคารพสักการะตลอดไป

๓. รัฐบาลนี้จะส่งเสริมการวัฒนธรรม ทั้งในทางคติธรรม นิติ- ธรรม วัตรธรรม และสทธรรม ให้เป็นประเพณีประจำชาติยิ่งขึ้น

๔. รัฐบาลนี้จะส่งเสริมไมตรีอันมั่นคงกับ นานาประเทศและ ปฏิบัติตามพันธกรณีระหว่างประเทศ เชิดชูอุดมคติของสหประชาชาติ และยึดมั่นอยู่ในฝ่ายเสรีประชาธิปไตย ต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ผู้รุกราน เพื่อความยุติธรรมสันติสุข

๕. รัฐบาลนี้จะเตรียมสรรพกำลังของชาติและสร้าง กำลังรบ สำหรับป้องกันรักษาราชอาณาจักร เพื่อเผชิญกับสถานการณ์ที่จะมารุก รานประเทศไทยให้ดีที่สุด

๖. รัฐบาลนี้จะเคารพต่อหลักการเสรีภาพ สมภาพ ภราดรภาพ นอกจาก จะดำเนินตามบทบัญญัติรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยแล้ว รัฐบาลนี้จะเคารพยึดถือปณิญาสากลของสหประชาชาติ ว่าด้วยสิทธิมนุษยชน ในการบริหารราชการแผ่นดินด้วย

๗. รัฐบาลนี้จะขยายการส่งเสริมช่วยเหลือประชาราษฎร ในการอนามัยและการรักษาพยาบาล รวมทั้งการช่วยเหลือประชาราษฎรทางสวัสดิการให้ทั่วถึงขึ้น

๘. รัฐบาลนี้จะขยายการส่งเสริมให้เศรษฐกิจของชาติมีความเจริญรุ่งเรืองโดยเร็ว เพื่อสร้างความผาสุกให้แก่ประชาราษฎรทั่วหน้า โดยอาศัยการสหกรณ์เป็นหลักสำคัญและปฏิบัติหน้าที่ในการบริหารราชการแผ่นดินทางเศรษฐกิจดังต่อไปนี้

ก) ขยายการส่งเสริมช่วยเหลือประชาราษฎรในเรื่องการแนะนำ การหาทุนและเครื่องจักรทุนแรงให้ทั่วถึงยิ่งขึ้นตามกาลสมัย

ข) ขยายการส่งเสริมช่วยเหลือให้ประชาราษฎรมีที่ดินและเกษตรสถานบ้านเรือนเป็นกรรมสิทธิ์ของตนตามควรแก่อัธยาศัย

ค) ขยายการส่งเสริมช่วยเหลือการประกอบอาชีพของประชาราษฎร ในการผลิตพืชพันธุ์ธัญญาหาร สำหรับมนุษย์และสัตว์ ตลอดจนการ เลี้ยงสัตว์ให้เป็นผลดีดังเช่น การชลประทาน บัวย พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ เหล่านี้เป็นต้น

ข) ขยายการส่งเสริมช่วยเหลือการอุตสาหกรรมของรัฐและเอกชน ที่ทำด้วยวัตถุดิบในประเทศให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ตลอดจนการอุตสาหกรรม ในครอบครัวด้วย

ง) ขยายการส่งเสริมช่วยเหลือให้ผู้ผลิตขายผลิตภัณฑ์ของตนได้ราคา ที่สมควร และให้ผู้บริโภคหาซื้อสินค้าได้สะดวกในราคาพอเหมาะสม จะวางวิธีการติดต่อระหว่างผู้ผลิต และผู้บริโภคให้ถึงกันสะดวกใกล้ชิด การกำหนดราคาด้วยการบีบบ้ายราคาสินค้า การตั้งฉาง และคลังสินค้า จะให้ผลดีสมปรารถนาในเรื่องเหล่านี้ ซึ่งรัฐบาลจะขยายการส่งเสริมช่วยเหลือยิ่งขึ้นต่อไปพร้อมด้วยมีประสิทธิภาพด้วย

จ) ขยายการส่งเสริมช่วยเหลือความสะดวกในการขนส่ง การสื่อสาร และการสัญจรไปมาให้ดียิ่งขึ้น

ฉ) รัฐบาลนี้จะรักษาค่าของเงินตรา ไทย ให้มีเสถียรภาพตามที่ กำหนดไว้ในกฎหมายว่าด้วยเงินตราตามเหตุผลที่สมควร

๙. เพื่อให้ได้ผลทั้งหมดที่กล่าวมานี้อย่างมีประสิทธิภาพ รัฐบาล นี้จะให้การศึกษาศิลปะวัฒนธรรมอันดีแก่ประชาราษฎร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การอาชีวศึกษา การพลศึกษา จะได้ขยายโรงเรียน เพิ่มครู ผู้สอนให้มากยิ่งขึ้น และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาประชาบาล

ท่านรัฐมนตรี พลเอกมังกร พรหมโยธี เป็นทหาร ท่านจึงมี นิสัยเด็ดขาด เป็นผู้ใช้อำนาจและใช้อำนาจอย่างเด็ดขาดอยู่เป็นปกติ แต่ ขณะเดียวกันท่านก็ชอบสนุกและวางตนเป็นกันเองกับข้าราชการ ท่าน ชอบพูดขำขันราชการด้วยถ้อยคำแรง ๆ ที่ทำให้คนรู้สึกตัว และมีมานะ

ที่จะแก้ไขข้อบกพร่อง เช่นเมื่อท่านมีข้อราชการจะส่งหรือหาหรืออธิบดี
เชิญอธิบดีมาก็ไม่อยู่ ให้เชิญผู้ช่วยอธิบดีมาแทนก็ไม่อยู่ ท่านก็พูดว่า
'ไปเชิญภารโรงมา' อีกกรณีหนึ่งเกี่ยวกับโรงเรียนรัฐบาล ตามปกติ
การก่อสร้างโรงเรียนรัฐบาลนั้น ต้องกระทำโดยประหยัด และงบประมาณ
ขนาดำดำเนินการก็มีไม่มากนัก ความบกพร่องจึงมักจะมีอยู่ไม่มากนัก
ท่านเห็นว่าโรงเรียนของเราไม่ค่อยดี ท่านก็กล่าวให้เราฟังว่า 'คนไทย
ทั้งประเทศหมดปัญญาแล้ว ต้องฟังฝรั่งจึงจะทำได้' ผู้เขียนตอบไปว่า
'คนไทยทำได้สิครับ ถ้าได้งบประมาณเป็นพิเศษสักหน่อยก็ทำได้' ต่อ
จากนั้นการก่อสร้างโรงเรียนประถมศึกษาแห่งหนึ่งก็ทำกันอย่างเจียม ๆ
โดยไม่ฟังฝรั่งเลย พอเสร็จก็เชิญท่านมาเปิด มีพิธีเปิดเมื่อวันที่ ๒๔
มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๙ นั่นคือโรงเรียนประถมสาธิตวิทยาลัยวิชาการศึกษา
ศึกษาประสานมิตร เป็นโรงเรียนที่มีคุณภาพขนาดที่ท่านต้องการ คณะบดี
คณะครุศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยแห่งหนึ่งในสหรัฐอเมริกามาเยี่ยม บอก
ว่ามาคราวนี้คิดว่าจะมาบอกว่าควรทำอะไรอย่างไร แต่เมื่อมาเห็นเข้า
จริง ๆ แล้ว ก็ต้องจذبันทึกเอากลับไปบ้าง

เมื่อพลเอกมังกร พรหมโยธี มาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการ
กระทรวงศึกษาธิการครั้งหลังนี้ รู้สึกว่าบรรยากาศของการทำงานและ
การประชุมอธิบดีเปลี่ยนไปมาก ท่านรัฐมนตรีสนใจในการศึกษาหลาย
ด้าน และต้องการให้ทำงานกันอย่างละเอียดถี่ถ้วนและรวดเร็ว ท่านมา
ประชุมอธิบดีครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ หลังจาก
ที่ท่านเริ่มมาปฏิบัติงานเพียง ๙ วัน การประชุมอธิบดีนั้น บางครั้งก็

ประชุม ๓ วันติดต่อกันจนกว่าจะเสร็จเรื่อง สมัยนั้นเริ่มจะรู้สึกกันอย่างจริงจังว่า บ้านเมืองขาดอะไรหลายอย่าง คำว่าขาดนั้นก็หมายความว่าไม่มีพอนั่นเอง ขาดน้ำ ขาดไฟ ขาดถนนหนทาง ขาดโรงพยาบาล และขาดสถานที่เรียน และที่ลำบากมากก็คือ กระทรวงการคลังขาดเงินเสียด้วย เรื่องขาดสถานที่เรียนนั้นเป็นหน้าที่ของกระทรวงศึกษาธิการจะต้องแก้ไข มีการประชุมกันที่กระทรวง แล้วผู้เขียนและอธิบดีก็ได้รับคำสั่งให้ไปชี้แจงในที่ประชุมคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ เพื่อท่านนายกรัฐมนตรีและท่านรัฐมนตรีทั้งหลายจะได้เข้าใจแจ่มแจ้งว่า ขาดแคลนและมีความจำเป็นอยู่อย่างไร แต่ชี้แจงแล้วก็ไม่รู้สึกรว่าจะได้ผลอย่างไร เพียงแต่ได้สรุปประทานแก้หิว การประชุมสมัยนั้นทั้งที่ทำเนียบและที่กระทรวงศึกษาธิการ ไม่ค่อยจะคำนึงถึงเวลาอาหารกลางวันเท่าไรนัก

สองสัปดาห์ต่อมาได้ทราบว่า ท่านนายกรัฐมนตรี จะให้งบประมาณพิเศษปีละ ๗๕ ล้านบาท ๒ ปี เป็นค่าก่อสร้างโรงเรียนทั่วประเทศ ท่านรัฐมนตรี พลเอกมังกร พรหมโยธี จึงสั่งผู้เขียนให้ทำโครงการอย่างรีบด่วน แต่เมื่อเลขาธิการคณะรัฐมนตรีมีหนังสือยืนยันมติคณะรัฐมนตรีมาไม่มีคำว่า 'ปีละ' เป็นอันว่าได้เพียง ๗๕ ล้านบาท โครงการซึ่งทำอย่างรีบด่วนนั้นก็เสร็จแล้ว คือ เสร็จเมื่อ ๒.๐๐ น. ของคืนวันที่ได้รับคำสั่ง เมื่อเป็นเช่นนี้จึงต้องให้กรมวิสามัญศึกษา กรมสามัญศึกษา และกรมอาชีวศึกษาไปเท่า ๆ กัน กรมละ ๒๕ ล้านบาท โดยมอบหมายให้ไปตัดรายการในโครงการนั้นเอาเอง ตามที่คิดว่าชี้แจง

ตอนที่ประชุมคณะรัฐมนตรีไม่ทันเวลานั้นผิดไปเสียแล้ว เราไม่ได้มีโอกาสทราบว่เมื่อเราออกมาจากที่ประชุมแล้ว ท่านรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการพูดว่าอย่างไร และท่านรัฐมนตรีอื่น ๆ พูดว่าอย่างไร

ยิ่งกว่าได้เงิน ๗๕ ล้านบาทเสียอีก ผู้เขียนเข้าใจว่าการที่คณะรัฐมนตรีได้ทราบถึงความเดือดร้อนที่ชาติสถานที่เรียนนั้นเป็นส่วนสำคัญยิ่งที่ทำให้เกิดระบบปิดแสดตมภ์เพื่อการศึกษาและสาธารณสุข ในต้นปี พ.ศ. ๒๔๙๖ เงินที่ได้รับนั้นเรียกกันติดปากในสมัยนั้นว่า เงิน ก.ศ. ส. ท่านรัฐมนตรี พลเอกมังกร พรหมโยธี ได้เชิญหัวหน้ากอง และเจ้าหน้าที่การเงินของทุกกระทรวงทบวงกรม มาประชุมที่กระทรวงศึกษาธิการ เมื่อวันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๖ มากันจนแน่นห้องประชุม และท่านได้ลงแรงชี้แจงและขอความร่วมมือให้เกิดประโยชน์แก่ส่วนรวม ผลที่ได้รับคือ โรงเรียนและอาคารเรียนได้เกิดขึ้นอีกมากมายหลายแห่งทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ที่ใต้งบประมาณก็สร้างด้วยเงินงบประมาณปีละสองยอด โรงเรียนที่สร้างขึ้นใหม่ให้เห็นอยู่ใกล้ๆ ก็มีโรงเรียนเขมาภิตาราม นนทบุรี โรงเรียนวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน และโรงเรียนพิบูลอุปถัมภ์ ลาดพร้าว เป็นต้น โรงเรียนวัดพระศรีมหาธาตุุนั้น จะสร้างกันเร็ว ๆ สถาปนิกเขียนแบบไม่ทัน ไปเอาแบบของโรงเรียนวัดเขมาภิตารามมาใช้จึงเห็นอาคารหักมุมอยู่เช่นนั้น ซึ่งก็งตงามติ แต่ข้อเท็จจริงมีอยู่ว่า ที่วัดเขมาภิตารามสร้างให้เป็นแนวตรงไปไม่ได้ เพราะที่ดินบังคับ

การเปิดโรงเรียนใหญ่ ๆ ที่สร้างชั้นชั้น พลเอกมังกร พรหมโยธี
เปิดเองบ้างเชิญท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม มาเปิดบ้าง เมื่อ
วันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๔๙๗ เชิญท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม ไป
เปิดโรงเรียนหลายหลังที่จังหวัดลพบุรี ทั้งที่ในเมืองและที่โคกกระเทียม
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการอ่านรายงานครั้งเดียว ท่านนายกร
รัฐมนตรีก็กล่าวตอบครั้งเดียว แล้วก็ไปเยี่ยมโรงเรียนนั้น เท่ากับว่าได้
เปิดแล้ว จบลงที่โรงเรียนมัธยมที่โคกกระเทียม โรงเรียนที่โคกกระเทียม
แห่งนี้ เดิมมีโครงการและแผนผังใหญ่โต กะว่าให้รับนักเรียนได้ถึง
หมื่นคน ชาย ๘ พัน หญิง ๒ พัน ประชุมหารือวางแผนผังกันหลาย
ครั้งระหว่างเจ้าของโครงการและเจ้าหน้าที่ที่จะดำเนินการ ในที่สุดเจ้า
หน้าที่ที่จะดำเนินการบอกว่าทำไม่ได้ ถึงทำได้อีกก็ไม่ดี เพราะใหญ่
เกินไป นอกจากนั้นอาคารบางหลังตามแผนผังก็สร้างไม่ได้ เพราะไป
โดนภูเขาเข้า จึงตกลงทำแต่พอประมาณ

สมัยนั้นบางแสนกำลังพัฒนาเป็นที่ตากอากาศ ทางชายทะเลฝั่ง
ตะวันออก แข่งกับหัวหินทางฝั่งตะวันตก ผู้ที่มีรายได้น้อยสามารถจะ
ไปเที่ยวอาบน้ำทะเล เดินเล่น รับประทานอาหาร และกลับได้ในวัน
เดียว ผู้ที่มีรายได้ปานกลางอาจไปเช่าบังกะโลอยู่ ส่วนผู้ที่มีรายได้มาก
หน่อยก็พากันไปจับจองที่ดินสร้างบ้านพักชายทะเล เล็กบ้าง ใหญ่บ้าง
รวมทั้งท่านนายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีของเราด้วย แต่ท่านมิได้หยุด
อยู่เพียงแค่นั้น เพราะท่านคงจะนึกถึงการศึกษาอยู่ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงจัด
หาที่ทางให้สร้างโรงเรียน สถานศึกษา เกิดขึ้นเป็นลำดับคือโรงเรียน

พิบูลบำเพ็ญ เป็นตึกสองชั้น มีระเบียบข้างห้องเรียนทั้งสองห้อง จัดสอนชั้นประถมศึกษาและมัธยมศึกษาตอนต้น มีรถยนต์รับส่งเด็กจากชลบุรี และบางพระด้วย สถาบันการศึกษาแห่งต่อมา คือ วิทยาลัยบางแสน ใช้ชื่อว่าวิทยาลัย แต่เป็นโรงเรียนมัธยมศึกษา รับนักเรียนชายอยู่ประจำกินนอนทั้งหมด เป็นโรงเรียนรัฐบาลกินนอนแห่งแรกของกรมวิสามัญศึกษาในที่สุดก็เกิดสถาบันการศึกษาแห่งที่สาม อยู่รวมกันเป็นกระจุก สถาบันการศึกษาแห่งที่สามนี้คือ วิทยาลัยวิชาการศึกษาบางแสน มีเนื้อที่กว้างขวาง ยาวกว่า ๒ กิโลเมตร ท่านรัฐมนตรีพลเอกมังกร พรหมโยธี เป็นผู้วางศิลาฤกษ์และเปิดพร้อมกัน เมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ งานเปิดวิทยาลัยวิชาการศึกษาบางแสนเป็นงานใหญ่ เชิญผู้แทนองค์การต่างประเทศจำนวนมาก เสร็จพิธีแล้วมีเลี้ยงอาหารจีน ๒๐๐ คน ในโรงอาหารของวิทยาลัยบางแสน วิทยาลัยวิชาการศึกษาแห่งนี้เป็นสาขาของวิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร รับนักเรียนที่จบประโยคมัธยมศึกษาเข้าศึกษา อยู่ประจำกินนอน เป็นเวลา ๔ ปี ศึกษาวิชาตามหลักสูตรปริญญาตรี และได้รับปริญญาการศึกษาบัณฑิต (กศ.บ.) ตามพระราชบัญญัติวิทยาลัยวิชาการศึกษา พ.ศ. ๒๔๙๗ ด้วยเหตุนี้บางแสนสถานที่ตากอากาศชายทะเล จึงกลายเป็นศูนย์การศึกษาที่มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่า วิทยาลัยวิชาการศึกษาบางแสนเป็นสถาบันการศึกษาแห่งแรกในส่วนภูมิภาคของประเทศไทยที่ ให้ปริญญาแก่นิสิต ท่านรัฐมนตรี พลเอกมังกร พรหมโยธี ประสงค์จะให้เป็นอย่างนั้น ท่านกล่าวว่าใครจะให้ 'ประสานมิตร' เป็นสาขาของ

‘บางแสน’ ด้วยเข้าไป ด้วยความคิดเช่นนั้นจึงได้มีพิธีประสาทปริญญา
 กศ.บ. วันที่ ๒ ที่นั่นเมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ ท่าน
 จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีมาเป็นประธาน นิสิต
 วิทยาลัยวิชาการศึกษาทางกรุงเทพฯ ต้องเดินทางไปรับปริญญาที่บางแสน
 ตามที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น เมื่อ พลเอกมังกร พรหมโยธี ได้
 มาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการครั้งแรก ท่านได้
 เป็นผู้ลงนามสั่งให้เปิดสถาบันฝึกหัดครูที่ถนนประสานมิตร ซึ่งมีชื่อเรีย
 ว่าเป็นโรงเรียนฝึกหัดครูชั้นสูง ถนนประสานมิตร เมื่อท่านได้มาดำรง
 ตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการครั้งหลัง ท่านก็สนับสนุนให้มีหลักสูตรถึงชั้น
 ปริญญา และออกพระราชบัญญัติคุ้มครองเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๙๓
 เปลี่ยนชื่อโรงเรียนเป็นวิทยาลัยวิชาการศึกษา วิทยาลัยนี้เองที่ท่านใครจะ
 ให้เป็นสาขาของ ‘บางแสน’ ในระยะเวลาใกล้เคียงกัน จุฬาลงกรณ์-
 มหาวิทยาลัยก็ได้ปรับปรุงหลักสูตรวิชาครูชั้นเป็นหลักสูตรปริญญา ทำให้
 อาชีพครูมีหน้ามีตาขึ้น และการอบรมสั่งสอนก็ควรที่จะเจริญตามขึ้นไปด้วย
 แต่บัดนี้สถาบันการศึกษาทั้งหลายที่ได้จัดสร้างขึ้นในสมัยที่ พล-
 เอกมังกร พรหมโยธี เป็นรัฐมนตรีว่าการไม่มีแห่งใดที่ท่านรู้สึกภาคภูมิใจ
 เท่าวิทยาลัยเทคนิค กรมอาชีวศึกษามีโครงการที่จะสร้างขึ้น ตั้งแต่ต้น
 พ.ศ. ๒๔๙๕ ท่านรัฐมนตรี พลเอก มังกร พรหมโยธีหาที่ได้ที่ดิน
 ดินแดง แต่ไม่สู้จะพอใจ จึงหาที่ใหม่ได้ที่ทุ่งมหาเมฆ การให้นักเรียน
 เรียนวิชาชีพนั้น เป็นหน้าที่ของกรมอาชีวศึกษา แต่มีอุปสรรคนานา
 ประการ บัดนี้เห็นว่าการสนับสนุนอาชีวศึกษาชั้นมัธยมนั้น จะไปไม่ได้

ไกลนัก จึงควรจัดตั้งสถาบันการศึกษาวิชาชีพในระดับที่สูงขึ้นและเป็น
 จังหวะที่เหมาะสมเพราะประเทศไทยกำลังเร่งพัฒนาทางด้านอุตสาหกรรม
 ด้วยความร่วมมือของ F.A.O (USAID เดิม) วิทยาลัยเทคนิคกรุงเทพฯ
 ที่ทุ่งมหาเมฆก็เกิดขึ้นและเติบโตอย่างรวดเร็ว มีอาคารมากมายหลายหลัง
 เกือบจะเท่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เปิดสอนวิชาอาชีพเกือบ ๒๐ สาขา
 ได้รับความนิยมจากประชาชน โดยทันที และเป็นแบบอย่างสำหรับ
 ขยายต่อไปในส่วนภูมิภาคด้วย พลเอกมังกร พรหมโยธี ได้ไปดูงาน
 การศึกษาที่ประเทศฟิลิปปินส์ครั้งหนึ่ง กลับมาบอกว่าถ้าไม่ได้ตั้งวิทยาลัย
 เทคนิคแล้วจะขายหน้าเขามากทีเดียว

วิชาแขนงหนึ่งที่เปิดสอนที่วิทยาลัยเทคนิคกรุงเทพฯ คือ วิชาช่าง
 วิทยุ เจ้าหน้าที่เสนอให้ตั้งสถานวิทยุกระจายเสียงเพื่อการศึกษา ณ วิทยาลัย
 เทคนิคนั้น และท่านรัฐมนตรีก๊อนมัติ เป็น ประโยชน์ในทาง
 ส่งเสริมและเผยแพร่การศึกษาน้อยอย่างหนึ่ง และนักศึกษาของวิทยาลัย
 ที่เรียนวิชาช่างวิทยุ จะได้ฝึกฝนด้วยการปฏิบัติจริง ๆ อีกอย่างหนึ่งมีงาน
 เปิดสถานวิทยุกระจายเสียงแห่งนี้ ซึ่งเรียกว่า 'วิทยุศึกษา' เมื่อวันขึ้น
 ปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๙๗ ปลัดกระทรวงอ่านรายงาน แล้วท่านรัฐมนตรี
 กล่าวตอบ ไม่ออกอากาศ แล้วกดปุ่มไฟฟ้าเปิดสถานีส่งกระแสคลื่น
 วิทยุกระจายเสียง เจ้าคุณพระศาสนโสภณ แห่งวัดมกุฏกษัตริยาราม
 (สมเด็จพระสังฆราชปัจจุบัน) แสดงปาฐกถา แล้วครูสภาจัดแสดง
 ละครเรื่อง 'พระร่วง' ท่านรัฐมนตรี พลเอกมังกร พรหมโยธี ได้มาก
 กล่าวคำปราศรัยออกอากาศในวันรุ่งขึ้น ในวันพิธีมีบุคคลผู้ซื้อเสียงของ

โลกมาร่วมงานด้วยสองท่าน คือ เซอร์ ชาร์ลส์ คาร์วิน นักวิทยาศาสตร์
 หลานปู่ของ 'คาร์วิน' ผู้รื้อรื้อนามที่เป็นเจ้าของทฤษฎีวิวัฒนาการของ
 มนุษย์ และ ดร. จูเลียน ชักซลีย์ นักวิทยาศาสตร์ เคยเป็นผู้อำนวยการ
 ใหญ่ขององค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมของสหประชาชาติคน
 แรก ทั้งสองท่านแสดงความหวังว่า วิทยุศึกษาของเราจะก้าวหน้า

วิทยุศึกษาก้าวหน้าจริง ๆ และ พลเอกมังกร พรหมโยธี ก็สนับสนุน
 สนับสนุนเรื่อยมาทั้งโดยหน้าที่และไม่ใช้หน้าที่ ที่กล่าวว่าโดยหน้าที่ก็เพราะ
 วิทยุศึกษาตั้งขึ้นเพื่อการศึกษา รัฐมนตรีก็ต้องสนับสนุนอยู่เอง .....

เซอร์ ชาร์ลส์ คาร์วิน กับ ดร. จูเลียน ชักซลีย์ มายังประเทศไทย
 ในฐานะผู้เชี่ยวชาญทางวิทยาศาสตร์องค์การศึกษาฯ สหประชาชาติ
 ส่งมาตามคำขอของเรา เพื่อสำรวจและให้คำแนะนำเกี่ยวกับการ
 การสอนวิทยาศาสตร์ องค์การศึกษาฯ สหประชาชาติ จะหาผู้เชี่ยวชาญ
 ชาติที่มีชื่อเสียงยิ่งกว่านั้นเห็นจะไม่สำเร็จเป็นแน่ นอกจากเรื่องวิทยา-
 ศาสตร์ เซอร์ ชาร์ลส์, ยังได้เสนอฉบับที่แสดงความเห็นอย่างแจ่มแจ้ง
 เกี่ยวกับระบบการมหาวิทยาลัยของเราด้วย มีสาระสำคัญว่า ควรรวม
 มหาวิทยาลัยทั้ง ๕ ในกรุงเทพฯ เข้าเป็นมหาวิทยาลัยเดียวกัน บันทึกลง
 ฉบับนั้นได้เสนอขึ้นไปถึงคณะรัฐมนตรี คณะรัฐมนตรีจึงแต่งตั้งกรม
 การขึ้นคณะหนึ่ง ให้พิจารณารายละเอียดในบันทึกนั้น และเสนอข้อ
 ที่ควรปรับปรุงแก้ไข กรรมการคณะนี้ประกอบด้วยรัฐมนตรีว่าการกระทรวง
 การศึกษาธิการ เป็นประธาน กรรมการมี รัฐมนตรีว่าการกระทรวง
 การคลัง รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตร วิชาการบดี หรือผู้ที่มีตำแหน่ง

เทียบเท่าของ ๕ มหาวิทยาลัย ปลัดกระทรวงศึกษาธิการเป็น
กรรมการและเลขานุการ ท่านรัฐมนตรีพลเอกมังกร พรหมโยธี ได้
เรียกประชุมเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๗ หรือก่อนแล้วลงมติ
เสนอให้คณะรัฐมนตรีจัดตั้ง 'สภาบริหารมหาวิทยาลัยแห่งชาติ' ขึ้น
นี่คือต้นเรื่องของสภาที่เกี่ยวกับการศึกษาซึ่งแปรเปลี่ยนตามกาลสมัย จน
เป็นสภาการศึกษาแห่งชาติในปัจจุบันนี้ สภาการศึกษาแห่งชาติได้เกิดขึ้น
เมื่อพลเอกมังกร พรหมโยธี ได้ออกจากราชการเพื่อรับพระราชทาน
บำนาญไปนานแล้ว แต่เมื่อคณะรัฐมนตรีแต่งตั้งกรรมการของสภาก็ได้
แต่งตั้งท่านด้วยคนหนึ่ง

งานของกระทรวงศึกษาธิการพัวพันกับองค์การศึกษา ๆ สหประชา-
ชาติมากที่สุดเป็นลำดับ รัฐบาลได้ส่งตัวผู้เขียนเข้าสมัครรับเลือกตั้งเป็น
กรรมการบริหารขององค์การเมื่อมีการประชุมสามัญครั้งที่ ๗ ที่กรุงปารีส
และครั้งที่ ๘ ที่มอนทรีออลในอเมริกาใต้ และได้รับเลือกตั้งทั้งสอง
สมัยตั้งแต่ก่อนสร้าง ศ.อ.ศ.อ. กิจกรรมที่เกี่ยวกับองค์การศึกษา ๆ
สหประชาชาติ นอกจากเรื่อง ศ.อ.ศ.อ. และเรื่อง เซอร์ ชาร์ลส์
คาร์วิน ดังที่ไต่กล่าวแล้วก็มีโครงการจะเชิงเตตรา ซึ่งเป็น โครงการ
๑๐ ปี ปฏิบัติกันอยู่ตลอดสมัยที่ พลเอกมังกร พรหมโยธี เป็นรัฐมนตรี
ว่าการกระทรวงศึกษาธิการ มีเรื่องเกี่ยวกับจะเชิงเตตราอยู่เรื่องหนึ่งคือ
เมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ กรมอนุชนวิทยารายงานต่อท่าน
นายกรัฐมนตรีว่าไต้ฝุ่น Trix กำลังจะมา และมีความรุนแรงมาก ท่าน
นายกรัฐมนตรีเป็นห่วงนักเรียนอยากจะให้ประกาศทางวิทยุกระจายเสียง

ให้ปิดโรงเรียน เพราะเกรงว่านักเรียนจะประสบอันตราย แต่ตามหา
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการไม่พบ เพราะไปอยู่เสียที่จะเชิง
เทราเขามีสถานทดลองวันสหประชาชาติกันที่นั่น

พลเอกมังกร พรหมโยธี ได้เป็นหัวหน้าคณะผู้แทนประเทศไทย
ไปประชุมองค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติเองสองครั้ง ครั้งแรกใน
พ.ศ. ๒๔๙๖ ประชุมวิสามัญครั้งที่ ๒ ที่กรุงปารีส และครั้งหลังใน
พ.ศ. ๒๔๙๙ ประชุมสามัญครั้งที่ ๙ ที่กรุงนิวเดลี การประชุมวิสามัญ
ที่กรุงปารีสคราวนั้นใช้เวลาเพียง ๔ วัน เพราะเรียกประชุมเพื่อเลือกตั้ง
ผู้อำนวยการใหญ่แทน นายโทเรส บอเต็ต ที่ได้ลาออกไปเท่านั้น ผล
ของการเลือกตั้ง คือ ดร. ลูเชอร์ เอเวนซ์ ได้เข้าครองตำแหน่งที่ว่าง
แต่ผลประโยชน์ที่ไทยได้รับ คือ ท่านรัฐมนตรี พลเอกมังกร พรหม-
โยธี ได้มีโอกาสสร้างความสนิทสนมกับเจ้าหน้าที่ผู้ใหญ่ขององค์การ
ในการพบกับ เซอร์ โรนัลด์ อาตัม เมื่อคณะผู้แทนไทยจัดเลี้ยงที่โรง
แรมกาลตัน ผู้เขียนเป็นผู้แนะนำให้รู้จักกัน ท่านเซอร์ โรนัลด์ เป็น
ประธานกรรมการบริหาร เป็นคนอังกฤษ เป็นทหารและมียศเป็นพล
เอก พอทราบว่าต่างก็เป็นพลเอก ท่านเซอร์ โรนัลด์ ก็กล่าวอย่าง
สนุกสนานว่า ปารีสเป็นที่นัดพบของนายพล งานขององค์การศึกษาฯ
สหประชาชาติ นั้น ต้องมีบุคคลชั้นนายพลมาทำงานจึงจะเดินดี

แต่งงานจริง ๆ ก็มีเหมือนกัน ขณะนั้นเรื่องการจัดตั้งสถาบัน
ระหว่างชาติว่าด้วยการค้นคว้าเรื่องเด็กกำลังอยู่ในระเบียบการของคณะ
กรรมการบริหาร ซึ่งมีผู้เขียนเป็นกรรมการอยู่ด้วยผู้หนึ่ง มีปัญหาว่าจะ

ให้ไปตั้งในประเทศใด และประเทศไทยก็มีความสนใจอยู่เป็นอันมาก ผู้เขียนได้ขอให้ท่านรัฐมนตรี ให้ความมั่นใจแก่องค์การว่า ถ้ามาตั้งในประเทศไทยรัฐบาลไทยจะสนับสนุนช่วยเหลืออย่างเต็มที่

ต้นปีต่อมา ทั้ง ดร. ลูเธอร์ เอเวนซ์ และ เซอร์ โรนัลด์ อาคัม เดินทางมาเยี่ยมประเทศไทย เมื่อวันที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ มีกรรมการบริหารชาวอเมริกาได้ร่วมมาด้วยอีกคนหนึ่ง กระทรวงศึกษาธิการจัดเลี้ยงกลางแจ้งที่สนามหน้ากระทรวง แล้วเชิญดูการแสดงของโรงเรียนสวนสุนันทาวิทยาลัยในหอประชุม ดร. ลูเธอร์ เอเวนซ์ และคณะได้ไปดูงานโครงการละเซิงเทรวา ให้สัมภาษณ์ทางวิทยุกระจายเสียงที่ 'วิทยุศึกษา' และร่วมประชุมคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยองค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติซึ่งเราจัดขึ้นเป็นพิเศษที่ศาลาสันติธรรม และทำรัฐมนตรี พลเอกมังกร พรหมโยธี เป็นประธานในที่ประชุม ตามตำแหน่ง การประชุมวันนั้นใช้ห้องประชุมชั้นบน ก็เรียบร้อยดี นอกจากเรื่องของธรรมชาติ คือฝนตกฟ้าร้องรุนแรงมาก มีเสียงรบกวนมาดังในห้องประชุม

เรื่องสำคัญคือการลงนามในข้อตกลงเรื่องการจัดตั้งสถาบันระหว่างชาติ ว่าด้วยการค้นคว้าเรื่องเด็กที่วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร ดร. ลูเธอร์ เอเวนซ์ และคณะมาตอนเมืองแล้ว คณะรัฐมนตรียังไม่ได้อนุมัติให้ทำความตกลงในเรื่องนี้ แต่ก็ได้พิจารณาอนุมัติในชั่วโง่งต่อมา จึงได้มีการลงนามในข้อตกลงอย่างเรียบร้อย ในที่ประชุม คณะกรรมการแห่งชาตินั้น สถาบันระหว่างชาติแห่งนี้มีความสำคัญทางการศึกษามาก

และเป็นศักดิ์ศรีสำหรับประเทศ ได้เชิญท่านรัฐมนตรีมาเป็นประธาน
ในพิธีเปิด เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ พอเปิดแล้วก็
ประสาทปริญญา กศ.บ. รุ่นแรก ติดต่อกันจะเป็นพิธีเดียวกัน

ในระยะเวลาที่ พลเอกมังกร พรหมโยธี มาเป็นรัฐมนตรีว่าการ
กระทรวงศึกษาธิการครั้งหลังนี้ มีการปรับปรุงแบ่งส่วนราชการกรม
กองต่าง ๆ หลายครั้ง เริ่มด้วยเปลี่ยนชื่อกรมประชาศึกษาเป็นกรมสามัญ
ศึกษา และกรมสามัญศึกษาเป็นกรมวิสามัญศึกษา เพื่อให้สอดคล้อง
กับงานตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. ๒๔๙๔ ต่อจากนั้นกระทรวงกรม
วิชาการ ท่านรัฐมนตรี พลเอกมังกร พรหมโยธี สนใจเรื่องหลักสูตร
และแบบเรียนมาก เมื่อเจ้าหน้าที่ประชุมกันเรื่องนี้ บางทีท่านก็เข้ามา
นั่งฟังการประชุมด้วย ท่านได้อนุญาตให้องค์การค้ำของคุรุสภาพิมพ์
เรื่อง 'โน้ตเปลี่ยน' ที่ท่านได้เรียบเรียงขึ้นเอง เป็นแบบเรียนประเภท
หนังสืออ่านประกอบเรื่องหนึ่ง

ขณะนั้น กระทรวงศึกษาธิการมีแผนงานและโครงการต่าง ๆ
มากมาย เห็นว่าน่าจะตั้งหน่วยราชการให้เป็นเจ้าของเรื่อง ทำนองสำนัก
วางแผนการศึกษา ให้มีเจ้าหน้าที่ควบคุมโดยเฉพาะ และควรจัดให้
อยู่ในระดับกรม ความคิดเรื่องกรมวิชาการจึงเกิดขึ้น และนอกจาก
องค์การวิจัยทำหน้าที่เกี่ยวกับสถิติแผนงานและการวิจัย ก็จะมีกอง
อุปกรณ์การศึกษาและกองเผยแพร่การศึกษาด้วย เมื่อเสนอเรื่องขึ้นมา
ถึงท่านรัฐมนตรีช่วยว่าการ และท่านรัฐมนตรีว่าการทั้งสองท่านเห็นว่า

หลักสูตรและแบบเรียนมีความสำคัญ และจะต้องปรับปรุงกันมาก ให้
 เพิ่มกองตำราอีกกองหนึ่ง กรมวิชาการจึงเกิดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๕๕
 ขณะเดียวกันโอนกรมการศาสนา ไปอยู่ในกระทรวงวัฒนธรรม ซึ่งตั้งขึ้น
 ใหม่ เรื่องวัฒนธรรมที่ทางรัฐมนตรีก็เกี่ยวข้องอยู่เหมือนกัน ท่าน
 เป็นกรรมการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ และเป็นประธานสำนักวัฒนธรรม
 ทางระเบียบประเพณีด้วย ในการปรับปรุงกระทรวงทบวงกรมครั้งนั้น
 ซึ่งต้องออกเป็นพระราชบัญญัติ มีผู้เสนอให้เปลี่ยนชื่อกระทรวงเกษตรา
 ธิการ เป็นกระทรวงเกษตร และให้เปลี่ยนชื่อกระทรวงศึกษาธิการ
 เป็นกระทรวงศึกษา ได้ผลเพียงครึ่งเดียวตามที่ทราบอยู่แล้ว

ต่อมาอีกสองปีมีการยกฐานะกองฝึกหัดครู ในกรมวิสามัญศึกษา
 ขึ้นเป็นกรม ด้วยเหตุที่การศึกษากำลังขยายตัว ต้องการครูทั้งในด้าน
 ปริมาณและคุณภาพ กรมการฝึกหัดครูเกิดขึ้น เมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน
 พ.ศ. ๒๔๕๗ พร้อมกับวิทยาลัยวิชาการศึกษา คล้ายกับว่าเป็นลูกแฝด
 ส่วนกองเผยแพร่การศึกษานั้น ได้ย้ายมาสังกัดสำนักงานปลัดกระทรวง
 เผยแพร่วิชาครูทางวิทยุกระจายเสียง เป็นการช่วยเหลืองานครูอีกทาง
 หนึ่ง ขณะนั้นผลิตครูประกาศนียบัตรได้ปีละประมาณ ๓,๐๐๐ คน
 ทางรัฐมนตรี พลเอกมังกร พรหมโยธี ประสงค์จะให้ขยายถึง ๕,๐๐๐
 คน หนึ่งท่านมีความเชื่อมั่นว่าการดนตรีเป็นศิลปะที่กลมกลืนกัน
 เย็นชานได้เป็นอย่างดี ท่านจึงให้ตั้งแผนกสังคีตศึกษาขึ้นในกรมวิชา
 การ เพื่อช่วยฝึกครูดนตรีเป็นการทดลองไปก่อนด้วย ในที่สุดถึง
 ปีการศึกษา พ.ศ. ๒๔๙๘ ให้ยกฐานะแผนกฝึกหัดครูดุริยางค
 ศึกษานี้ขึ้นเป็นกรม

เรียนเตรียมอุดมศึกษาขึ้นเป็นวิทยาลัยวิชาการศึกษาปทุมวัน และจัดตั้งวิทยาลัยวิชาการศึกษาบางแสนตั้งที่ได้กล่าวมาแล้ว วิทยาลัยทั้งสองแห่งนี้ ให้เป็นสาขาของวิทยาลัยวิชาการศึกษาที่ประสานมิตร วิทยาลัยวิชาการศึกษาทั้ง ๓ แห่ง ได้รับความช่วยเหลือจากมหาวิทยาลัยอินเดียนาของสหรัฐอเมริกา ทำให้สามารถปรับปรุงได้ทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ หนึ่งในระบบการฝึกหัดครูได้เข้ารูป ๒-๒-๒ เป็นที่เรียบร้อย กล่าวคือ นักเรียนศึกษาจบชั้นมัธยมปีที่ ๖ (เดิม) มาศึกษาวิชาครู ๒ ปี ได้ประกาศนียบัตรวิชาการศึกษา (ป.กศ.) ต่ออีก ๒ ปี หรือจบประโยคเตรียมอุดมศึกษา (เดิม) แล้วเรียน ๒ ปี ได้ประกาศนียบัตรวิชาการศึกษาชั้นสูง (ป.กศ.สูง) หรืออนุปริญญาวิชาการศึกษา (อ.กศ.) ตามลำดับต่ออีก ๒ ปี ได้ปริญญาตรีวิชาการศึกษา (กศ.บ.) และถ้าจะต่ออีก ๒ ปี ก็จะได้ปริญญาโทวิชาการศึกษา (กศ.ม.) กรมการฝึกหัดครูเติบโตอย่างรวดเร็ว กรมอื่น ๆ ให้โอนครูอาจารย์วุฒิสองจำนวนมาก ไปสังกัดกรมการฝึกหัดครู

การร่วมมือกับมหาวิทยาลัยอินเดียนา ในการปรับปรุงวิทยาลัยวิชาการศึกษาของเรานั้น มีผลพลอยได้ในทางอื่นด้วย เจรจาเรื่องการศึกษา กันจนเสร็จสิ้นแล้ว ก็พูดกันถึงเรื่องศิลป ความคิดเรื่องการสอนศิลป วัตถุประสงค์ของไทยไปแสดงในสหรัฐอเมริกาจึงเกิดขึ้น แต่เสียเวลาหลายปีกว่าจะส่งไปได้จริง ๆ

ทางด้านอาชีพศึกษางานก็ขยายไปมาก ได้เพิ่มกองชั้นในกรมอาชีวศึกษาหลายกอง ขยายวิทยาลัยเทคนิคไปยังต่างจังหวัด และสร้าง

โรงเรียนชั้นหลายแห่ง เช่น โรงเรียนช่างก่อสร้างอุตสาหกรรม
พลเอกมังกร พรหมโยธี ไปเป็นประธานในพิธีเปิดเอง เมื่อวันที่ ๒๔
มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นต้น สมัยนั้นนิยมเปิดอาคารสถานที่และกิจ
การซึ่งเกิดขึ้นใหม่ในวงชาติ ผู้มีเกียรติสูงมักจะต้องแบ่งงานแยกย้าย
กันไปเปิดคนละแห่งหรือสองแห่ง.....

ทางค่านครุสภามีการประชุมสามัญประจำปีตามปกติ ในการประชุม
พ.ศ. ๒๔๙๙ ท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม ประธานกรรมการอำนวยการ
การครุสภาทิดิมศักดิ์ ได้มากล่าวปราศรัยในที่ประชุม และบริจาคเงิน
หนึ่งแสนบาทให้สมาชิกที่มาประชุมตัดเครื่องตรวจการคนละชุดเป็นของ
ขวัญ พลเอกมังกร พรหมโยธี ประธานกรรมการอำนวยการครุสภาเป็น
ประธานในที่ประชุมโดยตำแหน่ง ครุสภาได้จัดให้มีงานวันครูเป็นครั้งแรก
เมื่อวันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ซึ่งท่านก็ได้มาเป็นประธาน
เช่นเดียวกัน

งานวันครูครั้งแรกวันนั้นใหญ่โตมาก จัดที่สนามศุภชลาศัยในบริเวณ
กรีฑาสถานแห่งชาติ ทำบุญตักบาตรพระสงฆ์ ๕๐๐ รูปในตอนเช้า
คุณจะมีอาหารมากกว่าพระ ตอนบ่ายมีพิธีสงฆ์ ท่านนายกรัฐมนตรีกล่าว
คำปราศรัยแล้วจับสลากว่าจะสร้างโรงเรียนวันครู ๙ หลัง ณ อำเภอใด
ในจังหวัดใด ตอนบ่ายมีการกีฬา แล้วจัดเลี้ยงอาหารค่ำสำหรับครู
๘,๐๐๐ คน หลังจากนั้นมีการแสดงกลางแจ้ง จน ๒๒.๓๐ น.

ต่อมาถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๐ อีกไม่ช้าจะมีงานฉลอง
๒๕ พุทธศตวรรษ มีชื่อ พลเอกมังกร พรหมโยธี เป็นผู้สมัครเข้ารับ

เลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎรจังหวัดพระนครด้วยคนหนึ่ง และท่านได้รับเลือกตั้งด้วย ซึ่งเป็นเรื่องของพรรคการเมืองไม่เกี่ยวกับงานของท่านในฐานะที่เป็นรัฐมนตรี ข้าราชการประจำจะไปเกี่ยวข้องกับตัวก็ไม่ได้ส่วนได้ส่วนเสียเป็นเรื่องของท่านและของพรรคการเมืองทั้งสิ้น แต่แทนที่จะนิยมชมชอบ ประชาชนกลับเกิดความสงสัย คิดว่าการเลือกตั้งเมื่อวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๐ ไม่เป็นไปด้วยความเรียบร้อย มีท่าทีว่าจะก่อความไม่สงบขึ้น จนรัฐบาลต้องประกาศภาวะฉุกเฉิน

เมื่อมีสภาประกอบด้วยผู้แทนราษฎรชุดใหม่ รัฐบาลก็ต้องลาออกทั้งคณะแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีใหม่ และจัดตั้งคณะรัฐบาล ตามวิถีทางการเมืองระบอบประชาธิปไตย ซึ่งตามปกติก็ไม่ควรจะเสียเวลามากมายนัก แต่ครั้งนั้นเสียเวลามาก ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีอีกวาระหนึ่ง ท่านจอมพลคงต้องเสียเวลาไต่ตรองอย่างมากว่า จัดตั้งรัฐบาลอย่างไรประชาชนจึงจะเห็นชอบ และได้รับความไว้วางใจจากสภาผู้แทนราษฎร” .....

ในระหว่างดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ใน พ.ศ. ๒๔๙๖ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนรัฐบาลไทย ไปในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของสมเด็จพระนางเจ้าเอลิซาเบธที่ ๒ แห่งอังกฤษและครั้นใน พ.ศ. ๒๕๐๐ ก็เป็นการสิ้นสุดแห่งการเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ไปตามวาระของรัฐบาล จอมพล แปลก พิบูลสงคราม เมื่อมีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรใหม่ต่อไป ในการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรครั้งนี้ท่านได้รับเลือกเป็นผู้แทนราษฎรจังหวัดพระนครด้วยคนหนึ่งแต่ก็ต้องออกไปโดยการปฏิวัติของ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์

แม้เมื่อได้พ้นจากราชการในกระทรวงศึกษาธิการแล้ว ในวันครู
ทุก ๆ ปีท่านก็ได้ไปร่วมทำบุญตักบาตรตลอดมาจนเกิดป่วยไข้ขึ้นจึงไม่
สามารถไปร่วมงานได้ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล เมื่อครั้งเป็นประธาน
อำนวยการคุรุสภาได้เขียนคำไว้อาลัยเกี่ยวกับงานด้านคุรุสภาของ พลเอก
มังกร พรหมโยธีว่า

“พลเอกมังกร พรหมโยธี แม่ทัพกองทัพบูรพาสมัยสงครามกรณี
พิพาทอินโดจีนและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย สมัยมหาสงคราม
โลกครั้งที่สอง ได้มาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ
ถึงสองครั้ง คือ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๑—๒๔๙๒ ครั้งหนึ่ง และ
ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๔—๒๕๐๐ อีกครั้งหนึ่ง รวมสองครั้งเป็นเวลา
๖ ปีครึ่ง ตามพระราชบัญญัติครู พ.ศ. ๒๔๘๘ รัฐมนตรีว่าการ
กระทรวงศึกษาธิการเป็นประธานกรรมการอำนวยการคุรุสภาโดยตำแหน่ง
ท่านจึงได้ดำรงตำแหน่งประธานกรรมการอำนวยการคุรุสภาและมีโอกาส
ทำนุบำรุงส่งเสริมกิจการของครูอย่างใกล้ชิด ตลอดระยะเวลาดังที่ได้กล่าว
มานี้

กิจการของครูซึ่งคุรุสภาได้จัดขึ้นนั้น มีเป็นเอกประการ เช่น
การแสดงปาฐกถา ณ สามกษัตริย์ เป็นต้น พลเอกมังกร พรหมโยธี
สนับสนุนตลอดมาและในบางคราว ท่านก็ไปร่วมฟังคำบรรยายของผู้ทรง
คุณวุฒิผู้แสดงปาฐกถานั้นด้วยความสนใจ ท่านบอกว่าผู้ฟังไม่ต้องเสีย
เวลาอันหนังสือมากมายหลายเล่ม แต่ได้รับความรู้จากการฟังอย่างเกินค่า
เพราะผู้แสดงปาฐกถาได้กันหามาให้เสร็จ

ระหว่างปีภาคเรียนฤดูร้อนทุก ๆ ปี คุรุสภาจัดกิจกรรม เพื่อการศึกษาของครูผู้เป็นสมาชิกมากมายหลายอย่าง เช่น การชุมนุมเพื่อการศึกษา (ช.ศ.ร.) การแสดงปาฐกถา (ป.ศ.ร.) และการเดินทางเพื่อการศึกษา (ต.ศ.ร.) เป็นต้น พลเอกมังกร พรหมโยธี มักจะเดินทางไปในพิธีเปิดและพิธีปิดกิจกรรมนั้น ๆ แทบทุกคราว และยังได้ร่วมเดินทาง ต.ศ.ร. ล่องแก่งแม่น้ำปิงครั้งหนึ่งด้วย ในโอกาสนี้ท่านได้อยู่ใกล้ชิดสนิทสนมกับสมาชิกจำนวนมาก

สิ่งที่จะเว้นกล่าวมิได้คือ ความเป็นปีกแผ่นของคุรุสภาในปัจจุบันนี้ โดยเฉพาะในเรื่องอาคารสถานที่ได้มีกำเนิดมาใน สมัยที่ พลเอกมังกร พรหมโยธี เป็นประธานกรรมการอำนวยการ แล ท่านได้ขอเงินงบประมาณแผ่นดินมาช่วยเหิงอสม ๒ ในอาคารก่อสร้างหอประชุมและหอพักคุรุสหายอดหนึ่ง การจัดงานวันครู ซึ่งทำให้เกิดโรงเรียนวันครูขึ้นตามจังหวัดต่าง ๆ ก็มีกำเนิดในสมัยของท่านเช่นเดียวกัน

นอกจากกิจการของคุรุสภาโดย รง พลเอกมังกร พรหมโยธี ยังได้ส่งเสริมและสนับสนุนงานขององค์การค้ำของคุรุสภาอีกด้วย เป็นต้นว่า ได้ปรับปรุงร้านค้าชาภัณฑพาณิชย์และโรงพิมพ์คุรุสภา ให้มีสมรรถภาพดีขึ้นทั้งในด้านการผลิตและการขยาย ระยะเวลานี้เป็นเวลาที่การพิมพ์แบบเรียนยังไม่รัดกุมพอ ปรากฏว่าแบบเรียนบางเล่มมีผิดพลาดบ้าง บางเล่มก็แพงเกินไป พลเอกมังกร พรหมโยธี ก็ได้ริเริ่มที่จะให้องค์การค้ำฯ จัดพิมพ์แบบเรียนหลักต่าง ๆ เพื่อที่จะไม่ให้ผิดพลาดและให้มีราคาถูกลง ท่านยังได้สนับสนุนเพิ่มกำลังทางการพิมพ์ เพื่อบังาน

พิมพ์แบบเรียนที่ขยายตัวขึ้น โดยให้สร้างโรงพิมพ์ขึ้นใหม่อีกแห่งหนึ่งที่ ตำบลลาดพร้าว ซึ่งกลายเป็นโรงพิมพ์ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งในประเทศไทย ในปัจจุบัน

พลเอกมังกร พรหมโยธี ได้อนุมัติให้องค์การค้ำของคุรุสภา พิมพ์แบบเรียนต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ในที่สุดท่านก็ได้้อนุญาตให้พิมพ์หนังสือซึ่งท่านได้เรียบเรียงเองเรื่องหนึ่ง คือเรื่องโนเบิลเรียน ให้เป็นแบบเรียนประเภทอ่านประกอบ ซึ่งเหมาะสมอย่างยิ่ง เพราะท่านก็เป็นทหารชั้นแม่ทัพ คุรุสภามีความยินดีที่ได้มีโอกาสพิมพ์เรื่องนอกครั้งหนึ่งในงานพระราชทานเพลิงศพของท่าน นับเป็นอนุสรณ์แห่งคุณความดีที่ท่านได้กรุณาสร้างสรรให้แก่คุรุสภา และองค์การค้ำของคุรุสภา ในสมัยที่ท่านยังมีชีวิตอยู่

ใน พ.ศ. ๒๔๙๖ ในระหว่างที่ยังดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการอยู่นั้น ท่านได้รับคำขอร้องให้รับตำแหน่งนายกเทศมนตรีนครกรุงเทพด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง ท่านได้เข้ารับหน้าที่ในวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ๒๔๙๖ เป็นนายกเทศมนตรีคนที่ ๑๒ ของเทศบาลนครกรุงเทพ

ในระยนี้การงานของเทศบาลนครกรุงเทพ ได้รู้ดหน้าไปอย่างผิดตา อุปสรรคในการขาดแคลนเงินที่จะเอามาทะนุบำรุงเช่นแต่ก่อนน้อยลงด้วยสามารถหาเงินมาจ่ายได้เพียง พอ กับ ความต้องการ ในอันที่จะขยายโครงการ ถนนหนทางใหม่ ๆ มีเพิ่มมากขึ้น มีมาตรฐานกว้างใหญ่พร้อมด้วยบาวิดีอย่างกว้างขวางและท่อระบายน้ำอันถูกสุขลักษณะ เป็น

สง่าแก่บ้านเมือง ความสะอาดสะอ้านมีมากขึ้น ได้จัดสวนสาธารณะให้
 งดงามขึ้น จัดห้องสมุดประชาชนขึ้น เริ่มจัดวางผังเมืองขึ้น จัดสร้างโรง
 งานบู้เพื่อช่วยย่อยขยะมูลฝอยให้กลายเป็นปุ๋ยขึ้นขึ้น ในทางรักษา
 พยาบาล ก็ได้ขยายวิชิรพยาบาลให้มีสถานที่กว้างขวางขึ้น มีอาคารมาก
 ขึ้นเพื่อให้รับผู้ป่วยไข้ได้มากขึ้น ได้จัดตั้งโรงเรียนพยาบาลขึ้น สามารถ
 ผลิตพยาบาลได้เองทุก ๆ ปี จึงตัดปัญหาขาดแคลนพยาบาลลงได้

ทุกครั้งที่ได้เดินทางไปต่างประเทศ เมื่อท่านได้เห็นศาลาเทศบาล
 ของแต่ละประเทศท่านก็ปรารภว่า ประเทศไทยจำเป็นต้องมีศาลาเทศบาล
 อันงามสง่าในเมืองหลวงของเราจะนั้น ในวาระที่ท่านเป็นนายกเทศมนตรี
 ศาลาเทศบาลนครกรุงเทพจึงเริ่มสร้างขึ้น

เทศบาลนครกรุงเทพ ได้เริ่มเป็นที่รู้จักของนา ๆ ประเทศในสมัย
 นี้โดยได้เข้าเป็นสมาชิกสามัญของสหพันธ์เทศบาลนานาชาติ (Internat-
 ional Union of Local Authorities) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ และใน
 การประชุมใหญ่ของสหพันธ์เทศบาลที่กรุงเฮกประเทศเนเธอร์แลนด์ ใน
 พ.ศ. ๒๕๐๐ พลเอก มังกร พรหมโยธี ในฐานะนายกเทศมนตรี
 นครกรุงเทพ ได้รับเชิญให้เป็นผู้บรรยายทางวิชาการต่อที่ประชุมเรื่อง
 "การกำเนิดแหล่งชุมชนในประเทศแถบเอเชียอาคเนย์" ในการประชุม
 ครั้งนี้ ท่านได้รับเลือกจากที่ประชุมเป็นเอกฉันท์ ให้ดำรงตำแหน่งกรรม
 มาธิการบริหารของสหพันธ์เทศบาล เป็นผู้แทนจากเอเชียประเทศแรกที่
 ได้รับเกียรติจากสหพันธ์เทศบาลนานาชาติ

พลเอก มังกร พรหมโยธี ได้อยู่ในตำแหน่งนายกเทศมนตรีนคร
กรุงเทพ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๑ จึงได้ลาออก นับว่าท่านได้ทำประโยชน์
เป็นอันมากแก่เทศบาลนครกรุงเทพ ดังปรากฏจากบทความของคุณหญิง
นันทกา สุประภาตะนันท์ ปลัดเทศบาลนครกรุงเทพว่า

“เป็นที่ทราบกันดีว่า พลเอก มังกร พรหมโยธี เป็นบุคคลสำคัญ
ยิ่งผู้หนึ่งในวงการเทศบาลในอดีตและเป็นผู้ที่ได้มีส่วน อย่างมาก ในการ
สร้างสรรท้องถิ่นเมืองหลวงของเราให้ก้าวหน้า ซึ่งทำให้ข้าพเจ้าใน
ฐานะเจ้าหน้าที่เทศบาลและพลเมืองไทยผู้หนึ่ง มีความภาคภูมิใจในตัว
ท่านอยู่เสมอมา แต่ในขณะที่เขียนนี้ก็มีความหนักใจที่ไม่อาจนำเอาผล
งานของท่านมาเขียนให้ได้จุใจเท่าที่ปรารถนาจะเขียนหรือเท่าที่ท่านได้
กระทำไว้ทั้งหมดได้ ขอท่านผู้อ่านและผู้รู้ทั้งหลายโปรดอภัยในความ
ขาดตกบกพร่องที่จะพึงมีในข้อเขียนนี้ด้วย

พลเอก มังกร พรหมโยธี เข้ามาดำรงตำแหน่งนายกเทศมนตรี
นครกรุงเทพหากจะกล่าวอย่างภาษาสามัญก็คือโดยไม่รู้ตัว เพราะขณะที่
จะมีการแต่งตั้งนายกเทศมนตรีนครกรุงเทพนั้นตัวท่านกำลังไปราชการ
ต่างประเทศ ท่านได้รับแจ้งความประสงค์ของทางราชการที่จะให้ท่าน
เป็นนายกเทศมนตรีนครกรุงเทพขณะที่ท่านอยู่ในประเทศอังกฤษ ท่าน
ก็ต้องรีบเดินทางกลับมา ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นนายกเทศมนตรีนคร-
กรุงเทพ นับเป็นนายกเทศมนตรีคนที่ ๑๒ เมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม
๒๕๔๖ และลาออกจากตำแหน่ง เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๑
รวมเวลาที่บริหารงานเทศบาลนครกรุงเทพอยู่ ๔ ปี ๖ เดือนกับ ๑๖ วัน

ในระยาะสี่ปีครึ่งนี้ ข้าพเจ้าได้พยายามนึกลำดับผลงานที่ท่านผู้
 ได้ทำให้ไว้แก่เทศบาลนครกรุงเทพ ถ้าหากจะนำมากล่าวทั้งหมดก็คง
 ไม่อาจกระทำได้ และแท้ที่จริงยังมีบุคคลจำนวนไม่น้อยที่สนใจติดตาม
 ผลงานของเทศบาลและยอมรับว่ามีงานใหม่ ๆ ที่เป็นคุณค่าแก่ท้องถิ่น
 เกิดขึ้นหลายด้านในยุคของพลเอก มังกร พรหมโยธี ท่านเป็นทั้งนักคิด
 และนักปฏิบัติ ความเป็นทหารโดยเลือดเนื้อ ทำให้ท่านมีการตัดสินใจที่
 เด็ดเดี่ยวและเที่ยงธรรม แต่ก่อนตัดสินใจท่านเปิดโอกาสให้ทุกคนเสนอ
 ความเห็น ได้อย่าง กว้างขวาง ไม่ว่าจะเห็นแย้ง หรือ สนับสนุน
 เมื่อตัดสินใจแล้ว ท่านก็ลงมือปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงเป้าหมาย แม้ในระยะ
 แรก ๆ จะมีผู้โต้แย้งไม่เห็นด้วย แต่ผลงานของงานนั้นก็พิสูจน์ตัวเอง
 ในภายหลังว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง ในระหว่างที่ท่านถูกมรสุมของการกักค้ำ
 คุกขัง ท่านจะเป็นผู้ฟังที่ใจเย็นและพร้อมเสมอที่จะชี้แจงเหตุผลต่อผู้
 ค้ำ ท่าน บางเรื่องก็ต้องใช้เวลาเป็นแรมปีกว่าจะยุติลงด้วยการที่ผู้ค้ำ
 มองเห็นประโยชน์จากผลงานของท่าน

ข้าพเจ้าขอยกตัวอย่างชนมากล่าวสักเล็กน้อย เรื่องที่คนส่วนมาก
 คงจะยังไม่ลืมกันคือ การสร้าง โรงงานผลิตปุ๋ยอินทรีย์ ตามโครงการกำจัด
 ขยะมูลฝอย และสิ่งปฏิกูล ซึ่งเริ่มดำเนินการในสมัยที่ท่านเป็นนายก
 เทศมนตรี เมื่อแรกก่อตั้งชนก็มีผู้หวงใยถึงความสิ้นเปลือง และเห็น
 ว่าเกินความจำเป็นสำหรับนครหลวงของประเทศเล็ก ๆ จะมีโรงงานปุ๋ย
 ซึ่งมีราคาแพงและต้องว่าจ้างบริษัทต่างประเทศมาลงทุนก่อสร้าง แต่

บั้นเวลาล่วงมาเพียงไม่นานนัก ความจำเป็นในการกำจัดขยะมูลฝอย
ยิ่งทวีขึ้น โรงงานผลิตปุ๋ยอินทรีย์ของเทศบาลนครกรุงเทพที่มีอยู่เพียง
โรงเดียวหาเพียงพอกับความต้องการไม่ ทางราชการกำลังพิจารณาสร้าง
เพิ่มเติมขึ้นอีก

การวางผังเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งยังไม่เคยกระทำเป็นกิจลักษณะมา
ก่อนนี้ได้เริ่มงานขึ้นในยี่สิบห้าปีที่ผ่านมา เทศบาลนครกรุงเทพโดยความช่วยเหลือ
เหลือของ ก.ศ.ว. และองค์การยูนิเซฟได้ดำเนินการขึ้น และเมื่อปี
๒๕๕๕ องค์การยูนิเซฟได้ส่งผู้เชี่ยวชาญจากสหรัฐอเมริกามาสำรวจวาง
ผังเมืองกรุงเทพฯ ผลของงานสำรวจแม้ว่าทางราชการจะยังมีได้รับเอา
ไปปฏิบัติทั้งหมด ก็ได้อาศัยเป็นเครื่องประกอบพิจารณาในด้าน
เกี่ยวกับหลักการผังเมืองในเวลาต่อมาจนถึงปัจจุบัน

ในด้านการรักษาพยาบาลนั้น ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวในทันทีถึงผลงาน
ด้านการขยายงานของโรงพยาบาล ในด้านการสร้างเครื่องมือแพทย์
อาคารสถานพยาบาล การเพิ่มจำนวนเจ้าหน้าที่ ซึ่งทุกยุคทุกสมัยก็ได้
กระทำกันมาโดยตลอด แต่สิ่งที่ขอยกขึ้นกล่าว คือความริเริ่มของ
พลเอก มังกร พรหมโยธี ในการตั้งโรงเรียนพยาบาลผดุงครรภ์และ
อนามัยเมื่อปี ๒๕๕๗ ที่วชิรพยาบาล ก่อนหน้านั้นเทศบาลนครกรุงเทพ
ต้องรับพยาบาลจากสถานศึกษาอื่น ซึ่งไม่เพียงพอแก่ความต้องการ
ปัญหาเรื่องการขาดแคลนพยาบาลเป็นเรื่องที่โรงพยาบาลทุกแห่งได้
ประสบ โดยเฉพาะเทศบาลนครกรุงเทพไม่เพียงต้องการพยาบาลปฏิบัติ
งานในโรงพยาบาลเท่านั้น แต่ยังมีหน่วยงานสำคัญที่ต้องใช้พยาบาล

จำนวนมาก คือฝ่าย (ขณะนั้นมีฐานะเป็นกอง) สาธารณสุขของเทศบาล ฉะนั้น การมีโรงเรียนพยาบาลของเทศบาลเองจึงช่วยแก้ปัญหาที่นั่นได้อย่างมาก

ห้องสมุดสำหรับประชาชนแห่งแรกที่เทศบาลนครกรุงเทพสร้างขึ้นที่สวนลุมพินี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ ก็เป็นผลจากความริเริ่มของพลเอก มังกร พรหมโยธี ในขณะที่มีผู้ค้านว่างบประมาณของเทศบาลมีน้อย สงวนไว้สร้างถนนหนทางจะดีกว่า ท่านตอบว่า 'ถนนก็สร้างแต่ห้องสมุดก็ต้องสร้าง ผมทนไม่ได้ที่จะเห็นเทศบาลนครหลวงไม่มีห้องสมุดไว้ให้คนอ่านหนังสือ'

ในเรื่องเกี่ยวกับการสร้างศาลาเทศบาลหรือเทาน์ฮอลล์ ข้าพเจ้าเชื่อว่าหลายท่านยังจำได้ว่าในสมัยที่ พลเอก มังกร พรหมโยธี เป็นนายกเทศมนตรี ความดำริเรื่องสร้างเทาน์ฮอลล์ได้อุบัติขึ้น ขณะนั้นผู้ที่ไม่เห็นด้วยก็มีมาก เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องของความฟุ่มเฟือย พลเอก มังกร พรหมโยธี กล่าวว่า 'พวกที่ไปเมืองนอกไปเห็นเมืองหลวงในประเทศต่าง ๆ ล้วนมีเทาน์ฮอลล์สร้างไว้งดงามเป็นจุดเด่นของนคร ถ้าหากเข้าใจว่านั่นเขาสร้างไว้โก้ ๆ หรือไว้ประดับบารมีของนายกเทศมนตรีก็เป็นความเข้าใจผิด ผมไม่ได้คิดจะอยู่ค่าฟ้า อีกไม่ช้าผมก็คงออก แต่ศาลาเทศบาลจะอยู่ค่าฟ้าเพื่อเป็นสัญลักษณ์ของนครหลวง เป็นสมบัติของชาติไทยใครไปใครมาเขาก็จะมาขอดูเทาน์ฮอลล์ บางครั้ง เทาน์ฮอลล์ก็ใช้เป็นที่พักผ่อนต้อนรับแขกเมืองของประเทศ หรือใช้เป็นหอประชุมระหว่าง

ประเทศ หรือใช้จัดงานการแสดงต่าง ๆ สำหรับสาธารณะ คนที่ไม่เห็น
ด้วยต้อไปก็จะได้เห็นด้วยกับผม

โครงการสร้างเทาน์ฮอลล์ เมื่ออาคารบางส่วนซึ่งใช้เป็นสำนัก
งานของเทศบาลในปัจจุบัน ที่ถนนดินสอเสร็จลงแล้ว ก็มองเห็นกันว่า
ควรจะสร้างให้เต็มโครงการ เสียขายที่ท่านผู้เป็นเจ้าของโครงการมิได้มี
ชีวิตอยู่เห็นความสำเร็จของโครงการนี้ในอนาคต แต่เมื่อครั้งมีพิธีเปิด
อาคารศาลาเทศบาลนครกรุงเทพ (เพียงบางส่วน) ที่สร้างไปแล้วนั้น
ซึ่งขณะนั้นท่านได้พ้นจากตำแหน่งนายกเทศมนตรีแล้ว ท่านก็อุตส่าห์
มาแสดงความชื่นชมและกล่าวให้กำลังใจแก่เจ้าหน้าที่เทศบาลว่า ขอให้
พยายามสร้างให้สำเร็จสมบูรณ์ตามโครงการ

ส่วนในด้านต่างประเทศ อาจกล่าวได้ว่าเทศบาลนครกรุงเทพ
ได้เริ่มเป็นที่รู้จักแก่บรรดาเทศบาลในนานาประเทศในสมัยของ พลเอก
มังกร พรหมโยธี เพราะเทศบาลนครกรุงเทพ ได้เข้าเป็นสมาชิกสามัญ
ของสหพันธ์เทศบาลนานาชาติ (International Union of Local
Authorities) เมื่อปี ๒๔๙๘ และในการประชุมใหญ่ของสหพันธ์
เทศบาลนี้ที่กรุงเฮก ประเทศเนเธอร์แลนด์ในปี ๒๕๐๐ พลเอก
มังกร พรหมโยธี ในฐานะนายกเทศมนตรีนครกรุงเทพ ได้รับเชิญให้
เป็นผู้บรรยายทางวิชาการต่อที่ประชุมเรื่อง "การกำเนิดของแหล่งชุมชน
ในประเทศแถบเอเชียอาคเนย์" และในการประชุมใหญ่ครั้งนี้เอง ท่าน
ได้รับเลือกจากที่ประชุมเป็นเอกฉันท์ให้ดำรงตำแหน่งกรรมการบริหาร

- ๑๖ พ.ศ. พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นรองผู้ตรวจการลูกเสือ สังกัดแผนก
อุปนายก สภากรรมการกลาง จัดการ
ลูกเสือแห่งประเทศไทย
- ๒๗ ก.ศ. พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นสมาชิกแห่งสภาผู้แทนราษฎร
- ๑๐ ก.พ. พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นประธานกรรมการศาลพิเศษ
- ๑๓ ก.ย. พ.ศ. ๒๔๘๒ เป็นผู้อำนวยการป้องกันภัยทางอากาศแห่ง
ราชอาณาจักร
- ๒๗ ก.พ. พ.ศ. ๒๔๘๒ ดำรงตำแหน่งอุปนายกผู้อำนวยการสภา
กษัตริย์ไทย
- ๑๑ มิ.ย. พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นประธานกรรมการจัดฉลองรัฐธรรมนูญ พ.ศ. ๒๔๘๓
- ๑๗ ก.ศ. พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นอุปนายกสันนิบาตช่วยป้องกันและบรร
เทาภัยทางอากาศ
- ๑๘ ก.ศ. พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นประธานกรรมการในองค์การช่วย
ราชการทหาร
- ๑ ก.พ. พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นประธานกรรมการประสานงานทหาร
พลเรือน
- ๑๓ พ.ย. พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นกรรมการข้าราชการพลเรือนผู้ทรง
คุณวุฒิ
- ๒๑ ม.ค. พ.ศ. ๒๔๘๖ เป็นผู้สังเคราะห์การแทนนายกรัฐมนตรี และ

- ตำแหน่งที่นายกรัฐมนตรีดำรงอยู่ในฐานะ
ที่เป็นนายกรัฐมนตรี
- ๒๓ ม.ก. พ.ศ. ๒๔๘๖ เป็นรองผู้บัญชาการทหารสูงสุด
- ๘ ฐ.ก. พ.ศ. ๒๔๘๖ เป็นผู้บัญชาการรถไฟทหาร และทำหน้าที่
อำนวยการรถไฟแทนผู้บัญชาการทหาร
สูงสุด
- พ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นนายกสภามหาวิทยาลัย
- ๗ ท.ก. พ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นกรรมการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ
- ๒๑ มิ.ย. พ.ศ. ๒๔๙๒ เป็นสมาชิกวุฒิสภา เป็นกรรมการสภา
วัฒนธรรมแห่งชาติ
- ๖ ก.ย. พ.ศ. ๒๔๙๒ เป็นประธานสำนักวัฒนธรรมทางระเบียบ
ประเพณี
- ๒๒ ท.ก. พ.ศ. ๒๔๙๔ ดำรงตำแหน่งอุปนายกกิตติมศักดิ์ ในคณะ
ลูกเสือแห่งชาติ
- ๓๐ พ.ย. พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ ๒
- ๒๖ มิ.ย. พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้รับ ปริญญาบัตร รัฐศาสตร์คุณวุฒิบัณฑิต
กิตติมศักดิ์จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และ
ได้รับรัฐศาสตร์ คุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จาก
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ๑๘ ก.ก. พ.ศ. ๒๔๙๖ ได้รับแต่งตั้งเป็นนายกเทศมนตรีนคร
กรุงเทพ

- ๒๐ มิ.ย. พ.ศ. ๒๔๙๘ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระ
ราชทานยศให้เป็นนายกองใหญ่ กองอาสา
รักษาดินแดน
- ๒๓ ก.ย. พ.ศ. ๒๔๙๙ ได้รับเกียรติให้เป็น Honorary Citizen
จาก New Orleans และจาก State of
Minnesota
- ๘ ก.ย. พ.ศ. ๒๕๐๒ เป็นกรรมการสภาการศึกษาแห่งชาติ สาขา
ฝ่ายบริหาร
- ๑๑ ต.ค. พ.ศ. ๒๕๐๓ ได้รับเลือกเป็นประธานสภาจังหวัดพระนคร
(ตลอดสมัย)
ตลอดเวลาที่รับราชการ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยา
ภรณ์ และเหรียญต่าง ๆ ดังต่อไปนี้
- ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เหรียญบรมราชาภิเศก (เงิน) รัชกาลที่ ๖
- ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๓ เหรียญบรมราชาภิเศก (เงิน) รัชกาลที่ ๗
- ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ เหรียญที่ระลึกงานฉลองพระมหานคร
- ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๗ เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ
- ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑ เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒ รัชกาลที่ ๘
- ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔ เหรียญชัยสมรภูมิ
- ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เหรียญช่วยราชการเขตภายใน (ตรา
สงครามมหาเอเชียบูรพา)
- ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๖ มหาปรมารณ์ช้างเผือก

- ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ เหยี่ยญชัยสมรภูมิ
- ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๕ มหาวิชรมงกุฎ
- ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ เหยี่ยญรัตนภรณ์ ชั้นที่ ๒ รัชกาลที่ ๙
- ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ทูตยจุลจอมเกล้าพิเศษ
- ๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ เหยี่ยญราชการชายแดน
ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเหยี่ยญต่างประเทศ
ดังต่อไปนี้

๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๓ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ เลจ็อง ดอนเนอร์
ชั้น ๒ ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสให้

๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๓ เครื่องอิสริยาภรณ์ ซุโยฮ์ ชั้นที่ ๑ สมเด็จ
พระเจ้าจักรพรรดิ แห่งประเทศญี่ปุ่น พระ
ราชทาน

๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ เหยี่ยญที่ระลึกในงานบรมราชาภิเษก ซึ่ง
สมเด็จพระราชินีเอลิซาเบธที่ ๒ แห่งอังกฤษ
พระราชทาน

หอสมุดจุฬารัฐสภา

๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ เมริโต เกลดลา เรฟูปบลิกา ชั้นที่ ๑ ซึ่งรัฐบาล
อิตาลีให้

พลเอก มังกร พรหมโยธี ได้ใช้ชีวิตในราชการมาอย่างโชกโชก
เป็นเวลา ๔๓ ปี ชีวิตของท่านได้ผ่านตั้งแต่ นายทหารผู้น้อยไปจนถึง
รัฐมนตรีว่าการ แล้วต่ำลงมาจนถึงเป็นผู้ต้องหาอาชญากรรมสงคราม แล้ว
กลับสูงขึ้นไปอีก เป็นการหมุนเวียนของชีวิตที่น่าศึกษามาก

ท่านมีนิสัยที่ยิ่งใหญ่ไม่ได้ดังที่เคยกล่าวมาแล้ว เมื่อออกจากราชการก็เริ่มทำ
ธุระส่วนตัวอีกทันที

เมื่อรับราชการอยู่ในกระทรวงกลาโหม ใน พ.ศ. ๒๔๗๗ ท่าน
ได้เดินทางไปดูงานและศึกษาวิชาทางทหารอยู่ในประเทศฝรั่งเศส และ
อังกฤษมาเป็นเวลา ๓ ปี ท่านสนใจและเลื่อมใสในชีวิตประวัติของ
นโปเลียน โปนาปาตเป็นพิเศษ เมื่อกลับมาก็ได้ซื้อหนังสือชีวประวัติ
ของนโปเลียนทั้งภาษาฝรั่งเศสและอังกฤษมาหลายเล่ม มีเวลาว่างลงเมื่อไร
ก็ได้อ่านศึกษาจากหนังสือเหล่านั้น จนสามารถเรียบเรียงชีวประวัติของ
นโปเลียน โปนาปาตขึ้นถึง ๓ เล่มต่อกัน ได้เคยพิมพ์หนังสือแจก
ในงานศพท่านบิดาย่าง แจกแก่ญาติมิตรในโอกาสต่าง ๆ บ้าง ในที่
สุดท้ายได้มอบให้กระทรวงศึกษาธิการใช้ประกอบการศึกษามาจนบัดนี้

เมื่อมีเวลาว่างลงอีกในครั้งนั้น ท่านจึงเริ่มอ่านและเรียบเรียงชีวประวัติ-
นโปเลียนต่อไป แต่ลงมือทำได้ไม่เท่าใด ก็มีอาการบวดยทางโรค
หัวใจอันเนื่องมาจากโรคเบาหวาน ซึ่งเป็นโรคประจำตัวมาเป็นเวลา
หลายปีแล้ว โรคหัวใจที่เป็นนี้ หมอห้ามไม่ให้ทำงานหนักทั้งสมองและ
ทางใจ การแต่งหนังสือจึงต้องเป็นอันพัก

เมื่อลงมือทำอะไรด้วยตนเองไม่ได้ ก็อำนาจการให้บุตรและธิดา
ของบริษัท "พรหมพิทักษ์" ซึ่งมีวัตถุประสงค์ที่จะทำโรงแรมเป็นเบื้องต้น
และทำการค้าอย่างอื่น ๆ ต่อไป ทั้ง ๆ ที่โรคหัวใจยังคงกำเริบ
ต้องเข้ารับการรักษาอยู่ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ถึง ๒ ครั้ง รวม
เวลาถึง ๓ เดือน ท่านก็ยังควบคุมให้บุตรธิดาดำเนินการทำโรงแรม

ต่อไป ต่อมาได้หาแพทย์มารักษาที่บ้าน จนอาการโรคหัวใจและเบาหวาน
 ค่อยทุเลาลงมากเกือบจะเรียกว่าหายได้ แต่ก็เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า
 ทั้งสองโรคที่ป่วยอยู่นี้ ไม่มีวันจะหายขาดได้ และก็ยังมียีกโรคหนึ่ง
 แทรกเข้ามา คือโรคต่อมลูกหมากอักเสบ ซึ่งเป็นกับชายที่มีอายุมากทั่ว
 ไป โรคนี้ทำให้เกิดรำคาญและทำลายสุขภาพของท่าน โรคหัวใจเป็นโรค
 ที่ต้องการพักผ่อนให้มาก แต่โรคต่อมลูกหมากอักเสบทำให้นอนหลับ
 สนิทไม่ได้ แพทย์จึงแนะนำว่า เวลานี้ร่างกายของท่านเรียกว่าสมบูรณ์ดี
 ที่สุดตั้งแต่ล้มป่วยมา ควรผ่าตัดเอาต่อมลูกหมากออกเสีย ถ้าไม่ซึ่งทำ
 เสีย ฉวยอาการโรคหัวใจกลับมาอีกก็จะผ่าตัดไม่ได้ เพราะอายุท่านก็มาก
 แล้ว จึงตกลงเข้ารับการผ่าตัดในโรงพยาบาลโรงงานยาสูบ ด้วยแพทย์
 ที่รักษาโรคหัวใจทำงานประจำอยู่โรงพยาบาลนั้น มีเพื่อนฝูงหลายคน
 ห้ามไม่ให้ทำ เกรงจะมีอันตรายแต่ท่านบอกว่า ใครจะรู้ดีกว่าหมอที่เรา
 รักษาเรา ประกอบกับอียากจะหายจากโรคร้ายไข้เจ็บเป็นที่ตั้ง เมื่อรับ
 การผ่าตัดแล้ว ๖ วัน อาการโรคหัวใจของท่านก็กลับมา ท่านจึงสั้น
 ชีวิตโดยฉับพลัน รวมอายุ ๖๕ ปี ๔ เดือน กับ ๘ วัน

ชีวิตของ พลเอก มังกร พรหมโยธี เป็นชีวิตที่ต่อสู้ตลอดมา
 เริ่มแต่วัยเด็กก็ต่อสู้ทะเกียกตะกายก่อตั้งตัวเอง ในวัยหนุ่มก็ต่อสู้เพื่อหา
 ความรู้ใส่ตน ในวัยผู้ใหญ่ก็ต่อสู้กับข้าศึกศัตรู ต่อสู้กับความทุกข์ยาก
 ล้มลุกคลุกคลานมาตามโชคชะตาที่เป็นไป เมื่อเข้าวัยชรา ก็ต่อสู้กับโรคร้าย
 ไข้เจ็บมาเป็นเวลาแรมปี และในที่สุดชีวิตของท่านก็ต้องอวสานไปตาม
 ธรรมชาติโลก

พลเอก มังกร พรหมโยธี เป็นคนที่มีใจคอหนักแน่น มั่นคงและ
สุจริต มีความกตัญญูต่อผู้มีอุปการะคุณ มีความมั่นใจในตัวเอง ไม่คู้
หมีนใครและไม่ยอมให้ใครคู้หมีน เห็นประโยชน์ส่วนรวมเป็นสำคัญกว่า
ส่วนตัว มีมานะอดทนและมีธัยสต์ เป็นคนมีระเบียบ ท่านได้เคย
ปรารภเสมอว่า ถ้ามีมานะอดทนพยายามที่จะทำสิ่งใด ก็ยอมได้มาซึ่ง
สิ่งนั้น ตัวท่านเองมีมานะอดทนที่จะสร้างตัว ก็สร้างได้สำเร็จ จึงขอ
ให้ทายาทของท่านพึงระลึกเสมอว่า ถ้าไม่สามารถจะสร้างบุญบารมีให้แก่
วงศ์สกุลได้ ก็ขอเพียงอย่าทำลายความดีที่ท่านได้สร้างไว้ก็พอแล้ว

พลเอก มังกร พรหมโยธี มีบุตรและธิดาเกิดจาก คุณหญิง
ทองเจือ พรหมโยธี (๒๔๖๒—๒๔๘๒) คือ

๑. พันเอก กำจร พรหมโยธี
๒. ท.ญ. นางโภช พรหมโยธี (ถึงแก่กรรม)
๓. นางทินกร โปษยานนท์
๔. น.ส. มณฑา พรหมโยธี
๕. นายเกียรติกร พรหมโยธี
๖. พ.ต. เจตกมล พรหมโยธี

กับท่านหญิงบรรเจิตวรรณวรางค์ วรรณณ (๒๔๘๓—๒๕๐๕)

คือ

๑. นายกำจรเดช พรหมโยธี
๒. นายเจตกำจร พรหมโยธี

บรรเจิตวรรณวรางค์

นายฉ่า ทองคำวรรณ

พ.ศ. ๒๔๔๐ — ๒๕๑๒

ศาสตราจารย์ฉ่า หรือผู้ที่ลูกศิษย์พากันเรียกกันว่า อาจารย์มหาฉ่า เป็นครูคนหนึ่งซึ่งมีประวัติที่น่าสนใจและน่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เป็นตัวอย่างของผู้ซึ่งมีพื้นฐานการศึกษาไม่มาก แต่เป็นผู้ที่รักวิชาความรู้ พยายามปรับปรุงตนเองและชวนชวายเป็นความรู้เพิ่มเติมด้วยตนเอง อยู่เสมอโดยไม่คำนึงถึงความเหน็ดเหนื่อย ตั้งแต่ครั้งยังเป็นเด็กอยู่ท่านมีภาษิตประจำว่า "ถ้ารักวิชาต้องละความสุข ถ้ารักความสุขต้องละวิชา" ด้วยเหตุที่ท่านเป็นผู้รักวิชาความรู้อย่างแท้จริงนี้เอง ท่านจึงได้เป็นผู้ทรงคุณวุฒิและมีความสามารถจนได้รับปริญญาคุณวุฒินิติศาสตรบัณฑิต จากมหาวิทยาลัยศิลปากร และยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ท่านเป็นศาสตราจารย์พิเศษประจำคณะโบราณคดีมหาวิทยาลัยชั้นนี้ด้วย

ศาสตราจารย์ฉ่า เกิดที่หมู่บ้านสำโรง จังหวัดพระตะบอง เมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๐ เป็นบุตรนายมีและนางซิม ศึกษาภาษาเขมรในสำนักวัดนราจังหวัดพระตะบอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้บรรพชาเป็นสามเณรเพื่อศึกษาภาษาบาลี ซึ่งเป็นการศึกษาที่เป็นที่นิยมกันในสมัยนั้น พร้อมกันนั้นยังได้เรียนภาษาไทยเป็นพิเศษอีกด้วย โดยมีท่านออกญาสุตตันตปริชา (อิน) เป็นอาจารย์คนแรก แล้วจึงได้เข้ามาเรียนภาษาบาลีต่อที่วัดโมฬีโลก จังหวัดธนบุรี และย้ายมาจำพรรษาที่วัด

๖
นายฉ่า ทองคำวรรณ

มหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ จังหวัดพระนคร อุปสมบทเป็นภิกษุเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ และสอบเปรียญธรรมสามประโยคได้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ คนที่รู้จักกับท่านส่วนมากจึงมักชอบเรียกว่า มหาจำถึงแม้ว่าท่านได้ลาสิกขาบทมาเป็นฆราวาสแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ก็ตาม คนส่วนมากที่รู้จักก็ยังชอบเรียกท่านว่ามหาจำอยู่ต้งเดิม เมื่อได้ลาสิกขาบทแล้วท่านมาอาศัยอยู่ที่บ้านศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ชาวฝรั่งเศสผู้มีความรู้และความเชี่ยวชาญในการอ่านจารึกภาษาโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และครั้งนั้นหอสมุดแห่งชาติได้ทำสัญญาว่าจ้างให้มาเป็นบรรณารักษ์ใหญ่ ประจำหอสมุดแห่งชาติ ศาสตราจารย์ผู้ให้พญาจารย์จำไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเพื่อฝากให้เข้าทำงาน และก็ได้เป็นพนักงานหอสมุดแห่งชาติ จึงนับเป็นการทำงานครั้งแรกในชีวิตของท่าน และเป็นจุดเริ่มต้นงานด้านศิลปจารึก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ทำการสมรสกับ นางสาว สุนา ทองคำเวช มีบุตรและธิดาด้วยกันรวม ๗ คนครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๙๑ ภรรยาได้ถึงแก่กรรม

ใน ๙ ปีแรกของการรับราชการ ศาสตราจารย์จำ ได้ทำงานเกี่ยวกับจดหมายเหตุเขมร - ไทยจนกระทั่งใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ จะกลับประเทศฝรั่งเศส สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงมีรับสั่งให้ทราบทั่วกันว่า เสมียนพนักงานคนใดมีความรู้อะไรก็บ้างให้เขียนความรู้นั้นถวาย ศาสตราจารย์จำ เขียนรายงานถวายว่า มีความรู้ในด้านอักษรศาสตร์ คือ สามารถอ่านหนังสือ

เขมร มอญ พม่า ลาว สิงหลและทวนาครี และมีความรู้ภาษาเขมร ไทย ลาว บาลี สันสกฤต อังกฤษและฝรั่งเศส สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพอพระทัย และตรัสว่า คนนี้อาจแทนศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ได้ แล้วรับสั่งให้เริ่มทำงานในตำแหน่ง ศิลปจารึกตั้งแต่บัดนั้นมา

นับแต่เริ่มเข้ารับราชการในหอสมุดแห่งชาติแล้ว ศาสตราจารย์จำ กิมเคยได้โยกย้ายไปอยู่กรมกองอื่นอีกเลย จึงมีผู้บังคับบัญชาหลายท่าน คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (น.ม.ส.) หลวงวิจิตรวาทการ พระยาอนุমানราชชน พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล และพันโท หลวงรณสิทธิพิชัย ศาสตราจารย์จำกิมเคยประจำอยู่ในหน้าที่ทางด้านศิลปจารึกแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น และทำงานด้วยความสำนึกในหน้าที่และความมีใจรักอย่างแท้จริง

เมื่อได้รับมอบหมายงานด้านนี้แล้ว ท่านก็พยายามปรับปรุงตนเอง และชวนช่วยหาความรู้เรื่องภาษาต่าง ๆ เพิ่มเติมเท่าที่สามารถจะทำได้ เรื่อย ๆ มาจนกระทั่งมีความรู้แตกฉานในภาษาต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว และยังรู้ภาษามลายูเพิ่มขึ้นอีกด้วย นอกจากจะสามารถอ่านหนังสือต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นได้แล้ว ท่านยังสามารถอ่านอักษรพราหฺมีสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช อักษรสันสกฤตสมัยราชวงศ์ปัลลวะ อักษรขอมโบราณ เขมรโบราณ ไทยใหญ่ ไทยโบราณ ไทยฝ่ายเหนือ ดังเกีย โรมัน และอริยกะ ด้วย

สมัยหนึ่ง ผู้ที่ผ่านเข้าไปตรงมุม ทางเหนือด้าน หน้าพระที่นั่งศิ-
 โมกขพิมาน ซึ่งอยู่ภายในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ก็ได้พบมหา
 ฉานั่งทำงานอยู่ตรงนั้นเป็นประจำ นอกจากวันหยุดราชการเท่านั้น ท่าน
 จะก้มหน้าก้มตาทำงานง่วนอยู่กับโต๊ะหนังสือซึ่งเต็มไปด้วยตำรับตำราเก่าๆ
 ที่มีกระดาษเปลี่ยนเป็นสีเหลือง บางฉบับก็มีกระดาษค่อนข้างจะกรอบ
 แล้ว และบางทีบนโต๊ะตรงเบื้องหน้าของท่านก็จะปรากฏว่ามีแผ่นหิน
 เล็ก ๆ มีอักษรประหลาด ๆ สลักลงไว้เต็มไปด้วยหมดวงอยู่ ถ้าชะโงก
 หน้าเข้าไปใกล้อีกนิดก็จะเห็นว่า อักษรที่สลักอยู่บนแผ่นหินนั้น เป็น
 อักษรในสมัยโบราณกาลที่ไม่มีใครที่คนนักในโลกนี้จะสามารถอ่านออกได้
 นอกจากผู้เชี่ยวชาญอักษรโบราณบางคนเท่านั้น ท่านเป็นผู้ถ่ายทอด
 ข้อความที่ปรากฏอยู่ในหลักศิลาจารึกจำนวนมาก ออกมาเป็นภาษาไทย
 สมัยใหม่ ให้พวกเราได้รับรู้ข้อความอันเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และ
 โบราณคดี ท่านไม่เคยยอมห่างจากหลักศิลาจารึกของไทยมาเป็นเวลา
 นานถึงสามสิบปีกว่า เพราะมีใจรักสิ่งดังกล่าวจริง ๆ

งานอ่านศิลาจารึกนั้น ไม่ใช่เพียงแต่การอ่านให้ออกเฉย ๆ เท่านั้น
 นั้นยังจะต้องอ่าน หาความรู้ ความเข้าใจ ในข้อความที่ปรากฏ ในหลักศิลา
 นั้น ๆ อีกด้วย และทั้งยังต้องอ่านข้อความจากแผ่นศิลาจารึกที่มีอยู่ทั้ง
 หมดในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และที่มีผู้อื่นนำมาให้อ่านด้วย งานขั้น
 แรกคือการพิเคราะห์ดูให้แน่ใจว่าเป็นภาษาอะไร แล้วถอดตัวอักษรในหลัก
 ศิลาจารึกนั้นออกมาเป็นรูปอักษรไทยสมัยปัจจุบัน ซึ่งเป็นงานที่ต้องใช้
 ความอดทนและความพยายาม อย่างมากมายทีเดียวจึงจะทำให้สำเร็จได้

เมื่อได้ถอดอักษรในหลักศิลาจารึกออกมาเป็นอักษรไทยปัจจุบันแล้วยังต้องพิจารณาแปลข้อความนั้น ๆ เป็นภาษาไทยอีก พร้อมกับค้นคว้าที่มาของเนื้อหาความในศิลาจารึกเป็นเชิงอธิบายประกอบไปด้วย

งานที่ทำไว้ทุกครั้ง ท่านจะต้องเก็บไว้เป็นคู่มือสำหรับคราวหน้า คือถ้าพบข้อความดังกล่าวหรือตัวอักษรทำนองเดียวกัน ก็จะนำหลักการที่ทำไว้แล้วมาอธิบายได้เลย การทำแบบนี้เป็นการทวนเวลาและช่วยให้มีหลักฐานเพิ่มพูนขึ้น และช่วยให้ความจำของผู้ทำเองดีขึ้นด้วย ความรู้สึกเจริญขึ้นเป็นเงาตามตัว และเป็นคุณวุฒิที่เพิ่มขึ้นมาตามวิญญูติของท่านเลยทำให้ผู้สนใจการศึกษาอ่านจารึกและโบราณคดีทั่ว ๆ ไปทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ยอมรับนับถือและไว้วางใจในความสามารถทางด้านนี้ของท่าน ดังตัวอย่างว่า เมื่อไม่นานมานี้เอง ได้มีการอ่านศิลาจารึกส่วนพระองค์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอเจ้าภาณุพันธุ์ยุคล และมีข้อสังเกตบางประการประกอบอยู่ด้วย ทางไทยเราก็ได้สอบถามไปยังศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ปรากฏว่า ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์กลับย้อนถามว่า มหาจำ ได้ตรวจดูแล้วหรือยัง หากได้ตรวจดูแล้ว ก็ขอให้ส่งความเห็นและคำอ่านของท่านไปให้ดูด้วยเพื่อจะได้เทียบเคียงกัน

งานซึ่งท่านได้ทำไว้มีหลายเรื่องด้วยกันคือ

๑. หลักภาษาเขมร ซึ่งลงพิมพ์ในสารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ตอนที่ ๖๖, ๖๗ และ ๖๘ และราชบัณฑิตยสถานได้มาตีพิมพ์เป็นเล่มขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๐๓

๒. สันนิษฐานเทียบการเขียนอักษร ไทยกับอักษรขอมในสมัยพ่อขุนรามคำแหงตอนแรกลงในวารสารศิลปากร และได้ตีพิมพ์เป็นเล่มเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ และเรื่องนี้ได้มีผู้แปลเป็นภาษาจีนด้วย

๓. อักษรวิธีของพ่อขุนรามคำแหง

๔. อายุตนิบาตภาษาเขมร

๕. เทียบภาษาไทยแบบเทียบศักราชต่าง ๆ

๖. ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ ๒๐ ราชกำหนดกรุงกัมพูชา เรื่องการพระศัพทสมเด็จพระศรีสวสดีพระเจ้ากรุงกัมพูชา แปลจากภาษาเขมรเป็นภาษาไทย สมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพโปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าทรงวุฒิกภาพทิสกุล และหม่อมเจ้าหญิงบันฑิตาสวสดี เทวกุล เมื่อ พ.ศ. ๒๕๗๑

๗. อธิบายที่มาของคำในภาษาไทย โดยเฉพาะคำที่มาจากภาษาเขมร รวม ๖๑ คำด้วยกัน ลงพิมพ์ในวารสาร สามทหาร ในชื่อเรื่อง ผากให้คิด ตั้งแต่ฉบับที่ ๑ เล่ม ๑ เดือนธันวาคม ๒๕๐๔ จนถึงเล่ม ๑๑ เดือนตุลาคม ๒๕๐๕ คำที่ทำนอธิบายเป็นคำที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยต่าง ๆ เช่น ไตรภูมิพระร่วง จินตามณี มหาชาติคำหลวง กำศรวลศรีปราชญ์ สมุทโฆษคำฉันท์ มหาเวสสันดรชาดก ราชาริราช นิทราชากริต เป็นต้น และที่ปรากฏในศิลาจารึกต่าง ๆ บางคำก็เป็นคำที่ใช้กันอยู่เป็นธรรมดาสามัญ คำอธิบายของท่านเกี่ยวกับคำเหล่านี้ให้ความรู้แก่ผู้อ่านหลายท่านเป็นต้นว่า คำภาษา วรรณคดี ศิลปดนตรี วัฒนธรรม

และความรู้ทั่วไป เป็นความรู้ที่มีค่าอย่างยิ่ง ตัวอย่างการอธิบายคำว่า “เสมียน”

“เสมียร์” เช่น “สมุทฺเสมียร์เรยนรอบรู วิสรว” (จินตามณี) คำว่า “เสมียร์” ในที่นี้เข้าใจว่าไทยเราคงจะแผลงลงมาจากคำว่า สมิร (เสมร์) ของเขมรโบราณ ซึ่งแปลว่า ผู้เขียน โดยแปลง “เียร์” เช่น “จිර” เป็น “เจียร์” เป็นแนวเทียบ แต่เขมรปัจจุบันเขียน “เสมร์” อ่านว่า “เสมฺร์” แปลว่าผู้เขียน คงจะอธิบายต่อไปนื้คือ

คำว่า “เขียน” ในภาษาเขมรออกสำเนียงว่า “ซอเซ” มีลักษณะเป็นคำซ้ำ ๒ พยางค์ คือ “ซอ-เซ” สำหรับคำว่า “ซ” ใกล้เคียงกับสำเนียงในภาษาจีนว่า เซี่ย หรือ แซ่ แปลว่า เขียน และคำว่า “ซอเซ” นั้นเมื่อเขียนตามแบบอักษรโบราณ จะมีรูปเป็น “สรวสีร” อ่านว่า “ซอเซ” เพราะสระ อี อโหชะในภาษาเขมร เมื่อมีพยัญชนะสะกดให้ออกสำเนียงเป็น “เอ” เช่น “จिर” ให้อ่านว่า “เจิร์” ตัว “ร” ไม่ออกเสียง, แต่เขมรปัจจุบันเขียน “สรวเสร” อ่านว่า “ซอเซ” ตัว “ร” ไม่ออกเสียง, โดยอาศัยเค้าเดิมของคำกริยาว่า สีร (เซ) นี้เขมรโบราณจึงแผลงเป็นนามตามหลักแผลงที่เติม “ม” เป็น สมิรมาเป็น “เสมียร์” โดยใช้ “ร” สะกดอย่างเขมร ภายหลังก็เปลี่ยนเป็น “น” สะกด เป็น “เสมียน” เมื่อเขมรได้เห็นไทยแผลงคำ สมิร (เสมร์) ของตนมาเป็น “เสมียน” แล้ว เขมรก็นิยมนำคำนี้ไปใช้ในภาษาของตนอีกคำหนึ่ง จึงมีคำว่า “เสมฺร์” และ “เสมียน” ทั้ง ๒ คำใน

ภาษาเขมรจนกระทั่งทุกวันนี้ (คู่มือภาษาเขมร ข้อ ๗ หน้า ๕๘)

นอกจากงานที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งนับว่าต้องใช้ทั้งเวลาและการจัดทำมีใช้น้อย ๆ ที่เดียว แล้วท่านยังมีงานพิเศษที่ต้องปฏิบัติอีกหลายอย่างคือเป็นเจ้าหน้าที่แปลข่าวภาษาเขมรให้กรมประชาสัมพันธ์ ซึ่งขณะนั้นเรียกว่ากรมโฆษณาการ ในระหว่างที่สมัครณิพิพาทรระหว่างไทยกับอินโดจีนของฝรั่งเศส ซึ่งกรมประชาสัมพันธ์ต้องทำการกระจายเสียงภาคพิเศษภาษาเขมรด้วย กล่าวคือจัดรายการ เขียนบทความโต้ตอบกับปรบักษ์ หาข่าวที่เหมาะสมมาแปลและกระจายเสียงเป็นภาษาเขมร ถ้าเป็นบทความอาจเตรียมไว้ได้แต่ตอนเช้า ถ้าเป็นข่าวก็ต้องรอจากข่าวภาษาไทยในตอนบ่ายแล้วนำมาแปลและอ่านทางวิทยุกระจายเสียงในตอนเย็น

นอกจากแปลข่าวแล้ว ท่านยังแปลเนื้อเพลงปลุกใจของหลวงวิจิตรวาทการหลายเพลง และร้อยกรองเป็นภาษาเขมร เช่น เพลงเชิญขวัญ ซึ่งมีเนื้อร้องว่า “ขวัญเจ้าเอ๋ยขวัญเอ๋ย มาสู่องค์เอ๋ย ฯลฯ” ก็แปลงเป็นภาษาเขมรว่า “ปรอลิ่งเจ้าเอ๋ย ปรอลิ่งเอ๋ย มวกก้นองค์เอ๋ย ฯลฯ” โดยใช้ทำนองเพลงไทยและคำเขมรให้สอดคล้องต้องกัน ท่านได้ฝึกหัดบุตรสาวคือสุวรรณา ซึ่งกำลังเรียนอยู่ในชั้นมัธยมต้นให้ร้องเพลงนั้น ๆ ในรายการภาคพิเศษภาษาเขมร ทำให้รายการกระจายเสียงภาคพิเศษภาษาเขมรมีชีวิตชีวขึ้น และปรากฏว่า เป็นที่นิยมชมชอบของผู้ฟังทั่วไป นอกจากงานดังกล่าวแล้วท่านยังมีงานอื่นทำอีก คือ

เป็นกรรมการชำระปะทานุกรมภาษาไทยของราชบัณฑิตยสถาน ตั้ง
แต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๕

เป็นอาจารย์สอนภาษาเขมรกับอ่านจารึกในคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๒ เป็นต้นมา

เป็นอาจารย์สอนภาษาเขมรและอ่านจารึกที่คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรมาตั้งแต่เริ่มตั้งคณะ คือ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๗

เป็นอาจารย์สอนภาษาเขมรที่คณะพุทธศาสตร์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เป็นกรรมการพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๕ เป็นต้นมา

เป็นกรรมการทำอภิธานในหนังสือวรรณคดีไทย ของสมาคมภาษาและหนังสือซึ่งได้เริ่มด้วยการอธิบายศัพท์ในหนังสือมหาชาติคำหลวง

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า ศาสตราจารย์จำ ได้ใช้เวลาที่ผ่านมา
กว่าสามสิบปีในหน้าที่ราชการทำให้บังเกิดผลก้าวหน้าทางงานของประเทศ
ชาติและเกียรติยศชื่อเสียงของตนเองมากมายเพียงใด แต่สิ่งที่ช่วยให้
ท่านก้าวไกลไปสู่ความสำเร็จตามที่มุ่งหมาย และเป็นของซึ่งยากยิ่งนั้น
คือ ความเพียรพยายามในการค้นคว้าศึกษาหาความรู้ด้วยมีส่วงานนั่นเอง

ในคำนำหนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓ คณะกรรมการจัดพิมพ์ได้กล่าวว่าประชุมศิลาจารึกนี้มีคุณค่ามาก

“เป็นหลักฐานสำคัญทางการศึกษาค้นคว้าวิชาประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม โบราณคดี อักษรศาสตร์ วรรณคดีและนิติประเพณี อีกด้วย.... เรื่องราวที่กล่าวไว้ในศิลาจารึกนั้น นักปราชญ์ทางวิชาประวัติศาสตร์ถือว่า เป็นข้ออ้างอิงและเป็นเครื่องมือที่ทรงอำนาจในการวินิจฉัยชี้ขาดอย่างดีที่สุด ซ้ำถ้อยคำที่จารึกไว้ล้วนหลักก็เรียบเรียงอย่างประณีต ถือเป็นวรรณกรรมที่ไพเราะและเป็นที่ยอมรับ เชื่อถือว่าแม่นยำในศกุนมาศก์ วัน คืน เดือน ปี..... เพราะจารึกนั้น ๆ ไม่ใช่สิ่งที่จะแก้ไขกันได้ง่าย ๆ เหมือนการแก้ไขในสมุดเอกสาร..... นอกจากทราบสารัตถ์ประโยชน์จากเรื่องราวที่ปรากฏตามจารึกแล้ว ยังเป็นแว่นส่องให้เห็นชีวิตสังคม และนิติประเพณีอันเป็นวัฒนธรรมของบรรพชน ในอดีตที่ล่วงลับไปแล้ว นานไกลว่าเป็นอย่างไรอีกด้วย”

งานด้านศิลาจารึกนั้นต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในทางนั้นโดยเฉพาะ จึงจะอ่านและแปลคำจารึกเหล่านั้นออกมาได้ เพราะคำจารึกเหล่านั้นยังทำได้เท่าแก่นมนานเท่าไรอักษรและภาษาที่จารึกไว้ก็ยังเก่ามากยิ่งขั้นเท่านั้นทั้งจารึกด้วยภาษาและอักษรโบราณต่างยุคต่างสมัย ซ้ำศิลาจารึกบางชั้นก็กะเทาะแตกหัก ได้มากะท้อนกะแท่น อ่านไม่ได้ข้อความ หรือได้ความไม่ติดต่อกัน ต้องอาศัยความรู้รอบตัวของท่านผู้เชี่ยวชาญเป็นเครื่องเปรียบเทียบวินิจฉัย จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้มีความรู้อย่างธรรมดาสามัญจะอ่านและแปลความหมายได้ ทั้งท่านผู้เชี่ยวชาญดังกล่าวนี้ก็จะต้องเป็นคนละเอียด

สุขุม มีความรู้กว้างขวางและมีใจมั่นคง มุ่งหาความรู้เพื่อความรู้อันจริง ๆ
ท่านผู้เชี่ยวชาญเช่นนั้นนี้หาได้ไม่ง่ายและมีอยู่ไม่กี่ท่านนัก ศาสตราจารย์
ฉ่ำ ทองคำวรรณเป็นผู้หนึ่งในผู้เชี่ยวชาญที่มีอยู่ไม่กี่ท่านนั้น

มหาฉ่ำเป็นครูที่ศิษย์ทุกคนและทุกรุ่นต่างรักและเคารพ เพราะว่า
จริยวัตรของท่าน เหมาะที่จะได้สมญาว่า “พระ” เพราะลูกศิษย์ไม่เคย
เห็นท่านหน้าบังติงหรือโกรธใคร ถึงแม้ว่าจะเห็นดเห็น้อยเพียงใดท่านก็
ยังสอนศิษย์ด้วยใบหน้ายิ้มแย้มแจ่มใสตลอดเวลา แม้เวลาจะผ่านไปเป็น
สิบ ๆ ปี ท่านก็ยังคงเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง ในเรื่องอารมณ์เย็น
แจ่มใส เยือกเย็น โกรธเข้าใกล้ก็ไม่เว้นที่จะเลือกใส่ศรัทธา และเคารพ
ในคุณวุฒิและคุณลักษณะประจำตัวของท่าน ท่านไม่เคยเบือนหน้าต่อ
ความไม่รู้ของศิษย์ อธิบายแล้วหยก ๆ พออีกคนหนึ่งมาถามคำถาม
เดียวกันจะโดยไม่รู้หรือไม่ฟังก็ตามที่ ท่านก็อธิบายซ้ำอีก ไม่มีท่าทีเห็น
น้อย หรือเบือนหน้าแม้แต่น้อย ท่านไม่เคยมาสาย กลับเป็นผู้ไปรอ
ศิษย์อยู่ในชั้นเรียนเสียด้วยซ้ำไป ท่านตรงต่อเวลา และจะไม่ขาดชั่วโมง
สอนเลย นอกจากป่วยไข้จริง ๆ เมื่อท่านเป็นอาจารย์พิเศษสอนภาษา
เขมรและอ่านศิลาจารึกอยู่ที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั้น
วัน ไหนที่ท่านมีชั่วโมงสอน จะนั่งอยู่ที่โต๊ะทำงานตั้งแต่ยังไม่ถึงเวลา
๗.๐๐ นาฬิกา ไม่เคยบ่นว่ารถประจำทางแน่น เดินทางลำบาก ไม่เคย
ทุกข์ร้อนหรืออาทรกับเรื่องทรัพย์สินเงินทอง เครื่องใช้อันเป็นของนอก
กาย หรือแม้แต่ยศศักดิ์ เพราะท่านมีความเป็นอยู่อย่าง “พระ” ไม่

เคยบ่นว่าเบื่อหน่ายราชการหรืองานสอน ตรงกันข้ามท่านกลับมีความสุข
 ที่ได้ทำงาน เป็นคนพูนน้อย แต่เมื่อผู้ใดไปเรียนถามท่านทางค่านวิชาการศึกษา
 ท่านก็มีได้ชัดซึ้งที่จะตอบและเผยแพร่ความรู้ให้เลย ท่านมีความเคารพ
 ครูบาอาจารย์และผู้มีพระคุณมากขนาดที่ไม่ยอมเขียนแก้ความผิดเห็นหรือ
 ผลงานของครูบาอาจารย์ แม้ว่าท่านรู้ว่าอาจารย์เหล่านั้นผิดก็ตาม เป็น
 คนเฉย ๆ แต่บางครั้งท่านจะคิดอย่างมากมาย เมื่อรู้ว่าท่านเป็นฝ่ายถูก
 เรื่องทั้งหลายท่านคงจะทราบกันดี เช่นเมื่อมีผู้ไปขอร้องให้ท่านสอบเพื่อ
 เลื่อนชั้นข้าราชการ ท่านก็หยาบคมไม่ เพราะท่านถือว่าความรู้ทางค่าน
 อ่านศิลาจารึก ซึ่งท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญ อยู่เพียง ผู้เดียว ในประเทศไทยนั้น
 ควรจะเป็นที่ยอมรับกันในวงราชการอยู่แล้ว

เมื่อเริ่มเข้ารับราชการ อาจารย์ ฉ่ำ ได้รับเงินเดือน ๒๐ บาท ก่อน
 ปลดเกษียณอายุ ท่านได้รับพระราชทานเงินเดือน ชั้นโท อันดับสอง
 ออกจากราชการเพราะเกษียณอายุเมื่อวันที่ ๑ มกราคม ๒๕๐๐

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ท่านได้รับ

๑. เบญจมาภรณ์ ช่างเผือก
๒. เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย
๓. เหรียญจักรพรรดิมาลา

ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจวาย
 อย่างสงบที่บ้านเลขที่ ๒๐ ตรอกมะยม ถนนจักรพงษ์จังหวัดพระนคร
 เมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๑๒ เวลา ๗.๔๐ น. กำหนดอายุได้ ๗๒ ปี
 ๔ เดือน ๑๐ วัน

เกร็ดประวัติอาจารย์ฉ่า

ความตั้งใจอันแน่วแน่

เมื่ออาจารย์ฉ่า มีอายุได้ ๑๐ ขวบ ยังไม่ได้เข้าโรงเรียน อาจารย์มักจะรีบร่ำมารดาให้พาตนไปฝากเรียนหนังสือที่วัด มารดาก็ผลัดว่าเดือนหน้าจึงจะพาไป เด็กชายฉ่าไม่ยอมลงนอนคืนร้องไห้ปากตะโกนว่า “จะเรียนพຽ່ນนี้ จะเรียนพຽ່ນนี้” มารดาอครนทนไม่ได้จึงต้องนำไปฝากพระอาจารย์ที่วัดข้างบ้านในวันรุ่งขึ้น

เลิกพรกขหนู

ภาษิตประจำใจของอาจารย์ฉ่าตั้งแต่ครั้งยังเป็นเด็กชายฉ่า คือ “ถ้ารักวิชาต้องละความสุข ถ้ารักความสุขต้องละวิชา”

ตั้งนั้นชีวิตของอาจารย์ฉ่าจึงหมกมุ่นอยู่กับการศึกษา การคร่ำเคร่งอยู่กับตำราทำให้เพื่อนคนหนึ่ง ซึ่งมีพ่อเป็นนักมวยคิดว่าเด็กชายฉ่าเป็นคนแหยมไม่สู้คน เพื่อนคนนั้นทำเด็กชายฉ่าต้อยทุก ๆ วัน คำทำนร่นแรงขนเรื่อย วันหนึ่งขณะที่เพื่อนกำลังล้อเลียนอย่างสนุกสนานเด็กชายฉ่าก็รวบรวมกำลังทั้งหมดลุกขึ้นจับตัวเพื่อนคนนั้นทุ่มลงไปในคู ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมาเพื่อนคนนั้นไม่เคยมาทำต้อยกับเด็กชายฉ่าอีกเลย

ชอบภาษาไทย

วันหนึ่ง ผู้เขียนเห็นบันทึกประวัติย่อของอาจารย์ฉ่า ตอนหนึ่งของบันทึกนั้นเขียนไว้ว่า จ. ชอบภาษาไทย เมื่อผู้เขียนถามว่าทำไมต้องบันทึกเอาไว้ด้วย อาจารย์ฉ่าตอบว่าความรักในภาษาไทยอย่างลึกซึ้งตนเองเป็นเครื่องบันดาลใจให้อาจารย์ฉ่ามาเมืองไทย เพื่อศึกษาภาษาไทยให้

แตกฉานยิ่ง^๕ขึ้น ต่อจาก^๕นมอาจารย์จำกัทยิบกลอนซึ่งแต่งไว้นานแล้วให้
ผู้เขียน^๕กวี

ภาษาไทย	แต่ละคำ	ล้วนล้าลึก
ใช้บันทึก	สรรพศาสตร์	ตามปรารถนา
เป็นประทีป	ส่องสว่าง	กระจ่างตา
เกิดปัญญา	รอบรู้	ทุกคู่ทาง
จะประกอบ	กิจการ	งานทั้งปวง
ก็ลุล่วง	สารพัด	ไม่ขัดขวาง
จงเล่าเรียน	เพียรมานะ	อย่าละวาง
จะเป็นทาง	เชิดชู	กู่เกียรติเอย

บุพเพสันนิวาส

มีเพื่อน ๆ ของอาจารย์จำหลายคนลือว่า อาจารย์จำตั้งนามสกุล
ตนเองให้คล้องกับนามสกุลของหญิงคนรัก เพราะอาจารย์จำใช้นามสกุล
“ทองคำวรรณ” ส่วนนามสกุลของหญิงคนรักคือ “ทองคำเวช” ผู้เขียน
ขอแก้ไขวาทนอาจารย์จำว่า นามสกุลมาคล้องจองกันโดยบังเอิญ
แรงจูงใจให้เรียนภาษาต่างประเทศ

วันหนึ่ง อาจารย์จำไปติดต่อบริษัท ไฟฟ้า เจ้าหน้าที่นำแบบฟอร์ม
ภาษาอังกฤษมาให้กรอก อาจารย์จำกรอกไม่ได้ ก็อ้อนวอนเจ้าหน้าที่ให้
ช่วยแนะนำให้ เจ้าหน้าที่บอกกับอาจารย์จำว่า “ถึงผมบอกคุณ คุณก็ไม่รู้
เพราะคุณไม่รู้ภาษาอังกฤษ”

คำพูดของเจ้าพนักงานไฟฟ้าประโยคนั้นเป็นกำลังใจอันมหาศาลที่ทำให้อาจารย์จำเริ่มเรียนภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส และ เยอรมัน ตามลำดับแรงจูงใจให้เรียนภาษาที่ใช้ในการอ่านศิลาจารึก

สมัยที่อาจารย์จำทำงานเกี่ยวกับจดหมายเหตุไทย—เขมร อาจารย์จำเคยปรารภกับคน ๆ หนึ่งว่า

“ทำงานในหน้าที่เช่นนี้ควรได้เรียนภาษาต่าง ๆ เพิ่มเติมด้วยจึงจะ

สามารถปฏิบัติงานให้ได้ผลดีเต็มที่”

คนผู้นั้นฟังแล้วก็ให้ความเห็นกับอาจารย์จำด้วยเสียงเรียบ ๆ ว่า “ภาษาของตัวก็เรียนให้ดีเสียก่อนเถิด” ได้ฟังดังนั้น อาจารย์จำก็เริ่มเรียนภาษาต่าง ๆ จนมีความรู้แตกฉานในภาษาไทย เขมร บาลี สันสกฤต พม่า มอญ ลาว มลายู สามารถอ่าน อักษรพราหมณ์ ฝรั่ง พระเจ้าอโศก อักษรสันสกฤตครั้งราชวงศ์ปัลลวะ อักษรขอมโบราณ เจียงขอมโบราณ ไทยใหญ่ ไทยโบราณ ไทยฝ่ายเหนือ ตังเกี๋ย (บาลี) รามัญ (บาลี) สิงหล (บาลี) โรมัน (บาลี) เทวนาครี (สันสกฤต) และอักษรอริยกะ ตั้งใจเรียนภาษาฮินดู

อาจารย์จำชอบเดินจากราชบัณฑิตยสถานมาบ้าน ระยะทางตั้งกล่าวทำให้อาจารย์จำพบกับแขกชาวอินเดียผู้หนึ่งเสมอ อาจารย์จำเคยทักทายปราศรัยกับแขกผู้นั้นจนเป็นที่คุ้นเคยกัน วันหนึ่งอาจารย์จำหมายใจไว้ว่าจะต้องขอเรียนภาษาฮินดูเพิ่มเติมจากแขกผู้นั้นให้ได้ จึงถือหนังสือเล่มหนึ่งไปหาแขกโค้งอย่างนอบน้อม เพื่อขอเรียนวิชา แขกผู้นั้น

นั่งออกไปสักครู่ก็กล่าวว่า “อันจนอ่านไม่ไถ่ไหน นายจ๋า” นับตั้งแต่นั้น
มา อาจารย์จำกั่มลูกศิษย์แขกเพิ่มชนอีกคนหนึ่ง
ครูแก้ว กับ ศิษย์แก้ว

สมัยหนึ่ง อาจารย์จำกั่ม จะ ถูกจัดให้สอน ภาษาเขมร ในตอนบ่าย
วันเสาร์เสมอ ลูกศิษย์ทั้งหลายเข้ามา นั่งพร้อมเพรียงกัน ที่มาเข้า
ก็ค่อย ๆ ย่องเข้ามา เมื่อการเช็คชื่อสิ้นสุดลงศิษย์แก้วก็ค่อย ๆ ทะยอย
กันคลานออกนอกบังตาทีละคนสองคน ลูกศิษย์ผู้รู้สำนึกเคยตงคำถามว่า
“อาจารย์ไม่โกรธ คนที่ชอบขาดเรียน ชั่วโมงของอาจารย์บ้างหรือคะ”
อาจารย์จำกั่มตอบว่า “ไม่โกรธหรือคุณ มีคนเดียวผมก็สอนได้”
อาจารย์ของฉนั้นนะเธอ

ตอนบ่ายวันหนึ่ง ขณะที่ครูผู้สอนออกจากห้องไป เพราะหมดชั่วโมง
แล้ว บุตรชายคนหนึ่งของอาจารย์จำกั่มสังเกตเห็นพวกเพื่อน ๆ มองสบตา
กันคล้ายให้อ่าน ตัศัญญาณ และแล้วเขาก็ต้องสะดุ้งสุดตัว เมื่อเสียง
ตบโต๊ะเรียนดังรัวเป็นจังหวะ เข้ากับเสียงแตกหัวแบบเต็กวัยรุ่นซึ่งดัง
ชนพร้อม ๆ กัน

“จ๋า ทองคำวรรณ เอ้า จ๋า ทองคำวรรณ

จ๋า ทองคำวรรณ เอ้า จ๋า ทองคำวรรณ

.....
.....

พลันเสียงนั้นก็ขาดหาย เมื่อร่างของใครคนหนึ่งก้าวเข้ามายืนเด่น
อยู่หน้าชั้นเรียน

“พวกเธอนี้แย่มากนะ ไม่รู้จักใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์
รู้หรือเปล่าว่าคนที่เธอเอ่ยชื่อนะคืออาจารย์ของตนเอง”
ของเคยกินแล้ว

อาจารย์น่าเป็นคนสันโดษ มีความต้องการเพียงให้พอประทังชีวิต
เท่านั้น ดังนั้นหากบุตร — ธิดา เอาอะไรมาให้รับประทานในขณะที่ยัง
ทำงานอยู่ อาจารย์น่าจะซ้ำเสียดายเพียงนึกเดียว พร้อมกับพูดว่า
“ไม่ต้องหอรอก ของเคยกินแล้ว”

เทพไม้บันดาล

ได้กล่าวแล้วว่าชีวิตของอาจารย์น่าพัวพันอยู่กับ “อักษร” ดังนั้น
ของขวัญปีใหม่ที่ถูกใจอาจารย์น่าที่สุดคือ คำอวยพรซึ่งเขียนโดยนิสิต-
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีใหม่เวียน	เปลี่ยนมา	อีกคราแล้ว
ผองศิษย์แพ้ว	ตั้งจิต	อธิษฐาน
ขอเทพไท	ไตรรัตน์	จงบันดาล
ให้อาจารย์	พานสุขสันต์	นิรันดร
ให้อายุ	ยืนยง	จงประสบ
เกียรติเกริกภพ	ใหญ่ยิ่ง	เทียบสังขร
เป็นศิลา	กล้าแข็ง	แห่งนคร
คู่อักษร ฯ	คู่จุฬา ฯ	ชั่วฟ้าดิน

นักแต่งกลอน

ดึกสงัดคืนหนึ่งประมาณ ๒ นาฬิกา อาจารย์ฉำ นอนไม่หลับ จึง
คว้ากระดาษข้างตัวมาเขียนเป็นคำกลอนได้ ๒ วรรค คือ

เมื่อจะอยู่ให้ทุกผู้พึงพอใจ

เมื่อจะไปให้ทุกฝ่ายเฝ้าใฝ่ฝัน

ป้าฉำหารีย์

อาจารย์ฉำเสียชีวิตเมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๑๒ ตอนเย็น
วันนั้นก็มีกรรมการวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร พอดีชยทุกคนรดน้ำ
เสร็จจัน และเจ้าหน้าที่ของวัดคอยจนเห็นว่าไม่มีใครจะมาเพิ่มเติมอีกแล้ว
จึงเข้ามาทำการตราสังข์ ขณะที่แขนขวาของอาจารย์ฉำถูกยกขึ้น ผู้คนใน
บริเวณนั้นก็พากันแปลกใจ เพราะข้อศอกของอาจารย์ฉำมเล็ดออกมาก
บางคน สันนิษฐานว่าเป็นเพราะเส้นโลหิตฝอยแตก แต่ที่จริง บริเวณ-
ข้อศอกนั้นเคยเป็นแผลเรื้อรังมานานแล้ว เนื่องจากอาจารย์ฉำ ต้องทำงาน
เกี่ยวกับจารึก มีหนังสือที่ต้องเขียนมากมายบางทีก็ต้องจารึกหนังสือลง
ใบลาน ข้อศอกครัดไปมากับโต๊ะเรื่อย ๆ จนเล็ดไหล แผลนั้นหาย
ขาดมานานแล้ว ตั้งแต่ตอนที่อาจารย์ฉำเริ่มเจ็บ นำแปลกที่เล็ดไหลโชก
ในวันนั้นราวกับจะแสดงให้ทุกคน ณ ที่นั้น ได้ทราบถึงผลแห่งความ
พากเพียรพยายามในอดีต

โคลงสี่สุภาพบทเดียวในชีวิต

เวลาว่างอาจารย์ฉำ ชอบแต่งกาพย์กลอน หรือเพลงเล่นเสมอ
ส่วนโคลงนั้น อาจารย์ฉำเคยแต่งไว้เมื่อ ๒๐ กว่าปีล่วงมาแล้วเพียงบท
เดียวเท่านั้น

ทหารไทยใจเก่งกล้า	ราวี
แจกเช่นราชสีห์	ท้าวผู้
ทุกคนต่างยินดี	พลีชีพ ตนแฮ
ออกบรรรับขับสู้	เพื่อให้ไทยเจริญ

ของตอบแทน

การทำงานทางด้านศิลาจารึก นอกจากจะอาศัยความมานะพยายาม และความมั่งคั่งทางด้านภาษาแล้ว งานยังต้องการกำลังใจเป็นอย่างมาก ตลอดชีวิตของอาจารย์ฉ่ำแทบจะไม่ได้รับสิ่งสิ่งเลย ชีวิตของท่านเคืองกว้าง เลื่อนลอยเหมือนกับกาพย์บทหนึ่งที่คุณเขียนเคยอ่าน แต่กับตนก็จำไม่ได้แล้วว่าใครเป็นผู้แต่ง

กว้าง...กว้าง...ไปไม่ปลิว	ละลือหล่นลงสู่ดิน
เรื่อย...เรื่อย...ธารไหลริน	มิรู้ส่นลงแห่งใด
เปรียบดังชีวิตน	มิได้มีที่พักใจ
อ้างว้างร้างฤทัย	ตราบซีพิดับจนลับสูญ

ชีวิตของ อาจารย์ฉ่ำ พัวพันอยู่กับ “อักษร” ดังนั้นกำลังใจที่อาจารย์ฉ่ำได้รับก็มาจาก “อักษร” เช่นกัน

อาจารย์ฉ่ำถือว่าหนังสือพิมพ์ คือกำลังใจที่สำคัญที่สุดเพราะหนังสือพิมพ์เหล่านี้เข้าใจ และเห็นคุณค่าของงานที่อาจารย์ฉ่ำทำ ดังนั้นเมื่อหนังสือพิมพ์ฉบับใด ลงเรื่องราวหรือผลงานของท่านอาจารย์ ก็จะช่วยหลายฉบับด้วยกัน บางทีก็ให้คนไปซื้อที่โรงพิมพ์ถึง ๒๐ กว่าฉบับ เอาไว้แจกลูกศิษย์บ้าง เก็บไว้ดูเองบ้างตามสมควร อาจารย์ฉ่ำให้เหตุผล

ว่าที่ชื่อมากมาย เช่นนี้ มิใช่เป็นการเห่อแต่ประการใด หากเป็นเพราะ
ต้องการตอบแทนพวกหนังสือพิมพ์เท่าที่คนอย่างอาจารย์ฉำพอจะทำได้
เท่านั้น

ภาพประทับใจ

ผู้เขียนยังจำวันนั้นได้คือ วันพฤหัสบดีที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๒
ซึ่งเป็นวันบรรจุศพอาจารย์ฉำ ทองคำวรรณ เมื่อได้เวลาญาติชายหลายคน
แห่งคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรช่วยกันแบกโลงไปยังที่บรรจุศพ
พอวางโลงแล้วก็ยกมือนั้นชนลูบศีรษะ หากวิญญานมีจริง วิญญาน
ของอาจารย์ฉำก็คงสงบสุขแล้วเมื่อได้ทอดกายอยู่ในอ้อมแขนของศิษย์
อันเป็นที่รัก

อาจารย์ฉำจะมาสอนปริญญานิเทศศาสตร์

คืนวันหนึ่งอาจารย์ฉำมาเข้าฝัน บุตรชายคนหนึ่ง ให้ช่วยแต่งตัวให้
พร้อมกับบอกบุตรว่าจะต้องไปสอนปริญญานิเทศศาสตร์ เพราะเป็นห่วงกลัวว่า
จะไม่มีคนสอน บุตรชายผู้นั้นต้องยืนยันว่าบิดาทายแล้วไปสอนไม่ได้
แน่ ๆ อาจารย์ฉำไม่เชื่อว่าตัวตายไปแล้ว คงว่าร้องจะไปสอนให้ได้

อาจารย์ฉำขอทราบหลักสูตรของคณะโบราณคดี

วันหนึ่งผู้เขียนได้พบกับคุณอัญชานา อิมสมบัติ นิเทศคณะโบราณคดี
ซึ่งเรียนสำเร็จไปแล้ว คุณอัญชานาเล่าให้ฟังว่า อาจารย์ฉำมาเข้าฝัน
ขอทราบหลักสูตรของคณะโบราณคดีซึ่งจะเปลี่ยนใหม่ในไม่ช้านี้ อาจารย์
บอกว่าถ้าเปลี่ยนใหม่เสร็จแล้วให้เอามาให้อาจารย์ดูบ้าง คุณอัญชานามา
ร้องทุกข์กับผู้เขียนว่า เธอหมกบังญานไม่ทราบว่าจะเอาหลักสูตรไปให้

อาจารย์จำคุกไต่ยังไร ผู้เขียนจึงแนะนำให้เธอนำหลักสูตรนั้นไปให้
พระอาน

ปัจจุบันนี้ ผู้เขียนเองก็เชื่อว่าวิญญานของอาจารย์จำคงวนเวียนอยู่
ใกล้ศิษย์ที่รักเสมอ ตลอดเวลาที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ ท่านถือว่าศิษย์ทุกคน
คือแก้วตาขวัญใจของท่าน ไม่มีอะไรที่ท่านจะทำเพื่อศิษย์ไม่ได้ เมื่อ
เจ็บหนัก เวลาที่ศิษย์มาขอรับคำสอนวิชาภาษาเขมรและอ่านจารึกจาก
ท่าน ท่านก็พยายามบอกอย่างละเอียดจนศิษย์ผู้นั้นเข้าใจ สามารถเอาไป
สอนพวกเพื่อน ๆ ต่อได้ เหนื่อยแสนเหนื่อยท่านสู้ทน ท่านชอบจนตัว
โยนเมื่อศิษย์ผู้นั้นไปแล้ว เพราะท่านอดกลั้นไว้ไม่ได้แสดงอาการเหนื่อย
ชอบต่อหน้าศิษย์ ท่านเกรงว่าศิษย์จะเกรงใจท่านแล้วรีบกลับไปไม่กล้า
ถามอะไรมาก ซึ่งจะทำให้ลูกศิษย์ส่วนใหญ่ของท่านซึ่งรอคอยอยู่ไม่ได้
รับความรู้เท่าที่ควร

เมื่อใกล้จะสิ้นชีวิตมีผู้มาถามวิชาการท่านมากมาย รวบรวมจะรู้ว่า
อีกไม่นานท่านต้องจากไป เมื่อคนเหล่านั้นไปแล้ว ท่านก็เหนื่อยหอบ
แทบขาดใจ ผู้เขียนเฝ้ามองท่านตายจากไปทีละน้อย ๆ อย่างเยือกเย็นที่สุด
แม้ใจจะหายวาบด้วยความอาลัยรัก ผู้เขียนก็ยังมารับสภาพเช่นนี้อย่างเต็มใจ
จะต้องเสียใจทำไมกันเมื่อพ่อของตนได้ทำหน้าที่ของ “ครู” อย่างสมบูรณ์
ที่สุดเป็นครั้งสุดท้ายของชีวิต ด้วยการให้ “วิทยาทาน”

สุวรรณา ตรีมาศ

วิจิณต์ ภาณุพงศ์

พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ
(วิจิตร วิจิตรวาทการ)

พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ

(วิจิตร วิจิตรวาทการ)

พ.ศ. ๒๔๔๑-๒๕๐๕

พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ปลัดบัญชาการคนแรกของสำนัก
นายกรัฐมนตรีจัดเป็นนักการทูต นักปราชญ์นักประพันธ์ และนักการ
ศึกษาสำคัญผู้หนึ่งในวงการการศึกษาของไทย ท่านเชี่ยวชาญในวิทยาการ
หลายแขนง เช่น ประวัติศาสตร์ การประพันธ์ เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา
ได้ทำการศึกษาค้นคว้าจนสามารถนำเอาความรู้มาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่
ตนเองและประเทศชาติเป็นอย่างดียิ่ง สมควรถือเป็นบุคคลตัวอย่างที่ผู้สนใจ
ชีวิตประวัติบุคคลผู้มีชื่อเสียงของโลก น่าจะชวนขวนขวายอ่านและศึกษา

พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ นามเดิมว่า กิมเหลียง นามสกุล
วัฒนพฤดาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงวิจิตรวาทการ ครั้นเมื่อ
มีการลาออกจากบรรดาศักดิ์ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ แล้ว ก็ได้เปลี่ยนชื่อและ
นามสกุลเป็น วิจิตร วิจิตรวาทการ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๗ เมื่อทางราชการ
อนุญาตให้กลับมามีบรรดาศักดิ์ตามเดิมท่านก็ได้กลับมาใช้บรรดาศักดิ์เป็น
หลวงวิจิตรวาทการ เกิดเมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ ที่ตำบล
สะแกกรัง จังหวัดอุทัยธานี บิดามารดาชื่อนายอินและนางคล้าย วัฒนพฤดา
มีอาชีพค้าขาย และตั้งบ้านเรือนอยู่ที่แพซึ่งจอดอยู่หน้าบ้านหลวงสกล
รักษา นายอำเภอผู้เป็นตาของท่าน บิดามารดาของท่านมีบุตรชาย หญิง
ถึง ๘ คน รวมทั้ง หลวงวิจิตรวาทการด้วย โดยเหตุที่มีบุตรมากและมี
ได้เป็นผู้มั่งคั่งจึงจำเป็นต้องทำงานหนักเหนื่อยหาเลี้ยงบุตร อย่างไรก็ตาม

บิดาของท่านก็คำนึงถึงการศึกษาของบุตรเสมอ แม้ว่าจะต้องออกเรือไป
ค้าขายแต่ ๐๔.๐๐ นาฬิกาก็จะเขียน ก.ข.ใส่กระดานชนวนไว้ในตอน
กลางคืน แล้วนางสกุลรักษาผู้เป็นยายคอยดูแลบุตร คือ หลวง-
วิจิตรวาทการให้เขียนตาม แล้วเมื่อกลับจากการค้าขายเห็นว่าบุตรเขียน
ถูกต้อง ก็จะเขียนต่อให้ใหม่ส่วนนางคล้ายย่าของท่านก็มีความรอบรู้ใน
เรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ อันเป็นวรรณคดีไทยเก่า ๆ เป็นอย่างดี จึงได้เล่าให้
หลานฟัง ฉะนั้น เรื่องสงฆ์ของ รามเกียรติ์ อโชนา พระอภัยมณี ชน
ช้าง ชนแพน จึงอยู่ใน ความทรงจำของ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการมาแต่
ครั้งนั้น

การศึกษาเบื้องต้นของ หลวงวิจิตรวาทการ นั้น เริ่มเมื่ออายุ ๘
ขวบได้เข้าเรียนที่โรงเรียนวัดซิวัด ตำบลสะแกกรัง และเหตุที่เป็นหลาน
โปรดของตา ตาจึงเรียกไปหัดเขียนสำนวนพ้องเสมอ ๆ จึงรู้ภาษาไทยดี
เมื่ออายุ ๑๐ ขวบ สอบไล่ได้ประโยคประถมที่โรงเรียนหลวงจังหวัด
อุทัยธานีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ เนื่องจากบิดามารดาของท่านขัดสนทุน
ทรัพย์ จึงได้เปลี่ยนหาช่องทางศึกษาใหม่ โดยให้เข้าในโรงเรียนบาลี
วิทยาลัย วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนคร ตั้งแต่อายุ ๑๓ ถึง ๒๐ ปี คือ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ มาอยู่กับมหาชัย ซึ่งเป็นอาและอยู่ในความอุปการะ
ของสมเด็จพระวันรัต (เขมจารี) ผู้นับเป็นญาติสนิท ตั้งนั้นหลวงวิจิตร-
วาทการ หรือนัยหนึ่งได้กษาย กิมเหลียง ในเวลานั้น จึงเป็นนักเรียน
บาลีวิทยารุ่นแรก เป็นที่เข้าใจว่า ได้ศึกษาอยู่ที่โรงเรียนบาลีวิทยาลัย
ประมาณ ๓ - ๔ ปี จนมีความรู้พอจะสอบเป็นเปรียญได้ จึงบรรพชาเป็น

สามเณร และแม้ว่าจะเป็นสามเณร ท่านก็มีความสามารถแก่กระทั้ธรรมเนียม
ได้เป็นอย่างดี จนเป็นที่เลื่องลือกันในบรรดาสงฆ์ทั่วไป หนึ่งในสมัยที่
ท่านบรรพชาเป็นสามเณรและศึกษา ณ โรงเรียนบาลีวิทยาลัยนันทิษย์วัด
มหาธาตุทุกคนต้องเรียนตามแบบที่โรงเรียนกำหนด คือเรียนภาษาไทย
บาลี และธรรมะไม่มีการสอนภาษาต่างประเทศในโรงเรียน แต่สามเณร
กิมเหลียงเป็นผู้ใฝ่ใจในการศึกษาจึงได้ใช้เวลาว่างไปศึกษาภาษาต่างประ-
เทศเอง จนมีความรู้ความสามารถพอที่จะเข้ารับราชการได้ สามารถแปล
พงศาวดารเยอรมันฉบับภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย ใช้นามปากกาว่า
“แสงธรรม” จากฉายา ธมมวสี ส่วนความรู้ทางด้านบาลีนั้นท่าน สอบได้
ได้เปรียญ ๓ ประโยค เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ เปรียญ ๔ ประโยคเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๕๘ และใน พ.ศ. ๒๔๕๙ ขณะที่มีอายุย่างเข้า ๑๙ ปี สอบได้
ได้เปรียญ ๕ ประโยคเป็นที่ ๑ ได้รับพระราชทานประกาศนียบัตรจาก
พระหัตถ์ พระบาท สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ พระที่นั่งอมรินท
วินิจฉัย ซึ่งน้อยคนนักจะประสบความสำเร็จเช่นนี้

เมื่อศึกษาทางธรรมพอสมควรแล้ว ท่านก็คำนึงถึงความปรารถนา
ที่ตั้งไว้ว่าจะต้องไปต่างประเทศให้ได้ แต่โดยเหตุที่สามเณรกิมเหลียง
เรียนเก่ง และใฝ่กระทำความดีไว้มาก จึงเป็นที่รักใคร่ของสมเด็จพระ-
วันรัต ผู้ประสงค์จะให้ศิษย์ศึกษาให้ได้ดีทางพระพุทธศาสนาแต่โดยเหตุ
ที่ท่านตั้งปณิธานไว้แล้วว่า จะต้องหาโอกาสไปต่างประเทศให้ได้ ดังนั้น
ในเดือน พ.ศ. ๒๔๖๑ เมื่ออุปสมบทเป็นพระภิกษุได้เพียง ๑ เดือน ก็
ขอลาสิกขาบทจากสมเด็จพระวันรัตจนสำเร็จ ได้เข้ารับราชการเป็นเสมียน

กระทรวงต่างประเทศ เมื่ออายุ ๒๐ ปี ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๒๐ บาท แต่การตั้งหน้าทำงานเพียงด้านเดียว โดยไม่มีคุณวุฒิทางอื่นประกอบนั้น ย่อมเป็นการยากยิ่งที่จะได้รับความก้าวหน้าทางการงาน หลวงวิจิตรวาทการจึงใช้เวลาว่างไปศึกษาวิชากฎหมายที่โรงเรียนกฎหมาย แต่การเรียนกฎหมายก็มีความยากลำบากมิใช่น้อย ยิ่งชาติดำรับตำราเล่าเรียนก็ยิ่งทำให้ต้องตรากตรำเห็นดเห็นน้อยเพิ่มขึ้น ด้วยความขี้ดสน ท่านต้องยืมหนังสือจากเพื่อน ๆ มากัดลอกเก็บไว้เป็นตำราศึกษาต่อไป ประกอบกับในระยะนั้นต้องมาเช่าห้องอยู่ต่างหาก ทำให้มีรายจ่ายเพิ่มขึ้น แต่เนื่องจากเป็นผู้มีความเฉลียวฉลาดและมีความอดทน อย่างยิ่งจึงทำให้การงานและการเรียนดำเนินไปพร้อม ๆ กันด้วยความเรียบร้อย สอบกฎหมายไทยภาค ๑ ได้ ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ อย่างไรก็ตาม การศึกษาชั้นอุดมศึกษานั้นแม้ท่านจะเคยเรียนมาบ้าง แต่ส่วนใหญ่ก็อาศัยความอดุสาหะศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองเพราะไม่เคยเรียน จบชั้นปริญญาทั้งในประเทศและต่างประเทศ เช่นในการเรียนในโรงเรียนกฎหมายนั้นก็มีเหตุจำต้องหยุดชะงักกลางคัน เพราะต้องโยกย้ายตำแหน่งหน้าที่ราชการ

หลวงวิจิตรวาทการรับราชการในกองการกงสุล สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ เป็นเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ การทำงานในสมัยนั้นเริ่มตั้งแต่ ๑๐.๐๐ น. ถึง ๑๖.๐๐ น. ท่านจะไปทำงานก่อนเวลา ๑๐.๐๐ น. เป็นประจำฉะนั้นเมื่อถึงเวลา ๑๐.๐๐ น. จึงมักจะทำงานเสร็จไปแล้วอย่างน้อย ๒ เรื่อง การมาทำงานตรงต่อเวลาและความสามารถในหน้าที่การงานย่อมเป็นที่สังเกตของผู้

บังคับบัญชาอยู่เสมอถึงนั้นในเวลาที่รับราชการเพียง ๒ ปีเศษ ท่านก็ได้เลื่อนตำแหน่งจากเสมียนเป็นผู้ช่วยเลขานุการสถานทูตไทยประจำกรุงปารีส ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ สมัยพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจรรยาศักดิ์กฤดากรเป็นอัครราชทูต คนทำงานในสถานทูตส่วนใหญ่เป็นฝรั่ง มีคนไทยเพียง ๕ คน ขณะนั้นงานทุกอย่างในภาคพื้นยุโรปได้มารวมอยู่ที่กรุงปารีสแทบทั้งสิ้น เช่นเรื่องค่าปฏิกรรมสงคราม งานชำระบัญชีชนชาติศัตรูซึ่งเป็นผลแห่งสัญญาแวร์ซาย งานสันนิบาตชาติซึ่งเป็นงานใหญ่ มีปริมาณมากเท่า ๆ กับงานของสถานทูตเอง งานเจรจาทำสนธิสัญญาใหม่กับเยอรมนีภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ งานแก้ไขสนธิสัญญาใหม่ที่ประเทศไทยได้สิทธิตามสัญญาแวร์ซาย อันเป็นการแก้ไขกับทุกประเทศโดยเฉพาะกับประเทศบนภาคพื้นยุโรปนั้น รัฐบาลได้มอบให้พระองค์เจ้าจรรยาศักดิ์กฤดากรเป็นผู้เจรจาทุกอย่าง หลวงวิจิตรวาทการเป็นผู้ช่วยเลขานุการที่มีอายุน้อยที่สุด ท่านอัครราชทูตเรียกใช้มากที่สุด เป็นที่พอพระทัยมากจนถึงกับมีพระบัญชาให้กิตติเกรงโทร ศัพท์ไวททองนอน เพื่อจะได้เรียกได้สะดวก บางครั้งในเวลากลางดึกอากาศหนาวจัดหลวงวิจิตรวาทการก็ต้องลุกจากที่นอนเพื่อไปปฏิบัติงานยังอีกตึกหนึ่งตามพระบัญชา จึงเป็นที่สบพระทัยท่านอัครราชทูตเสมอ ส่วนการปฏิบัติราชการนอกสถานทูตก็ต้องตามเสด็จไปเจ้เนว่า ประเทศสวิส เพื่อเข้าประชุมใหญ่สันนิบาตชาติ ซึ่งใช้เวลาประชุมปีละเดือนเศษ นอกจากนั้นยังมีการประชุมพิเศษอื่น ๆ อีกประมาณปีละ ๓-๕ เดือน การประชุมแต่ละครั้งจะต้องทำเป็นภาษาไทยส่งมายังกระทรวง หลวงวิจิตรวาทการมีความรู้ด้านภาษาไทยดี จึงต้อง

รับหน้าที่เขียนรายงานการประชุมทั้งหมดแต่ผู้เดียว ด้วยความสามารถดังกล่าวจึงได้เลื่อนเป็นเลขานุการสถานทูตไทยประจำกรุงปารีส และได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็นรองอำมาตย์เอก หลวงวิจิตรวาทการ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๖๗ แม้จะมีราชการมากท่านก็ยังหาเวลาไปศึกษาวิชากฎหมายและรัฐศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยปารีส แต่การศึกษาต้องหยุดชะงักลงอีก เมื่อทางราชการได้ย้ายไปเป็นเลขานุการสถานทูตไทยประจำกรุงลอนดอนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ และได้รับพระราชทานยศเป็นอำมาตย์ตรี อย่างไรก็ตามท่านก็ได้กล่าวไว้ว่าในที่สุดท่านได้มีโอกาสเข้าศึกษามหาวิทยาลัยชั้นสูงสุด ไม่มีมหาวิทยาลัยใดสูงยิ่งไปกว่า กล่าวคือ ใ้ทำงานประจำที่สำนักงานสันนิบาตชาติ ที่ว่าสำนักงานสันนิบาตเป็นมหาวิทยาลัยชั้นสูงสุดนั้น ก็เพราะในที่ประชุมสันนิบาตชาติเป็นที่ชุมนุมบุคคลสำคัญชั้นหนึ่งของโลก ย่อมจะได้ฟังสุนทรพจน์และคำอภิปรายของนักการเมืองชั้นเยี่ยม ทูตชั้นยอดของแต่ละประเทศสมาชิก ได้เรียนแบบความเฉลียวฉลาดคำพูดคมคาย ไพเราะ ไหวพริบในการโต้ตอบกันอย่างทันที่ทันควัน เรียนหลักวิชาที่ต่างฝ่ายต่างยกขึ้นต่อสู้กัน ฟังวาทศิลป์อันแหลมคม วิธีการอันแนบเนียนในเชิงพูด ท่านกล่าวว่าบทรียเหล่านี้ “ไม่สามารถจะหาที่เรียนได้จากที่ไหนดีกว่าในที่นั้นแน่ โชคชะตาได้ช่วยให้ข้าพเจ้ามีโอกาสเล่าเรียนศึกษาของดีอยู่ถึง ๕ ปี และศึกษาครบถ้วนตามแบบที่โบราณกล่าวว่า สุ จิ ปุ ลิ คือ ฟัง คิด ตาม เขียน ข้าพเจ้าฟังการประชุมอย่างนี้ตลอดสมัยประชุมทุกสมัยเป็นเวลา ๕ ปี มีความจำเป็นต้องเก็บเอามาคิด และเมื่อสงสัยข้อใดก็ได้ถามผู้รู้ยิ่งกว่านั้นข้าพเจ้ายังได้เขียนรายงาน

การประชุมเช่นนี้แต่ผู้เดียวทุก ๆ ครั้ง” นี่เป็นเครื่องชว้างานทุกอย่าง
เป็นความรู้ และความรู้ทุกอย่างจะต้องเรียน

ในขณะที่รับราชการ ณ กรุงปารีสนั้น หลวงวิจิตรวาทการได้เข้า
เรียนการฝึกฝนมันสมองในสำนักเรียนเพลแมน (Pelman) ที่กรุงปารีส
ทรงโดยพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ (พระองค์เจ้านักขัตมงคล)
ทรงแนะนำและทรงรบเร้าให้เรียน ตอนนั้นท่านได้เล่าไว้ว่า ได้เข้าเรียน
อย่างเสียไม่ได้ แต่ก็รู้สึกว่าการเรียนวิชานี้มีคุณประโยชน์ในชีวิตเป็นอัน
มาก วิธีการของโรงเรียนนี้ ในชั้นแรกให้คัดสันใจว่า จุดหมายสูงสุดใน
ชีวิตต้องการเป็นอะไร เพราะการฝึกฝนมันสมองเขาสอนไปถึงจิตวิทยา
และสอนทุกสิ่งทุกอย่างเกี่ยวกับการสร้างอนาคตของคน ให้ไปตรึกตรอง
และแจ้งผลใน ๗ วัน” ในการนี้ท่านจึงได้เลือกเอาตำแหน่งผู้บัญชาหอ
สมุด ไม่ได้เลือกตำแหน่งสูงใหญ่ในกระทรวงต่างประเทศ เพราะท่าน
เป็นคนรักหนังสือ

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า หลวงวิจิตรวาทการ เป็นผู้ไม่ยุติในด้านการ
ศึกษาค้นคว้าทางวิชาการ และท่านได้ศึกษาเล่าเรียนอยู่เป็นนิจจนสามารถ
ใช้ภาษาไทย ภาษาบาลี ภาษาอังกฤษ และภาษาฝรั่งเศส ส่วนภาษาต่าง
ประเทศอื่น ๆ คือ ภาษาอิตาลี โปรตุเกส สเปนและเยอรมัน ท่านศึกษา
พออ่านเข้าใจ ขณะอยู่ในตำแหน่งเอกอัครราชทูตท่านได้เริ่มเรียนภาษากรีก
และภาษาละตินอีกด้วย ท่านชี้แจงให้เห็นว่า การหาความรู้มี ๓ ชั้น
ชั้นแรกเป็นความรู้เบื้องต้น หาได้โดยการเล่าเรียนศึกษา เมื่อจบชั้นนี้
แล้วอย่าพึงพอใจว่าเรารู้ดีแล้ว ต้องเรียนต่อไปจนเผชิญกับความมืดหรือ

ความรู้สึกว่าไม่รู้ เรียนจนเกิดความสงสัยนานาประการ และบังคับให้
 ค้นคว้า ต้องพยายามต่อสู้กับความมืด และความไม่รู้จนกระทั่งมองเห็น
 แสงสว่างที่ละน้อยจนแสงสว่างมากขึ้น ^๕ ชื่อนี้ว่าเป็นหลักการในการ
 ศึกษาเล่าเรียนโดยแท้

วิธีการอันแยบคายในการศึกษาค้นคว้าทางวิชาการอีกประการหนึ่ง
 คือท่านเขียนตำราไว้ประกอบการเรียนของบุตรเกือบทุกสาขาวิชา ขอยก
 ตัวอย่างมากล่าวเฉพาะที่เห็นว่าสำคัญคือ

๑. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอย่างย่อ
๒. เศรษฐศาสตร์ (หลักทั่วไป)
๓. ^๕ พันความรู้เรื่องการเงิน
๔. ^๕ พันความรู้วิทยาคารคั่ง
๕. หลักวิชาการเบื้องต้นของเศรษฐศาสตร์
๖. การกู้เงิน
๗. ไวยากรณ์อังกฤษ
๘. กริยาในภาษาฝรั่งเศส
๙. สำนวนอังกฤษ

ว ล ๖

หลวงวิจิตรวาทการไม่ได้อยู่ประจำงานเฉพาะอย่างเหมือน บุคคล
 อื่นๆ ได้มีการโยกย้ายเปลี่ยนหน้าที่ไปตามวิถีทางการเมือง โดยเหตุนี้ ท่าน
 จึงมีโอกาสดำเนินปฏิบัติราชการหลายกระทรวง ๓ กระทรวงต่างประเทศ
 หลวงวิจิตรวาทการได้เริ่มเข้ารับราชการเป็นเสมียนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
 ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ช่วยเลขานุการ สถานอัครราชทูตกรุงปารีส แล้ว

ย้ายไปเป็นเลขานุการสถานอัครราชทูตกรุงลอนดอน กลับจากต่างประเทศ เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๔๖๙ เป็นผู้ช่วยชั้น ๑ กองที่ปรึกษากระทรวงต่างประเทศ ใน พ.ศ. ๒๔๗๒ ดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองการกงสุล แล้วเลื่อนเป็นหัวหน้ากองการทูตในศกนเอง ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้ย้ายมาเป็นหัวหน้ากองการเมือง และได้รับพระราชทานยศเป็นอำมาตย์โท ในวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๗๕ ได้เลื่อนเป็นผู้ช่วยอธิบดีกรมการเมือง ในวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้ลาออกจากราชการด้วยเหตุผลส่วนตัว จนถึงวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ จึงกลับเข้ารับราชการในตำแหน่งเจ้ากรมปกาสิต กระทรวงการต่างประเทศ และทำหน้าที่เลขานุการรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการด้วย ครั้นวันที่ ๑ มีนาคม ๒๔๗๖ ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร พ.ศ. ๒๔๗๗ ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร จนถึงวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘ จึงได้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร และดำรงตำแหน่งนั้นนานถึง ๙ ปีเศษ ระหว่างที่ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรนี้ ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ ได้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีในคณะรัฐบาล ชุติพนธ์นอก พระยาพหลพลพยุหเสนา และชุดจอมพลแปลก พิบูลสงคราม จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๔ จึงเป็นรัฐมนตรีสั่งราชการกระทรวงธรรมการ และกระทรวงการต่างประเทศ ในศกนเองได้เกิดสงครามมหาเอเซียบูรพา ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการ กระทรวงการต่างประเทศ และเลื่อนขึ้นเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ใน พ.ศ. ๒๔๘๕ ท่านได้ให้คำแนะนำต่าง ๆ แก่ข้าราชการอันจะเป็นประโยชน์ในการ ปฏิบัติราชการ และการ

สังคม ตลอดจนการปฏิบัติตนระหว่างไปปฏิบัติราชการต่างประเทศด้วย
 ได้สนับสนุนการตั้งสโมสรสราญรมย์เพื่อเป็นที่สำหรับข้าราชการได้มาพบ
 ประสังสรรค์กัน กิจการของสโมสรสราญรมย์ได้ดำรงอยู่จนทุกวันนี้ ใน
 วันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ท่านได้ย้ายไปดำรงตำแหน่งเอกอัคร
 ราชทูตไทยประจำประเทศญี่ปุ่น ชีวิตข้าราชการเบื้องต้นของท่านสิ้นสุดลง
 โดยกลายเป็นอาชญากรสงคราม ต้องถูกคุมขัง ณ ประเทศญี่ปุ่น และเมื่อ
 สงครามมหาเอเชียบูรพายุติลง ท่าน ถูกส่งตัว มาคุมขัง ณ กองตำรวจ
 สันติบาล และเรือนจำลหุโทษ

หลังจาก พ้นข้อหาในเรื่องอาชญากรสงครามใน พ.ศ. ๒๔๘๙
 หลวงวิจิตรวาทการก็ได้ใช้ชีวิตอย่างสงบและได้ทำงานซึ่งท่านรักและ
 ชอบยิ่งนัก คือ อ่านและประพันธ์หนังสือ ในระยะนี้ประชาชนจึงได้
 นิยมอ่านนวนิยายเรื่อง ห่วงรักเหวลึกก่อนเป็น เรื่อง ที่ถูกใจ ประชา
 ชนอย่างมากจนต้องพิมพ์ซ้ำเป็น ครั้งที่สามที่สี่ นอกจากนั้น ได้เขียน
 หนังสือ วิชาการ หลายเรื่องมี ประชุม พงศาวดาร ฉบับ ข้อความสำคัญและ
 ศาสนาสากล เป็นต้น

ต่อมาเมื่อจอมพล แปลก พิบูลสงคราม ได้เข้าดำรงตำแหน่งนายก-
 รัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๑ หลวงวิจิตรวาทการได้กลับ
 เข้าร่วมงานกับจอมพล แปลก พิบูลสงครามด้วยและใน พ.ศ. ๒๔๙๔
 ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และใน
 ปีนี้เอง ได้มารับราชการ ในตำแหน่ง รัฐมนตรีว่าการกระทรวงพาณิชย์
 (กระทรวงเศรษฐกิจการปัจจุบัน)

ครั้นถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตประจำประเทศอินเดีย ในขณะที่ดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตได้ปรับปรุงสถานทูต และได้เขียนหนังสือขึ้นอีก คือ ของตีในอินเดีย ใน พ.ศ. ๒๔๙๖ รัฐบาลได้ย้ายให้ไปดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตสวิส และได้รับแต่งตั้งให้ทำหน้าที่เอกอัครราชทูตประจำประเทศออสเตรีย และประเทศยูโกสลาเวีย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ และ ๒๔๙๘ ตามลำดับ

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ หัวหน้าคณะปฏิวัติได้เชิญชวนหลวงวิจิตรวาทการให้มาร่วมงานด้วย เพื่อประโยชน์สุขของประชาชนและเพื่อความเจริญของบ้านเมือง หลวงวิจิตรวาทการรับคำเชิญ เมื่อการปฏิวัติเสร็จสิ้นลง ท่านได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี คือ ตำแหน่งผู้ช่วยนายกรัฐมนตรีนั่นเอง นับเป็นงานหนักต้องใช้ความรู้ คุลยพินิจ วิริยอุตสาหะที่จะปฏิบัติงานของชาติให้ลุล่วงไป

ในขณะดำรงตำแหน่งปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี ท่านได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ถึง ๒๗ ตำแหน่งเช่น

๑. เลขาธิการสภาความมั่นคงแห่งชาติ
๒. ประธานคณะกรรมการที่ปรึกษาส่วนองค์การของรัฐ
๓. ประธานกรรมการสร้างโรงละครแห่งชาติ
๔. ประธานกรรมการสาขาปรัชญา สภาวิจัยแห่งชาติ
๕. กรรมการบริหารสภาการศึกษาแห่งชาติ

- ๖. กรรมการสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ
- ๗. กรรมการบัญญัติศัพท์ภาษาไทย
- ๘. กรรมการพัฒนาการภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
- ๙. ประธานผู้ควบคุมผู้ตรวจสอบผล ปฏิบัติตามแผนและโครงการพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ

๑๐. กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิสภามหาวิทยาลัยต่าง ๆ ฯลฯ

หลวงวิจิตรวาทการ ได้ทำการสมรสกับคุณหญิงประภาพรรณ

เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๙ มีบุตรและธิดา ๗ คน คือ

- ๑. ดร. วิญญู วิจิตรวาทการ
- ๒. ร.ท. วรวิทย์ วิจิตรวาทการ
- ๓. นางสาววิจิตรา วิจิตรวาทการ
- ๔. นายวิบูล วิจิตรวาทการ
- ๕. นายวิภาสิน วิจิตรวาทการ
- ๖. นายวัชรรัตน์ วิจิตรวาทการ
- ๗. นายวิวัฒน์วงศ์ วิจิตรวาทการ

บุตรและธิดาซึ่งสำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศแล้วบางคนได้เข้ารับราชการและบางคนเข้าทำงานในองค์การของรัฐแต่อาຍุ่ยังน้อย

งานในหน้าที่กรมศิลปากร

เมื่อได้อ่านประวัติการเข้ารับราชการของ หลวงวิจิตรวาทการแล้ว จะพบว่าท่านดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรเป็นเวลานาน ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นอธิบดีกรมศิลปากรคนแรก เพราะหลวงวิจิตรวาทการเริ่มเข้า

รับราชการ ที่กระทรวงต่างประเทศ วิถีชีวิตของงาน คือการต่างประ-
 เทศ การเป็นนักการทูต ไม่ใช่งานศิลปากร ความเหมาะสมที่พอจะพูดได้
 คือการรักหนังสือและงานหอสมุด แต่ท่านเป็นผู้มีวิริยะแรงกล้า ไม่
 ย่อ ท้อถอย เมื่อรับมอบหมายให้ทำงาน ก็จะต้องทำตามหน้าที่

งานศิลปากรนั้น เป็นที่รวมงานด้านสถาปัตยกรรม ช่างเขียน ช่าง
 ปั้น พิพิธภัณฑ์ หอพระสมุด งานค้นคว้าทางโบราณคดี ดนตรี และ
 ฟ้อนรำ แต่ละงานก็มีลักษณะผิดแผกต่างชนิด และสมัยก่อนตั้งกรม
 งานนั้นแยกอยู่ในบังคับบัญชาของท่านผู้ทรงคุณวุฒิแต่ละสาขาและเป็น
 อิสระแก่กัน ดังนี้คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ ทรง
 เป็นผู้ก่อกำเนิดพิพิธภัณฑ์ จึงทรงบัญชางานพิพิธภัณฑ์

๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติ-
 วงศ์ ทรงสร้างงานสถาปัตยกรรม ช่างปั้น ช่างเขียน จึงทรงบัญชา
 งานนี้

๓. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ
 และพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ทรงสร้างงานหอ
 พระสมุดและพระราชวรวงศ์เธอพระองค์นี้ทรงบัญชาการหอพระสมุด

๔. พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) อดีตอุปราช
 มณฑลอยุธยา ควบคุมงานช่างกองวังนอก มหรสพ โขนละคร
 ปี่พาทย์ มโหรี เครื่องสายฝรั่ง

การที่ลักษณะงานผิดแผกกัน มารวมอยู่ด้วยกันเป็นภาระหนักของอธิบดีผู้บังคับบัญชางาน หลวงวิจิตรวาทการ มีความหนักใจด้วยมิใช่นักคิดปะมาแต่เดิม กับทั้งต้องทำงานกับผู้มีที่หวั่นวิตก คุณวุฒิ อย่างไรก็ตามก็ทำนางวางหลักว่า “ การที่จะสร้างความเจริญก้าวหน้าในงานนั้น เราต้องสร้างต่อจากงานที่เขาได้สร้างกันมาแล้ว ความเจริญของประเทศชาติหรือองค์การที่รับผิดชอบ จะมชนใดกเมื่อผู้บังคับบัญชางาน ทำงานให้ติดต่อกันไป”

หลักการปฏิบัติงานของกรมศิลปากรในสมัยหลวงวิจิตรวาทการ เป็นอธิบดีพอสรุปได้ดังนี้

๑. ปฏิบัติงานตามโครงการเดิม ตามแผนที่วางไว้ก่อนเข้าดำรงตำแหน่งได้ครบถ้วนตามตัวบทกฎหมาย และระเบียบแบบแผน

๒. งานใดที่กฎหมายออกไว้แล้ว แต่ยังมีได้ลงมือทำ จะต้องกระทำ งานนี้คือ ละคร และดนตรี

๓. ถวายความเคารพกระตือรือร้นต่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอผู้ใหญ่ เคารพนักปราชญ์ ซึ่งลักษณะการบริหารงาน ทำให้อธิบดีอยู่ในฐานะสูงกว่า

๔. พยายามอำนวยความสะดวกแก่งาน เสมือนท่านเหล่านั้นเป็นครูบาอาจารย์ ใช้ความระมัดระวังในความสัมพันธ์ติดต่อกับทุกประการ ช่วยแก้อุปสรรคบางอย่างทางธุรการให้สำเร็จเรียบร้อย

๕. เพิ่มพูนความรู้ในวิชาการที่ยังต้องอยู่ เพื่อให้ติดตามงานวรรณคดีหอพระสมุด จึงต้องตั้งข้อบังคับตัวเองว่า “ ในเวลาว่างราชการ จะต้องอ่านตำราภาษาไทยเฉลี่ยวันละ ๑ เล่ม”

๖. ให้การอบรมศึกษาแก่ข้าราชการ โดยแบ่งเป็นสองส่วน สำหรับผู้ที่ไม่รู้หนังสือหรือรู้ไม่พอ ต้องเรียนให้เข้าขีดประถม ส่วนผู้ที่มีความรู้หนังสือเพียงพอ และมีความรู้เชิงศิลปะเป็นอย่างดีอยู่ในฐานะเป็นครูต่อไปภายนอก ต้องอบรมหลักทั่วไปของวิชาครู และอบรมหลักวิชาการศิลปากร

ในการให้การศึกษอบรมวิชาสามัญนั้น ท่านมีเหตุผลว่า “นักศิลปะต้องเป็นผู้มีการศึกษาคด้วย เพราะนักศิลปะมีหน้าที่ให้การศึกษแก่ประชาชน ถ้านักศิลปะคนใดให้การศึกษแก่ประชาชนไม่ได้ก็ไม่มีประโยชน์ และการที่จะสามารถให้การศึกษแก่ประชาชนได้ ตนเองจำเป็นต้องมีการศึกษาคด้วย “สง ๑๖ ๒๗”

การปฏิบัติงานตามโครงการเดิม ท่านมิได้ร้องานเก่า แต่เสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่งานแต่ละสาขา เหตุฉนี้ท่านเสนอแนะผู้ที่ทำงานโดยหวังจะขึ้นสู่ตำแหน่งหน้าที่ผู้ใหญ่ว่า “ความก้าวหน้าของกิจการทั้งหลายจะมีขึ้นได้ ก็โดยผู้รับหน้าที่ตำแหน่งต่อกันไปนั้น ได้ทำงานต่อไปจากที่คนเก่าเขาทำแล้ว และไม่ด่วนลงความเห็นว่ คนเก่าเขาทำไว้เหลวไหลตัวจะต้องแก้ไข ทำใหม่ทั้งหมด ถ้าทุกคนที่เข้าไปรับตำแหน่งใหม่เริ่มงานกันใหม่ทั้งหมดแล้ว ก็ไม่มีวันทำงานจะก้าวหน้าไปได้เลย ขอให้ท่านคอยสังเกตอย่างทีคอยสังเกตอยู่เสมอ บุคคลใดที่ได้รับแต่งตั้งในหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่ พอได้รับตำแหน่งก็ประกาศโผผางว่า สถานะงานที่ตัวเข้าไปรับนั้นเลอะเทอะ จะต้องสะสาง จะต้องทำใหม่ทุกอย่าง บุคคลผู้นั้นหรือผู้ใหญ่อื่นคนนั้น ท่านหมายหน้าไว้ได้ว่า จะไม่สามารถสร้าง

งานสำเร็จอะไรได้เลย ถ้าเขาไปร้องงานเก่าที่คนเก่าทำไว้ดีแล้ว ก็จะเป็น
 บาปกรรมติดตัวเราไปตลอดกาล เพราะเมื่อเขาร้องงานทิ้งเสียแล้ว เขาก็จะ
 ไม่มีปัญหาสร้างอะไรใหม่ขึ้นมาแทน เพราะคนที่มึปัญหาในการสร้าง เขา
 ย่อมจะสร้างหรือดัดแปลงของเก่าที่มีอยู่แล้วให้ใหญ่โตไพศาล โดยไม่ต้อง
 รื้อของเก่าทิ้ง ส่วนผู้ที่ต้องรื้อของเก่าทั้งหมดนั้น แสดงว่าตนเองก็ไม่มี
 ความรู้อันแท้จริงในสถานงานของเก่า รวมความว่าไม่รู้อะไรทำต่อจาก
 ของเก่าไม่ได้ ต้องไปคิดทำใหม่”

ส่วนงานที่กำหนดไว้ในกฎหมาย แต่ยังมีได้เริ่ม คืองานละครและ
 ดนตรี กรมศิลปากรได้รับโอนงานจากกระทรวงวังและข้าราชการกระ-
 ทรวงวังก็โอนมาสังกัดกรมศิลปากร หลวงวิจิตรวาทการกล่าวสุนทรพจน์
 ต้อนรับข้าราชการเมื่อ เดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ ใจความตอน
 หนึ่งว่า

“การเปลี่ยนแปลงในเมืองเรา มิได้ตัดต้นโค่นรากเหมือนอย่าง
 ทำกันในบางประเทศ ราชการส่วนใดที่สามารถทำประโยชน์ให้แก่ประ-
 ชาชนก็ยังคงรักษาไว้ สำคัญที่งานทั้งหลายผู้เป็นนักศิลปะ รัฐบาลมอง
 เห็นว่ายังสามารถทำประโยชน์แก่ประชาชนได้มาก จึงมิได้ยุบเลิก เพียง
 แต่ตัดทอนลงบ้างเท่าที่จำเป็น แล้วได้โอนมาไว้กรมนี้ เพื่อให้ได้รวบรวม
 กันอยู่ในแหล่งแห่งศิลปะของธรรมชาติ แต่เราต้องไม่ลืมว่าต่อไปนี้เรา
 จะต้องทำงานเพื่อชาติ เพื่อประชาชน งานสำคัญของเราคือรักษา
 ศิลปะของชาติไทยไว้มิให้เสื่อมสูญแสดงให้ต่างชาติแลเห็นว่า เรามี
 อารยธรรมและวัฒนธรรม เรามีหน้าที่ช่วยพลเมืองให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วย

ความเบิกบานรื่นรมย์ และเห็นโลกเป็นสุขสบายเรามีหน้าที่ให้การ
ศึกษาแก่เยาวชนโดยวิธีใช้ศิลปะของเราเป็นอุปกรณ์

เมื่อจำเป็นต้องเริ่มงานและละครและดนตรี หลวงวิจิตรวาทการ
ได้พยายามศึกษาค้นคว้าและแสวงหาความรู้จนสามารถเขียนหนังสือ
วิชาการบรรยายลักษณะของศิลปกรรมต่าง ๆ ที่กำหนดไว้ในพระบัญญัติ
ราชบัณฑิตยสถานว่าด้วยสถาปัตยกรรม วาทยศิลป์ อักษรศิลป์ การ
ช่างปั้น จิตรกรรม ตรียางคศิลป์ และนาฏศิลป์ได้

ส่วนความหมายของคำว่า นาฏศิลป์ หลวงวิจิตรวาทการ ได้ยก
อรรถาธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราวงษานุภาพ
ในหนังสือตำราพจนานุกรมประกอบคำบรรยาย ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมว่า
นาฏศิลป์ หมายถึงการแสดงละครและพจนานุกรมหรือระบำ

การแสดงละคร มุ่งหมายจะแสดงให้เห็นความเป็นไปของชีวิต
มนุษย์ที่ไ้เกิดขึ้นจริงในโลก มุ่งหมายจะสอนคติธรรมโดยวิธีบุคลาธิษฐาน
นาฏศิลป์กับจิตวิทยาเป็นวิชาเกี่ยวข้องกับดวงจิต และมันสมองของ
มนุษย์ต้องการอาหารสองอย่าง อย่างหนึ่ง คือ ความรู้ และอีกอย่าง
หนึ่งคือยารักษา ยารักษานั้น ก็คือนาฏศิลป์ย่อมแก้โรคทางใจได้ทุก
ขนาน โรคทางดวงจิตและมันสมอง คือเศร้าโศก ท้อแท้ กลัวภัย
หดหู่ หมดมานะ นาฏศิลป์จะแก้โรคทางใจได้อย่างไร ถ้าหัวใจมนุษย์
เกิดท้อแท้กลัวภัยใจขาด นาฏศิลป์จะมีเรื่องแสดงความสามารถกล้าหาญ
ผจญภัยไว้ให้ดู

คงได้กล่าวแล้ว ท่านเริ่มเดินทางเพื่อสร้างงานละครดนตรีด้วยการจะ
ให้บุคคลผู้เกี่ยวข้องในวงงานและประชาชนเข้าใจความหมายของศิลปกรรม
ได้เริ่มสร้างบทละครและจัดการแสดงเรื่องแรกคือ เลือดสุพรรณ

แต่งงานศิลปะเป็นงานอาชีพ ท่านเขียนไว้ว่า “คนโบราณย่อม
เปรียบเทียบอาชีพว่า เหมือน ปูน และ เหมือนเกลือ ตามธรรมดาปูน
ไม่มีใครพูดถึง เขาเรียกแต่ว่ากินหมาก ถ้าน้ำหมากหยดใส่เสื้อผ้า ก็เป็น
โทษของปูน แต่ถ้าชาตปูนก็ไม่สามารถจะรับประทานเป็นหมากได้ เกลือ
ตามปกติเป็นของราคาถูกร เราพูดกันเพียงว่ารับประทานข้าว ไม่มีใคร
เห็นเกลือเป็นของสำคัญ แต่อาหารของมนุษย์ตามปกติก็ต้องอาศัยเกลือ
อยู่เสมอเมื่อไม่มีเกลือนั้นแหละมนุษย์จึงนึกถึงคุณเกลือ ศิลปกรรมก็
เช่นเดียวกัน เพราะว่าการทุกอย่างมนุษย์ต้องอาศัยศิลปะแต่มนุษย์กรู
จักคุณค่าของศิลปะน้อยไป ยิ่งคนที่ไม่มีการศึกษาเพียงพอ ก็ดูหมิ่น
ที่เดียว”

ท่านได้พยายามค้นหาเหตุผลว่าความอาชีพเกิดขึ้นได้อย่างไร และ
ได้นำมาเขียนไว้เป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. เกิดจากความบกพร่องในการศึกษา ผู้ที่มีการศึกษาดีแม้จะ
ไม่ใช่ นักศิลปะเลยก็ย่อมไม่ดูหมิ่นศิลปะ เพื่อเป็นเครื่องชี้ว่า ผู้มีการ
ศึกษาย่อมยกย่องศิลปะเพียงไร จึงอัญเชิญบทพระราชนิพนธ์ของ
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมาประกอบคำกล่าวของท่าน

“ศิลปกรรมนำใจให้สร้างโลก

ช่วยบรรเทาทุกข์ในโลกให้เหือดหาย

จำเริญตาพาใจให้สบาย

อีกร่างกายก็จะพลอยสุขสำราญ”

๒. เกิดจากความริษยาหรือความคิดที่มุ่งไปในทางทำลาย เพราะ
เข้าใจว่างานศิลปะเป็นงานสนุกสบาย

๓. ศิลปกรรมเป็นสิ่งที่มีแต่พระองค์ ไม่มีพระเดช นักศิลปะมีหน้าที่
แต่รับใช้ประชาชนไม่มีอำนาจบังคับ การทำแต่คุณโดยไม่มีพระเดชช่วย
นั้น ย่อมเกิดโทษ เพราะมนุษย์ที่ย่อนในศีลธรรมและการศึกษาเมื่อเห็น
ใครทำหน้าที่รับใช้มักจะดูหมิ่นทันที

ท่านกล่าวว่า “คนที่หัวแรงในการบำรุงศิลปกรรม ไม่มีใครรอด
พ้นการดูหมิ่นดูถูก แม้แต่ประมุขของประเทศก็ไม่วายถูกดูหมิ่น .....
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงพระชนม์อยู่ต้องรับ
ความดูหมิ่น แต่เมื่อสวรรคตแล้ว บทละครที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์
ไว้ มากลายเป็นแบบเรียน พระราชนิพนธ์ทุกเรื่องมีคนต้องการ แบบ
แผนละครที่ทรงสร้างไว้ กลับนิยมกัน ภาษาศาสตร์และความคิดใหม่ ๆ
ได้ก้าวหน้าไปด้าย การที่พระองค์ไม่พระทัยในการละครแต่พระองค์มิได้
ทรงเห็นผลอัน^๕ในพระชนมชีพของพระองค์”

เพื่อฟื้นฟูวัฒนธรรมโบราณและให้ประชาชนเกิดความสนใจ หลวง
วิจิตรวาทการได้นำวัฒนธรรมสุขุขทัยและอีสานมาเผยแพร่ โดยการ
แสดงปาฐกถาที่กรมโฆษณาการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ และ พ.ศ. ๒๔๘๔
ตามลำดับ ท่านแนะนำให้พิจารณาว่า ชาติใดมีวัฒนธรรมหรือไม่ ด้วยการ
ดูนิสัยของชนชาตินั้น

ชนชาติที่มีวัฒนธรรมนั้นมี ๔ ประการ

๑. นิสัยก่อสร้าง
๒. นิสัยรักความประณีต
๓. นิสัยออกกำลังกาย
๔. นิสัยต่อสู้

นิสัยของชนชาติที่ไม่มีวัฒนธรรม หรือชาติที่มีวัฒนธรรมกำลังเสื่อมโทรมไกลจะถึงความพินาศล่มจมมี ๔ ประการ

๑. นิสัยทำลาย
๒. นิสัยหยาบหรือสุกเอาเผากิน
๓. นิสัยร่วงโรย
๔. นิสัยเลียงหนี

ขอนำคำขยายความเพิ่มเติมสำคัญ นิสัยชนชาติที่มีวัฒนธรรม ข้อ ๒ นิสัยรักความประณีตว่า “นิสัยรักความประณีต เป็นปัจจัยให้รักศิลปกรรม รักความสวยงามในการก่อสร้างอาคารเคหสถานและเครื่องอุปโภค ตลอดจนจนถึงรู้จักความเพลิดเพลินเจริญใจในทางที่ชอบ ฉะนั้นนักศึกษาทั้งหลาย จึงถือว่า ศิลปกรรมเป็นเครื่องวัดวัฒนธรรมทั้งในอดีตและปัจจุบัน”

เมื่อกล่าวถึงการละครจำต้องเอ่ยถึง โรงเรียนนาฏศิลป์แผนกนาฏ-
ดุริยางค์ มีผู้ตั้งปัญหาถามว่า “พวกนี้เรียนจบแล้วจะไปทำอะไรกันและ
โรงเรียนนี้เจริญขึ้นมาก ๆ บ้านเมืองจะมีเต็มไปด้วยละครหรือ ที่ถาม
เช่นนี้ก็เพราะเราลี้วัฒนธรรมเก่าแก่ของเรา ถ้ามองด้วยความเข้าใจว่า
การฟ้อนรำและดนตรีต้องเป็นงานอาชีพเสมอไป แต่ความตั้งใจ

ของข้าพเจ้า (หลวงวิจิตรวาทการ) ในการบำรุงวิชาไม่ใช่เพื่อให้ทุกคน
ไปมีอาชีพทางนี้ แต่เพื่อพัฒนาวัฒนธรรมเก่าแก่ของเรา ที่ว่าความรู้ทาง
เพื่อนำและดนตรีเป็นความรู้สำคัญคนทั่วไป รู้ไว้เพื่อบำรุงกำลังทางใจ
เช่นเดียวกับวิชาการ พลศึกษาต้องรู้ไว้เป็นเครื่องบำรุงกำลังทางกาย
ไทยโบราณเราได้อาศัยศิลปกรรมทางนี้เป็นเครื่องอุปกรณ์การงาน เราจึง
มีเพลงโบราณหลาย ๆ อย่าง เช่น เพลงเกี่ยวข้าว เพลงส่งฟาง เพลง-
รำเกี่ยว ซึ่งเป็นวัฒนธรรมอันสำคัญชิ้นหนึ่ง

งานประพันธ์

อาจกล่าวได้ว่าหลวงวิจิตรวาทการเป็นผู้ริเริ่มงานประพันธ์ในด้าน
ปลูกใจคนหนุ่มให้ตื่นตัวตื่นใจขึ้นสร้างตนเอง และเกิดความมุ่งหมาย
สูงในอันที่จะสร้างตนให้ทัดเทียมกับคนอื่น ๆ งานของท่านที่ได้ริเริ่มขึ้น
ในครั้งนั้นได้แก่บทประพันธ์ เรื่องมันสมอง จิตตานุภาพ มหาบุรุษ วิชา
แปดประการ พุทธานุภาพ เป็นต้น และยังได้สร้างงานชิ้นใหญ่ชิ้น
หนึ่งในประเทศไทย นั่นคือ การแต่งหนังสือประวัติศาสตร์สากล ๑๒ เล่ม
จบและออกเป็นรายเดือน ๆ ละ ๑ เล่ม ให้ผู้บอกรับทั้งชุดได้ซื้อหนังสือ
ในราคาถูกลงกว่าเป็นรายเล่ม ซึ่งนับเป็น บริการแบบต่างประเทศซึ่งได้
ริเริ่มขึ้นในประเทศไทยเช่นเดียวกัน ในการนี้หลวงวิจิตรวาทการได้ตั้ง
โรงพิมพ์ของตนเองเพื่อจัดพิมพ์งานชิ้นนี้ ให้ชื่อว่า โรงพิมพ์ "วิริยานุภาพ"
ตั้งอยู่ที่ปากถนนประมวลด ก่อนไปปฏิบัติราชการหลวงวิจิตรวาทการจะ
มาตรวจงานที่โรงพิมพ์ของท่านเป็นประจำทุกวัน

นอกจากการออกหนังสือประวัติศาสตร์สากลแล้ว หลวงวิจิตร-
วาทการยังได้ออกหนังสือพิมพ์ราย ๑๐ วัน ขึ้นฉบับหนึ่งให้ชื่อว่า
“ดวง ประทีป” หนังสือพิมพ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายไปในทางสารคดี
มากกว่าบันเทิงคดี คือต้องการบ่อนความรู้ให้แก่คนหนุ่ม ๆ ซึ่งหา
หนังสือที่อ่านได้ยากในเวลานั้น ถ้าหากเป็นเรื่องบันเทิงคดี หรืออ่านเล่น
ก็พยายามเฟ้นเอาแต่เรื่องที่มีคติ ให้ความรู้ ความคิด สอนใจ ไปในตัว
นอกจากนี้ยังมีแผนกตอบคำถาม ซึ่งผู้อ่านสงสัยในวิชาความรู้เรื่องใด ก็อาจ
สอบถามไปได้

อนึ่ง หลวงวิจิตรวาทการมีได้เขียนเฉพาะหนังสือที่เป็นเล่มขนาด-
ใหญ่ ๆ หรือเขียนลงแต่หนังสือดวงประทีปของท่านเท่านั้น บทความ
ต่าง ๆ ในหนังสือพิมพ์รายวันก็เกี่ยวกับความคิดเห็นต่าง ๆ ในทางการเมือง
ท่านก็เขียนเช่นกัน และเขียนเกือบทุกวันก็ว่าได้ ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าในค่าน
งานประพันธ์นั้น หลวงวิจิตรวาทการมีความสันทัดจัดเจนทุกทาง ทุกคน
ที่เกี่ยวข้องกับ วงการประพันธ์ จะยอมรับนับถือว่า หลวงวิจิตรวาทการ
เป็นนักเขียนผู้ยิ่งใหญ่ผู้หนึ่ง ตัวท่านเองมิได้ทะนงตัวว่าท่านชาญฉลาด
จนสามารถเป็นครูสอนแต่ท่านก็นำวิธีการบางอย่างที่ท่านเคยใช้ในการเขียน
มาให้ผู้เริ่มงาน ประพันธ์ได้เห็นทาง จึงขอนำบทความที่ท่านเขียน ลงใน
หนังสือดวงประทีปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ มาสรุปไว้ดังนี้

นักเขียนควรยึดหลักสองชั้น คือ ความชัดเจน และความไพเราะ
นักเขียนที่ดีสามารถแสดงความคิดของตนให้คนอื่นเข้าใจตรงตามที่หัวข้อ
จึงต้องใช้ภาษาให้คนอื่นเข้าใจ การเขียนให้ชัดเจน ต้อง อาศัย หลักไวยากรณ์

ท่านกล่าวว่า “ผู้ที่เข้าใจว่า ภาษาไทยไม่มีไวยากรณ์ และไม่เอาใจใส่ในไวยากรณ์ไทยเสียเลยนั้น จะเป็นนักเขียนที่ดีจริงไม่ได้”

งานชิ้นต้นของผู้ฝึกฝนเป็นนักประพันธ์ คือหัดเขียนพรรณนาพรรณนาภูมิประเทศ พรรณนาคน เช่น รูปร่าง กิริยาท่าทาง ถ้อยคำ และหัดเขียนความรู้สึกในใจ ข้อสำคัญให้เขียนไปตามความเป็นจริง

ข้อความที่พึงจดจำนั้น คือว่า “ข้อความที่มีคุณค่ามากที่สุด คือข้อความที่น้อยและกินความมาก สามารถทำให้คนคิดเห็นไปได้ไกล ๆ นักเขียนที่ดีต้องเขียนข้อความที่จะให้คนคิดต่อถ่ายไปได้ และยังคิดไปถึงยังเห็นจริงตามคำที่เขียนไว้”

หนึ่ง ท่านกล่าวไว้ว่า การเป็นนักประพันธ์นั้นสามารถปลูกฝังได้ และในการที่ตัวเองเป็นนักประพันธ์คนหนึ่งได้ ก็เนื่องจากการปลูกฝังและฝึกฝน ไม่ใช่ว่ามีอะไรติดตัวมาตั้งแต่เกิด

“วิธีปลูกฝังและฝึกฝนนั้น คือให้รู้จักมองในแง่ดี แล้วจดจำไว้เป็นตัวอย่างข้าพเจ้าชอบอ่านหนังสือมาตั้งแต่เด็ก อ่านด้วยความพยายามที่จะหาสิ่งที่ดีสิ่งทีงามเอาอย่างถ้อยคำหรือวิธีเขียนที่เห็นดีเห็นงาม และจดจำไว้เช่นเดียวกัน ข้าพเจ้ามีงาน ประพันธ์ด้วยวิธีเอาอย่างทั้งนั้น หนังสือ ๆ ที่อ่านมาแต่ก่อนเป็น ครูอาจารย์ ของข้าพเจ้า เข้าใจว่าชีวิตการประพันธ์ก็เหมือนชีวิตอย่างอื่น คือในชั้นแรกก็ต้องทำด้วยการเอาอย่างก่อน แล้วภายหลังก็ทำของตัวเองได้ ความคิดความอ่านอย่างใหม่ ๆ บังเกิดขึ้นมา แต่จะให้ความคิดความฉลาดบังเกิดขึ้นด้วยตนเองโดยไม่เอาอย่างใครเสียก่อน ดูไม่เห็นทางที่จะเป็นไปได้”

ส่วนวิธีเขียน ท่านชอบของอังรี โรแบร์ต และอ่านหนังสือของนักประพันธ์ผู้มากมายหลายเล่ม จนวิธีเขียนหนังสือไทยไปเข้าแบบอังรี โรแบร์ต ส่วนวิธีพรรณนาโวหารท่านชอบของบาลซัค ชอบวิธีวางเรื่องของโมปาสซังท์ในนวนิยาย การเอาอย่างวิธีเขียนของนักประพันธ์ดังกล่าว กลับกลายเป็นที่ได้แบบแผนวิธีการที่ดี

ข้อความเบื้องต้นพอจะชี้ให้เห็นว่า ท่านสร้างตนเป็นนักประพันธ์อย่างไร อาจมีปัญหว่า เหตุใดท่านสามารถเขียนได้มากมาย และบทประพันธ์มีลักษณะต่าง ๆ กัน

ท่านเริ่มงานประพันธ์เล็ก ๆ น้อย ๆ แต่อายุ ๑๖ ปี งานประพันธ์แท้จริงตั้งต้นเมื่ออายุ ๒๙ ปี ในขณะที่เป็นผู้ช่วยเลขานุการสถานทูตลอนดอน ท่านได้ใช้เวลาว่างอ่านหนังสือ และประพันธ์หนังสือเกี่ยวกับวิชาการหลายเล่ม คือ พุทธานุกรม วิชาแปดประการ มหาบุรุษ และมันสมอง เมื่อกลับมาประจำกระทรวงการต่างประเทศได้เขียนตำราวิชาการอีก เช่น ประวัติศาสตร์สากล และเขียนบทความหลายรส

ส่วนที่ว่าเอาเวลาที่ไหนมาทำงาน การประพันธ์ ท่านอธิบายว่า “เวลาของคนเรานั้นมีอยู่เสมอ ถ้าหากมีความตั้งใจจริงที่จะใช้เวลาให้เป็นประโยชน์ เวลาจะล่วงไปช้าถ้าเราใช้ประโยชน์ และล่วงไปเร็วถ้าไม่ใช้ให้เป็นประโยชน์อะไร

การทำได้เร็ว การทำได้มาก ก็ไม่ใช่เพราะว่าหัดใหม่ จนถึงกับทำลายสุขภาพอนามัย แท้จริงเป็นการค่อยทำค่อยไป ทำตามสมควรแก่กำลัง แต่ก็ทำเสมอไม่ละเลยทอดทิ้งถ้าหากว่าจะหยุดพัก ก็ทำด้วยความ

ประสงค์อย่างเดียว คือ พักเพื่อเอากำลึงกาย และกำลังสมองไว้ใช้ไปทำงานต่อ”

อย่างไรก็ตาม ท่านได้อธิบายลักษณะของนักประพันธ์ไว้อย่างน่าฟังว่า “นักประพันธ์ เป็นมนุษย์จำพวกหนึ่ง ซึ่งธรรมชาติได้สร้างสรรคขึ้นมาเป็นพิเศษกับมนุษย์ทั้งหลายคือให้มีความรู้ ความคิดสำหรับจะทำประโยชน์แก่บุคคลทั่ว ๆ ไป แต่ไม่ใช่สำคัญตัวเอง และเป็นมนุษย์จำพวกที่โตโตเมื่อตายแล้ว”

ท่านกล่าวว่า นักประพันธ์ เป็นบุคคลที่อาภัพอย่างร้ายแรง เพราะจะได้ดีต่อเมื่อตายไปแล้ว แต่ในเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่นั้น จะหาสัก ๔๐ เปอร์เซ็นต์ที่จะดำเนินชีวิตอย่างเป็นสุข แต่ครั้นเมื่อค้นคิดไปแล้ว ก็มีคนนิยมชมชื่นมากขึ้น ผู้ที่ใฝ่รับมรดกกรรมสิทธิ์หนังสือ ก็มีรายได้เป็นน้ำบ่อทราย บทประพันธ์ทั้งหลายกลายเป็นแบบแผน เครื่องเชิดชูเกียรติและวัดความเจริญของชาติเพราะเป็นเครื่องแสดงให้เห็นความฉลาด การศึกษาและอารยธรรมของคนในชาตินี้ว่ามีอยู่เพียงไร บทประพันธ์เป็นเครื่องทำความบันเทิงใจให้ความรู้แก่คนชนหลัง ๆ หนังสือที่นักประพันธ์แต่ง ก็เป็นเพื่อนเดินทางและเป็นที่พักพิงได้ทุก ๆ เมื่อตามที่ต้องการ รวมใจความว่า ประโยชน์ที่นักประพันธ์ได้ทำนั้น ตกอยู่กับผู้อื่นแต่ไม่ได้ตกกับตัวเอง ในเวลาที่มีชีวิตอยู่”

แม้ว่านักประพันธ์จะอาภัพ และมีเป็นอันมากที่อดตาย แต่ทว่าหลวงวิจิตรวาทการยอมรับว่าเตรียมตัวพร้อมอยู่แล้วที่จะอดตายอย่างเชาวน์เตส นักประพันธ์สเปนหรือชายศพออย่างไวเยอลาส นักประพันธ์

ฝรั่งเศส และด้วยความที่เป็นคนรักงาน เป็นคนขยันทำงานโดยไม่สงสารตัวเอง ขอให้ตายเพราะงานจะดีใจมาก ท่านจึงสามารถแสดงผลงานสู่บรรณโลกนับจำนวนร้อย ๆ เรื่อง

ต่อไปนี้เป็นรายการบทประพันธ์ เก็บจากหนังสือวิจิตรอนุสรณ์

๑. ประเภทวิชาการ ได้แก่

๑.๑ หนังสือวิชาการที่เป็นชุดหลายเล่มจบ คือประวัติศาสตร์สากล (๑๒ เล่ม) ประชุมพงศาวดารฉบับข้อความสำคัญ (๘ เล่ม) ศาสนาสากล (๕ เล่ม)

๑.๒ หนังสือวิชาการเล่มเดี่ยวจบ (ขนาด ๒๐ ถึง ๓๖ ยก) รวม ๒๓ เรื่อง ได้แก่ หนังสือวิชาแปดประการ มหาบุรุษ มั่นสมอง ความฝัน พุทธานภาพ จิตวิทยาการเมือง งานค้นคว้าเรื่องเชื้อชาติไทย เป็นต้น บางเล่มก็ได้พิมพ์ขึ้นครั้งที่ ๓ และที่ ๔

๒ ประเภทบทละคร

๒.๑ บทละครเรื่องใหญ่ (ใช้เวลาแสดง ๓ ชั่วโมง) รวม ๒ เรื่อง เรื่องที่แสดงมากที่สุด คือ เลือดสุพรรณ นอกจากนี้ คือเรื่องครุฑดำ พระเจ้ากรุงธนบุรีและเรื่องประเภทอนุภาพ อาทิ อนุภาพพระเจ้าขุนรามคำแหง ฯลฯ

๒.๒ บทละครเรื่องเล็ก (ใช้เวลาแสดงระหว่าง ๓๐ นาที ถึง ๑ ชั่วโมง) มีอยู่ ๑๘ เรื่อง เช่น เรื่องพระนเรศวรประกาศอิสรภาพ ภิริยาสมัชชิกสภา สละชีพเพื่องาน ฯลฯ

๓. ประเภทนวนิยาย

๓.๑ นวนิยายเรื่องยาว เรื่องห้วงรัก เหวล็ก และพานทอง
รองเลือด

๓.๒ นวนิยายขนาดใหญ่ (ขนาด ๒๕ ถึง ๓๖ ยก) รวม
๑๓ เรื่อง เช่นเรื่องฟากฟ้าสาละวิน ดอกฟ้าจำปาศักดิ์ สวรรค์ยังไม่
ทอดทิ้งข้าพเจ้า ฯลฯ

๓.๓ นวนิยายขนาดกลาง (ขนาด ๕-๑๗ ยก) รวม ๒๐
เรื่อง เช่นเรื่องมรสุมแห่งชีวิต เจ้าแม่จามรี คลุมถุงชน ฯลฯ

๓.๔ นวนิยายเรื่องเล็ก (ขนาด ๓ ยก) รวม ๔๙ เรื่อง เช่น
เรื่องเมืองไทยเป็นทาส ความรักในกรุงซัง นามบ่งนาม กองร้อย
มรณะ ฯลฯ

๔. ประเภทคำสอน และปาฐกถา เรื่องใหญ่

๔.๑ คำสอนที่บรรยาย ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และ ณ
สถาบันอื่น ๆ รวม ๖ เรื่อง ได้แก่ประวัติศาสตร์การปกครอง และประ-
วัติเศรษฐกิจไทย เป็นต้น

๔.๒ ปาฐกถาเรื่องใหญ่ รวม ๑๘ เรื่อง แสดง ณ สามัคยา
จารย์สมาคม ประมาณ ๕ ครั้ง ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรมประชา
สัมพันธ์ กระทรวงกลาโหม ฯลฯ

นอกจากนี้ ท่านได้แต่งเพลง และประพันธ์คำกลอน เขียนบท
ความ บันเทิงคดี สารคดี ลงในหนังสือพิมพ์ นิตยสาร และยังบรรยาย
ทางวิทยุกระจายเสียงอีกเป็นอันมาก

ในการบรรยายถึงชีวิตนักประพันธ์ที่ว่า นักประพันธ์ เป็นมนุษย์
จำพวกหนึ่งที่ธรรมชาติสร้างสรรค์ให้มีความรู้ ความคิดสำหรับทำประ-
โยชน์แก่บุคคลทั่วไปไม่ใช่เพื่อตัวเอง และยอมได้ชื่อเสียงเมื่อตายแล้ว
นั้นจริงหรือ ข้อนี้ น่าจะกล่าวได้ว่ามีส่วนถูกมาก

ปาฐกถาเรื่องมนุสสปฎิวัติแสดงที่สโมสรกลางใหม่เมื่อพ.ศ. ๒๔๘๒
ได้ให้ความรู้เรื่องความหมายของคำปฏิวัติ ที่เคยเข้าใจกันอย่างแคบ ๆ
ว่าการปฏิวัติและการกบฏเป็นอย่างเดียวกัน ส่วนความหมายที่กว้างเกิน
ไปนั้นว่า ผู้ใดจะก่อความวุ่นวายไม่สงบขึ้นในทางการเมือง
ก็คือปฏิวัติ คำว่าปฏิวัติหมายถึงการเปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นไปตามปกติ
ภาพของโลก เป็นการเปลี่ยนสิ่งที่ไม่ดีให้กลับเป็นดี แต่มิได้หมายถึงการ
ก่อความวุ่นวายขึ้นที่กำลังดำเนินไป ด้วยดีให้กลับยุ่งยากขึ้น งานปฏิวัติ
เป็นงานที่ต้องทำเพื่อมุ่งประโยชน์แก่คนทั้งชาติมิใช่เพื่อประโยชน์แก่คน
บางคนบางพวกบางชั้น”

ท่านอธิบายต่อไปว่ารัฐบาลปฏิวัติหลายรัฐบาล ละเว้นงานปฏิวัติ
อันสำคัญที่สุดคือมนุสสปฎิวัติ คำว่ามนุสสปฎิวัติ น่าจะตีความหมายว่า
การพัฒนาคนในสมัยปัจจุบันนี้เอง คือเปลี่ยนลักษณะนิสัยคนให้สอดคล้อง
กับแผนเศรษฐกิจ ปลูกความขยันขันแข็งในการทำงาน ปลูกนิสัย
เกษตรกร ปลูกนิสัยที่จะประกอบต่อเพิ่มพูนเกิดผลให้แก่ประเทศชาติ
ปลูกนิสัยในการก่อ เพื่อต่อสู้กับนิสัยในทางทำลาย ปลูกความนิยมใน
งานอาชีพ เพราะนิสัยพึงตัวเอง”

วิธีเปลี่ยนลักษณะนิสัยคนเพื่อเป็นไปตามนโยบายเศรษฐกิจของชาติ จึงอยู่ที่วิธีการอบรม อันเป็นหน้าที่ของบิดามารดา ครูบาอาจารย์ ที่จะส่งสอนอบรมบุตรและศิษย์ อบรมบ่มนิสัยให้ได้คนที่มึลักษณะ ๔ ประการ

๑. ให้เป็นคนตรงต่อเวลา
๒. ให้มีความคิดช่วยตัวเอง
๓. ให้มีความรักหน้าที่ของตัว
๔. ให้มีใจแข็งพอที่จะต่อสู้กับอำนาจฝ่ายต่ำ

ลักษณะ ๔ ประการนั้น หลวงวิจิตรวาทการ กล่าวไว้ในปาฐกถาเรื่องลักษณะของคนแสดงทางวิทยุกระจายเสียงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ท่านสรุปท้ายปาฐกถานี้ว่า

“งานเป็นสิ่งสำคัญที่สุดที่จะแสดงลักษณะคน คนที่ทำงานจึงจะนับว่าเป็นคน ส่วนผู้ไม่ทำอะไรเลยชีวิต อยู่ด้วยการเบียดเบียนอาศัยผู้อื่นเอาเปรียบผู้อื่นนั้น จะเรียกว่าคนไม่ได้ เพราะไม่มีลักษณะของคน ผู้ที่ปล่อยให้ชีวิตหมดไปล่วงไปโดยไม่ทำอะไรยอมรกรอกโลกเหมือนกับไม้ที่ไม่มึประโยชน์งอกงามขึ้นมาสำหรับรกรกแผ่นดิน ส่วนคนที่ทำงานแม้จะมีชีวิตอยู่ไม่นานก็ยังนับว่าเป็นคนที่แท้จริง คือเป็นคนที่มึลักษณะของคน”

ท่านได้ยืนยันในคติที่ว่า งานเป็นความจำเป็นสำหรับชีวิตและเป็นเครื่องทำความเจริญแก่ชาติบ้านเมือง ชีวิตของท่านจึงถึงกาลอวสานลงด้วยงาน”

หลวงวิจิตรวาทการเป็นครูแท้

คงไม่มีปัญหาที่จะต้องวินิจฉัยว่า หลวงวิจิตรวาทการ เป็นครูหรือไม่ข้อที่ชวนให้คิดว่าท่านมิได้เป็นครู เพราะท่านเริ่มรับราชการที่กระทรวงการต่างประเทศ เป็นนักการทูตได้ดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตถึง ๓ ครั้ง คือ ณ ประเทศญี่ปุ่น ในระหว่างสงครามมหาเอเซียบูรพา ได้กลับมามีชีวิตเป็นอิสระได้ทำงานที่ใจรัก คือเป็นนักประพันธ์ แต่ไม่นานท่านได้กลับเข้ารับราชการ และได้ดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตอินเดีย และย้ายไปดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตสวิส ออสเตรีย และยูโกสลาเวีย เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการ และว่าการกระทรวงต่างประเทศ โชคชะตาส่งให้ท่านไปดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการ กระทรวงการคลัง และกระทรวงเศรษฐกิจอีกด้วย

อย่างไรก็ตามแม้ท่านจะดำรงตำแหน่งหน้าที่ใด ความเป็นครูของท่านย่อมมีปรากฏอยู่ใน ณ ที่นั้น ความเป็นครูนั้นมิใช่ว่ามีแต่การสอนนักเรียนในชั้นเสมอไปหามิได้ ท่านเป็นด้วยการใช้บทประพันธ์ของท่านเป็นแบบคำสอน ไม่ว่าจะเป็นปาฐกถา คำบรรยาย บันเทิงคดี คำประพันธ์นั้น ๆ แฝงข้อคิด หลักธรรม และความรู้ ไว้ให้ผู้อ่าน ผู้ฟังซึ่งได้หาความรู้ กล่าวโดยเนื้อแท้แล้วตัวท่านเองก็เป็น ครูบาอาจารย์มาแต่เริ่มแรก เริ่มต้นเป็นครูพระภิกษุ สามเณรเมื่อยังเป็นสามเณรเปรียญสี่ประโยค การศึกษาเล่าเรียนของภิกษุสามเณรนั้น นอกจากหลักธรรม ก็มี ภาษาบาลี และภาษาไทย ต่อมาเมื่อท่านสอบไล่ได้เปรียญห้าประโยคได้เป็นอาจารย์

ณ วิทยาลัยวັฒมหาธาตุ ท่านมีส่วนในการคัดเลือกแบบเรียนภาษาไทยของ
พระภิกษุ สามเณร การเรียนภาษาไทยเป็นภาษาสำคัญ ที่ประชุมครูซึ่งมี
ภิกษุสามเณร (รวมสามเณรกิมเหลียง) จึงประชุมกันพิจารณาเลือกหนังสือ
ภาษาไทย ซึ่งมีอยู่หลายเล่มเป็นแบบเรียน สามเณรกิมเหลียงได้เสนอ
หนังสือที่สองเล่ม คือพลเมืองดี และจรรยาแพทย์ ของเจ้าพระยาเสด็จ-
สุเรนทรราชบิดี ที่ประชุมได้เลือกหนังสือจรรยาแพทย์ เป็นบทเรียนภาษา
ไทยในสำนักวັฒมหาธาตุ สำหรับหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ และ
พุทธศาสนา นั้นที่ประชุมก็เห็นชอบตามข้อเสนอของท่านอีก คือเลือก
พุทธประวัติอันเป็น นิพนธ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-
วชิรญาณวโรรส

เมื่อท่านลาสิกขาบท และได้เข้ารับราชการกระทรวงต่างประเทศ
ในตำแหน่งผู้ช่วยเลขาธิการสถานอัครราชทูต ณ กรุงปารีส ท่านได้ใช้
ภาษาไทย ซึ่งท่านได้ร่ำเรียนเป็นอย่างดีจากวิทยาลัยวັฒมหาธาตุ ไปช่วย
เหลือนักเรียนไทยซึ่งมีจำนวนไม่น้อยที่ถูกส่งไปเรียนตั้งแต่เล็ก ๆ และ-
หลาย ๆ คนที่เขียนหนังสือภาษาไทยไม่ได้ รู้เรื่องเมืองไทยน้อย โดยได้
ไปพูดวรรณคดีไทยเรื่องขุนช้างขุนแผนให้ฟัง และยังได้ช่วยนักเรียน
ไทยแต่งจดหมายขอเงินผู้ปกครองมาใช้ เพิ่มเติมจากเงินค่าเล่าเรียน
หลวงที่ได้รับอยู่แล้ว ท่านจึงกล่าวว่า

“ความรู้ันนั้นไม่ว่าจะเป็นความรู้ชนิดใด ถ้ารู้ดีจริงก็เป็นประโยชน์
แม้แต่ภาษาไทยของเราเอง”

อนึ่ง ท่านมีคติอยู่อย่างหนึ่งว่า “วิชาความรู้ชั้น ๕ ยานี้กว่ามีอยู่แล้วไม่มีทางใช้ขอให้มีความรู้ โขกจะบันดาลให้ท่านมีโอกาสได้ใช้ความรู้ชั้น ๕” คตินี้ได้มาเพราะวิชาภาษาบาลีที่ท่าน ได้เล่าเรียน ครั้นเป็นสามเณร ณ วัดมหาธาตุ ท่านไม่คาดว่าจะมีโอกาสใช้ภาษาบาลีเป็นประโยชน์ท่านก็มีโอกาสได้ใช้ เมื่อทางราชการกำหนดให้ท่าน ไปตรวจรับเอกสารที่เบอร์ลิน ประเทศเยอรมัน เรื่องมีอยู่ว่า หอสมุดวชิรญาณ ได้ส่งหนังสือไทยโบราณอันสวยงามมีค่า และหนังสือภาษาบาลีไปในการแสดงพิพิธภัณฑ์หนังสือเก่าที่เบอร์ลิน ครั้นเมื่อเกิดสงคราม โลกครั้งที่หนึ่ง ไทยประกาศสงครามกับเยอรมัน รัฐบาลเยอรมันจึงยึดหนังสือดังกล่าวไว้เมื่อเสร็จสงครามจึงคืนให้ ท่านได้ใช้ความรู้ภาษาบาลีในวาระนี้เอง ไปตรวจรับหนังสือคืนมาให้รัฐบาลไทย

หลวงวิจิตรวาทการ เป็นผู้สังเกตเห็นความสำคัญของวิชาชีพ หรือ อาชีวศึกษาดังนักการศึกษาของไทยได้ทราบอยู่ในปาฐกถาเรื่อง มนุสสปฎิบัติแสดง ณ สโมสรกาลาโหมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ มีความตอนหนึ่งว่า

“เป็นความผิดของสังคมที่ทำให้เข้าใจว่า การประกอบอาชีพการงานเป็นการเสียเกียรติ งานอาชีพเป็นงานที่ถูกดูหมิ่น โรงเรียนวิชาชีพของเราต้องล่อคนให้เข้าเรียนเพื่อกันให้เด็กมาเรียนวิชาชีพ ที่เด็กไม่อยากจะเรียนวิชาชีพนั้น ไม่ใช่อย่างอื่น เป็นเพราะถูกกล่าวหา และเขี่ยหยันว่าเป็นพวกคนจน เป็นพวกกรรมกร เป็นพวกซึ่งเมื่อเรียนแล้วก็ต้องไปเสวยไม้ ไสกบ ตัดหัว เย็บรองเท้า ทำงานหัตถกรรม ไม่สามารถจะ

นอนกิน หรือเป็นผู้ที่มึนงงได้ ขอให้เราทั้งหลายมีเมตตาจิต ให้
 เกียรติยศ และให้ความอุปถัมภ์แก่นักเรียนที่ศึกษาวิชาชีพ ขอให้เราช่วย
 กันหาทางทำให้นักเรียนพวกนี้ภูมิใจในการศึกษาของตน และปลื้มในความ
 รู้สึกที่นักเรียนวิชาชีพเป็นพวกคนจนต่ำต้อย นักเรียนวิชาชีพยังมีมากเท่า
 ไรความภูมิใจของประเทศชาติก็ยังมีมากเท่านั้น เพราะเป็นการแน่นอนที่
 สุดว่า นักเรียนพวกนี้เมื่อสำเร็จการศึกษาไปแล้ว จะทำประโยชน์แก่ประ
 เทศชาติ จะเป็นผู้กอบกู้โอกาสผลเพิ่มรายได้ของชาติพวกนี้จะเป็นพวกทำ
 รายได้ในทางวิชาชีพได้ดีที่สุด พวกนี้จะไม่เป็นพวกเร่ร่อนจรจัดลัก
 ขโมยจะไม่เป็นพวกนักกวนเมืองก่อความเดือดร้อนรำคาญให้แก่ประเทศ
 ชาติหรือประชาชนเลยและถ้าประเทศชาติเกิดความคับขันขึ้น พวกนี้จะ
 เป็นกำลังช่วยเหลือประเทศชาติได้ดีที่สุด”

คำว่า “ครู” ที่มาแปลกันว่าหนัก หรือ “ครู” นน ท่านเคยตั้ง
 ปัญหาถามว่า “หนักอะไร” จะว่าต้องหนักใจ ต้องมีภาระหนักหรือว่า
 ต้องมีใจหนักแน่น ท่านให้ความหมายของคำว่า “ครู” ว่า “ที่ถูกแปล
 ว่าบุคคลที่ควรเคารพ จะชนเชื่อว่าหนักหรือเบาที่ข้างเกิด ชนเชื่อว่าครูแล้ว
 ย่อมเป็นบุคคลที่ควรเคารพเสมอ” ท่านได้นำพุทธภาษิตที่ว่า “ครู โหติ
 สคารโว” แปลว่า “ผู้ที่เคารพเขา ก็ย่อมได้รับความเคารพตอบ” พุ
 ่ง่าย ๆ ก็ว่า ถ้าอยากให้เขาเคารพตัว ตัวต้องเคารพเขาก่อน หรือว่า “ผู้
 ที่เคารพผู้อื่น ย่อมเป็นผู้ที่ควรเคารพ” คำว่าครูในสุภาษิตนั้น จึงแปลว่า
 “ผู้ได้รับความเคารพ”

ท่านไม่เคยแสดงตนว่า ท่านเป็นนักการศึกษา แต่ก็ได้อธิบายความหมายของการศึกษาโดยใช้คำธรรมดาว่า “ความมุ่งหมายอันแท้จริงของการศึกษา ไม่ได้อยู่ที่การสอบไล่ได้ การสอบไล่ได้เป็นเครื่องวัดว่า เราได้เรียนรู้ถึงขั้นไหน แต่ไม่ได้เป็นเครื่องวัดว่า เราได้เรียนรู้ดีเพียงไร การเรียนเพียงให้สอบไล่ได้ เราเพียงแต่จดจำตามที่ครูสอน แต่การที่จะเรียนให้รู้ดีจริง ๆ นั้น เราจะต้องไตร่ตรองให้ลึกซึ้งกว้างขวางออกไป และให้เกิดความคิดขึ้นในตัวเองอีกส่วนหนึ่ง เราข่มทราบกันอยู่ว่า นักเรียนที่เรียนเฉพาะเพียงให้สอบไล่ได้ ไม่ได้ตั้งใจเรียนให้รู้ดีจริง ๆ นั้น จะจัดว่าเป็นนักเรียนที่ดีแท้ยังไม่ได้” ในเรื่องการศึกษาอบรมท่านชี้ให้เห็นว่า วิธีให้การศึกษาคือ วิธีพ่าสอน บรรยาย ให้อ่านหนังสือ ส่วนการอบรม นั่นคือการยกตัวอย่างให้แลเห็น ทำตัวอย่างให้เห็น ครูที่คอยประสงค้ให้ศิษย์เจริญ โดยไม่ต้องการผลตอบแทน ครูจึงประพฤติปฏิบัติแต่สิ่งที่ดีงาม และวิธีการให้ทำงานและทำสิ่งที่ควรทำอบรมไปจนตลอดนิสัยใจคอ เพื่อให้สามารถทำงานสำคัญ ๆ ต่อไป

เมื่อกลับมาประจำกระทรวงการต่างประเทศ พ.ศ. ๒๔๗๐ หลวง-
 วิจิตรวาทการได้เป็นครูพิเศษ ณ โรงเรียนเบญจมราชาลัย สอนวิชาภาษา
 ฝรั่งเศส และประวัติศาสตร์ในระดับมัธยมศึกษา

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็ได้รับเชิญเป็นอาจารย์พิเศษบรรยาย
 วิชาประวัติศาสตร์สากลใน คณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ และคณะ
 รัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คำสอนวิชาประวัติศาสตร์สากล
 เป็นตำราที่มีคุณค่ายิ่ง

นอกจากนี้ ท่านได้รับเชิญเป็นอาจารย์พิเศษ ณ สถาบันการศึกษา
หลายแห่งเป็นอาจารย์พิเศษ บรรยายใน โรงเรียนเสนาธิการทหารบก
วิทยาลัยกองทัพบก วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร เป็นต้น

ท่านได้บำเพ็ญตนเป็นบูรพาจารย์ของบุตร ในการศึกษาชีวประวัติ
ชีวิตของท่านจะเห็นว่า ท่านเป็นครูที่ดีของบุตร บุตรชาย หลิ่ง เล่าเรียน
วิชาใด ท่านย่อมศึกษาค้นคว้าและเขียนตำราประกอบการเรียน นับเป็น
คู่มือในการศึกษาเล่าเรียนอย่างดี จึงไม่เป็นข้อที่ควรสงสัยเลยว่า เหตุ
ใดบุตรธิดาของท่าน จึงสามารถศึกษาตามเป้าหมาย และสามารถทำ
ปริญญาสูง ๆ ได้แต่อายุเยาว์ ตำราดังกล่าวนั้น อาจจำแนกได้เป็นวิชา
สามัญ และวิชาเฉพาะ ที่เป็นวิชาสามัญก็ได้แก่ ไวยากรณ์อังกฤษ
ไวยากรณ์ฝรั่งเศส หลักเกณฑ์การพูดภาษาอังกฤษ เป็นต้น ฝ่ายวิชา
เฉพาะได้แก่ ความรู้เบื้องต้นสังคมวิทยา เศรษฐศาสตร์ ความรู้เบื้องต้น
ทางกฎหมาย พื้นความรู้วิทยาการคลัง ภูมิศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ เป็นต้น

ตำราดังกล่าวย่อมเป็นคู่มือประกอบการศึกษาอย่างเยี่ยม เพราะผู้
เขียนทราบแนวการศึกษา ย่อมมีวิธีเขียนที่ช่วยให้ผู้ศึกษาเล่าเรียนเข้าใจ
วิชาที่ตนจะต้องเล่าเรียนนับเป็นการวางรากฐานการเรียน

การที่ได้ประกอบคุณประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้า และนำความรู้
ที่ได้แสวงหามาได้แล้วนั้นมาเผยแพร่โดยวิธีการต่าง ๆ มาพิมพ์เป็นตำรา
ในสาขาวิชาต่าง ๆ มีทั้งปรัชญา สังคมวิทยา ประวัติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์
การคลัง มาแสดงปาฐกถา บรรยาย เขียนบทความ ลงในนิตยสาร

หนังสือพิมพ์ บทความแนะนำส่งเสริมสร้างความรู้ กระตุ้นให้เกิดความรัก
ชาติเกิดความรู้สึกรักหน้าที่ ย่อมเป็นของประหลาด ถ้าจะกล่าวว่ ข้อ
ความในปาฐกถาของท่านได้พยากรณ์เหตุการณ์ของโลกได้อย่างใกล้เคียง
ความจริง

หลวงวิจิตรวาทการ ได้รับเชิญให้ไปบรรยายเรื่อง โลกปัจจุบันใน
แง่ประวัติศาสตร์ ณ วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร เมื่อสิงหาคม ๒๕๐๔
ท่านได้ตั้งหัวข้อบรรยายเป็น ๓ ประการ

๑. โลกในปัจจุบันนี้มีสภาพอย่างไร
๒. ที่เป็นอย่างนั้นด้วยเหตุผลอันใดในประวัติศาสตร์
๓. ในสภาพของโลกที่เป็นอยู่ปัจจุบัน เราควรจะทำอย่างไร

เรื่องที่บรรยาย น่าสนใจมากสำหรับผู้ศึกษาประวัติศาสตร์
และเผ่าติดตามเหตุการณ์ของโลก และน่าขบคิดสำหรับผู้ที่บริหารประเทศ
ข้อความที่ขอยกขึ้นมากล่าวในที่นี้คือ

“เหตุต่าง ๆ ที่เป็นไปในโลก อาทิ การรวมกลุ่มประเทศ สงคราม
เย็น ฯลฯ ก็เพราะว่า โลกปัจจุบันอยู่ในสภาพที่ผิดเพี้ยน ผิดธรรมดา ผิดปกติ
ผิดธรรมชาติ ความเป็นไปทั่วโลกในเวลานี้เป็นเหมือนงานค้าง
งานที่ยังทำไม่เสร็จ และจะต้องทำลงให้เสร็จในทางหนึ่งทางใด
เราไม่สามารถจะหวังให้โลกเป็นอยู่อย่างนี้ตลอดกาล”

ส่วนคำพยากรณ์เหตุการณ์ของโลกอย่างใกล้เคียงความเป็นจริงใน
ปัจจุบันนี้เป็นข้อความตอนหนึ่งของคำบรรยาย

“ตามความคิดธรรมดาอย่างสามัญสำนึก ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่า โลกจะสามารถดำรงอยู่ในลักษณะผิดเพี้ยน ผิดธรรมดา ผิดปกติ ผิดธรรมชาติ และทำสงครามเย็นกันอยู่เช่นนี้ได้ตลอดไป หรือแม้อีกนานปี สงครามเย็น ก็ต้องใช้เงิน กองมหาศาลที่สหรัฐอเมริกาต้องไปรยต้อง หว่าน ช่วย ประเทศทั้งที่เป็นมิตร และเป็นกลาง ดังได้กล่าวมาข้างต้น สภาพอันนี้ ไม่ก็สามารถจะเป็นไปตลอดกาล วันหนึ่งผู้เสียภาษีชาวอเมริกันอาจจะตัดสินใจเลิกการเสียสละช่วยเหลืออย่างนี้”

หลวงวิจิตรวาทการ ได้รับพระราชทานปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตในสาขาวิชาต่าง ๆ ดังนี้

๑. ปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ทางการทูต จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ เพราะได้บำเพ็ญกรณียกิจในงานต่างประเทศเป็นประโยชน์ยิ่งใหญ่มากแก่ประเทศชาติ

๒. ปริญญาเศรษฐศาสตร์สหกรณ์คุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ ของมหาวิทยาลัยเกษตรเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ เพราะเป็นผู้สนใจในวิชาเศรษฐศาสตร์ ได้ปฏิบัติงานอันเป็นคุณประโยชน์ได้เขียนตำราว่าด้วย สหกรณ์ โภคยกรรม และได้รับเกียรติจากสถาบันการศึกษาชั้นสูงของต่างประเทศ ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการที่ปรึกษาในบัณฑิตวิทยาลัยวิชาชาวตะวันออก ในนครซานฟรานซิสโก สหรัฐอเมริกา

๓. ปริญญาอักษรศาสตร์คุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ เพราะเป็นผู้ทรงคุณวุฒิทางอักษรศาสตร์มีความรู้ภาษาไทยอย่างดี และความรู้แตกฉานในภาษาต่างประเทศทั้งอังกฤษ

ฝรั่งเศส เป็นอาจารย์ในสถาบันหลายแห่งเป็นนักปราชญ์ที่มีชื่อและได้
แต่งตำราที่มีคุณค่าทางการศึกษา

ผู้เขียนประวัติขอจบเรื่องการเป็นครู โดยคัดบางตอนจากบทความ
ชื่อ “ขณะจิตหนึ่ง” บทความของท่านเจ้าของประวัติ ตีพิมพ์ในหนังสือ
พิมพ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๔๗๘ บทความนี้เขียนขึ้นด้วยระลึกถึง
การปกครองอันหนึ่ง คือการปกครองอย่างศิษย์และอาจารย์ ดังความตอน
หนึ่งว่า

“ไม่มีความสัมพันธ์อันใดที่จะประเสริฐยิ่งไปกว่าความสัมพันธ์
ระหว่างอาจารย์กับศิษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างอาจารย์กับศิษย์เป็นความ
สัมพันธ์ที่ประกอบด้วยศีลธรรม ความเมตตากรุณา ในทางพุทธศาสนา
ได้ยกย่องความสัมพันธ์อันนี้เป็นอย่างสูง แม้แต่พระพุทธองค์ยังเรียก
บิดามารดาว่า บุรพจารย์ คือเป็นอาจารย์คนแรก ไม่มีความเอื้อเฟื้ออัน
ใดจะบริสุทธิ์เหมือนอย่างอาจารย์เอื้อเฟื้อต่อศิษย์ ไม่มีคำสั่งสอนอันใดจะ
สมเหตุผล และน่าเชื่อฟังเท่ากับคำสั่งสอนของอาจารย์ซึ่งมีคำสั่งสอนอยู่
ด้วย และไม่มีการลงโทษอันใดจะยุติธรรมเท่ากับการลงโทษที่อาจารย์ทำ
แก่ศิษย์ เพราะยอมทำโดยประกอบด้วยเมตตากรุณาเสมอ

การปกครองแบบอาจารย์กับศิษย์ก็คือ การศึกษาเป็นสำคัญยิ่ง
กว่าอย่างอื่น.....การปกครองบ้านเมืองจะดีได้เพราะการเศรษฐกิจดีและ
การเศรษฐกิจจะดีได้เพราะ การศึกษาดี ตามหลักอันนี้ การศึกษา
จึงเป็นขั้นต้น เศรษฐกิจเป็นขั้นที่ ๒ และการปกครองเป็นขั้นที่ ๓ เมื่อ
ได้จัดการศึกษาและการเศรษฐกิจให้ดีแล้ว เรื่องการปกครองก็ทำได้ง่าย

แต่การเศรษฐกิจจะบำรุงให้เต็มได้เลย ถ้าหากว่าพลเมืองยังมิได้รับการศึกษาเพียงพอ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ทราบโคทพลเมืองยังมิได้รับการศึกษาเพียงพอแล้ว จะเอาเงินสักร้อยล้านไปทุ่มเท ในทางเศรษฐกิจก็ไร้ผล จะทำได้ก็ด้วยการบังคับกันด้วยอำนาจซึ่งไม่ชอบด้วยอารยธรรมฉะนั้น การปกครองระบอบประชาธิปไตย จึงต้องให้การศึกษานำหน้าเศรษฐกิจ แต่การปกครองใด ๆ ที่ให้เศรษฐกิจนำหน้าการศึกษาแล้ว การปกครองนั้น ๆ ก็มีใช้ประชาธิปไตย หรือถ้าใครทำหนีแบบประชาธิปไตย แต่ไปเอาเศรษฐกิจนำหน้าการศึกษาผลที่จะได้คือความพินาศ

แต่การปกครองแบบอาจารย์กับศิษย์จะแก้ปัญหาได้ทุกประการ เพราะการปกครองแบบนี้ จะต้องเริ่มต้นด้วยการศึกษา รัฐบาลทำหน้าที่อาจารย์ของพลเมืองตลอดไปทุกกรณี เมื่อให้การศึกษาพอสมควรแล้วมาถึงปัญหาเศรษฐกิจ รัฐบาลจะต้องเป็นอาจารย์ต่อไปด้วย แต่มิได้หมายความว่า จะใช้อำนาจบังคับกันทุกอย่างไป เป็นแต่เพียงนำทางและคอยเตือนให้เดินตรงทางไปเสมอ"

ชีวิตตอนสุดท้ายของหลวงวิจิตรวาทการ

ได้กล่าวมาแต่ต้นแล้วว่า หลวงวิจิตรวาทการ ได้รับการชักชวนจากจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ให้เข้าร่วมในการปฏิวัติ เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ หลวงวิจิตรวาทการ ได้ทำงานช่วยเหลือคณะปฏิวัติเป็นอย่างดี และได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรองผู้บัญชาการฝ่ายพลเรือน กองบัญชาการปฏิวัติ และประธาน กรรมการวางแผนการ

ศึกษากองบัญชาการปฏิบัติ จนกระทั่งถึงวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ จึงออกจากราชการเพราะครบเกษียณอายุ ทางคณะปฏิบัติได้แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพิเศษทางการเมือง เรียกว่า ปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี ซึ่งต้องรับภาระหน้าที่ประจำมากมายหลายประการ

ภาระอีกประการหนึ่งนอกจากหน้าที่ประจำแล้ว ก็คือการไปบรรยายเรื่องสำคัญ ๆ เกี่ยวกับนโยบายของรัฐบาล ณ สถาบันชั้นสูงต่าง ๆ เช่น วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร วิทยาลัยกองทัพบก กรมยุทธศึกษาทหารบก และในการประชุมสัมมนาส่วนราชการต่าง ๆ เป็นต้นนอกจากนั้นยังติดตามท่านนายกรัฐมนตรีไปทุกหนทุกแห่ง ตลอดจนการประชุมจากใหญ่ ๆ ก็ต้องเข้าร่วมประชุมด้วยทุกครั้ง เพื่อทราบนโยบายของท่านนายกรัฐมนตรีตลอดจนเป็นที่ปรึกษา และให้คำแนะนำนายกรัฐมนตรีในราชการสำคัญ ๆ ด้วย

หลวงวิจิตรวาทการ ได้เริ่มป่วยด้วยโรคหัวใจเมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นครั้งแรก แพทย์ได้แนะนำให้พักผ่อนทำงานเสียชั่วคราว เพื่อทำการรักษาพยาบาล ก็ปรากฏว่ามีอาการดีขึ้น หลวงวิจิตรวาทการก็ไปปฏิบัติราชการตามปกติ จวบจนกระทั่งถึงเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๐๕ ได้ล้มเจ็บลงอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้ได้เข้ารับรักษาตัวในโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ในความดูแลของแพทย์ที่มีชื่อที่สุดของประเทศไทย แพทย์ได้ห้ามเยี่ยมอยู่สองสัปดาห์เศษ ๆ หลังจากนั้นอาการก็ดีขึ้น แพทย์ก็ผ่อนผันให้ทำงานเล็ก ๆ น้อย ๆ ได้

อย่างไรก็ตาม ระหว่างนั้นมีราชการสำคัญ ๆ หลายอย่าง ที่สำคัญ

ยิ่งก็คือ นายกรัฐมนตรี ประรารถนาจะให้โรงละครแห่งชาติได้เปิดทันในวัน
วันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ.๒๕๐๕ อันเป็นวันครบรอบ ๕ ปี ของคณะ
ปฏิวัติ หลวงวิจิตรวาทการเป็นประธานดำเนินการในเรื่องนี้จึงต้อง
การดำเนินงานเพื่อสนองความปรารถนาของนายกรัฐมนตรี ฉะนั้นหลัง
จากที่ได้กลับจากโรงพยาบาลมาบ้านวันที่ ๑๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๕ แล้ว
ในวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๕ หลวงวิจิตรวาทการได้นัดประชุม
คณะกรรมการสร้างโรงละครแห่งชาติ ณ บ้านพักของท่านที่ซอยเกษม
ถนนสุขุมวิท ตั้งแต่เวลา ๑๐.๐๐ น. จน ๑๒.๐๐ น. การประชุม
วันนั้นประธานกรรมการต้องเห็นคหน้อยเป็น พิเศษ แต่เรื่องยังหาได้
สิ้นสุดไม่ ได้มีการนัดประชุมย่อยอีกครั้งหนึ่งในวันรุ่งขึ้น เรื่องการสร้าง
โรงละครจึงได้เสร็จสิ้นลง

ล่วงมาในวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๕ เวลาประมาณ
๐๒.๐๐ น. เศษ หลวงวิจิตรวาทการได้ตื่นขึ้นมาพร้อมกับมีอาการ
หอบ แพทย์ประจำตัวได้ฉีดยาให้และนอนหลับไปแต่ในเวลา ๐๕.๐๐ น.
เศษได้ตื่นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้รู้สึกว่ายหายใจไม่สะดวกและอาการ
ก็กำเริบมากขึ้น และต่อมาในเวลา ๐๖.๐๐ น. เศษ ๆ หลวงวิจิตร-
วาทการก็ถึงแก่อนิจกรรมไปด้วยความสงบ รวมอายุได้ ๖๓ ปีเศษ

นางสาวมาลี อติแพทย์

นายเจริญ ไชยชนะ

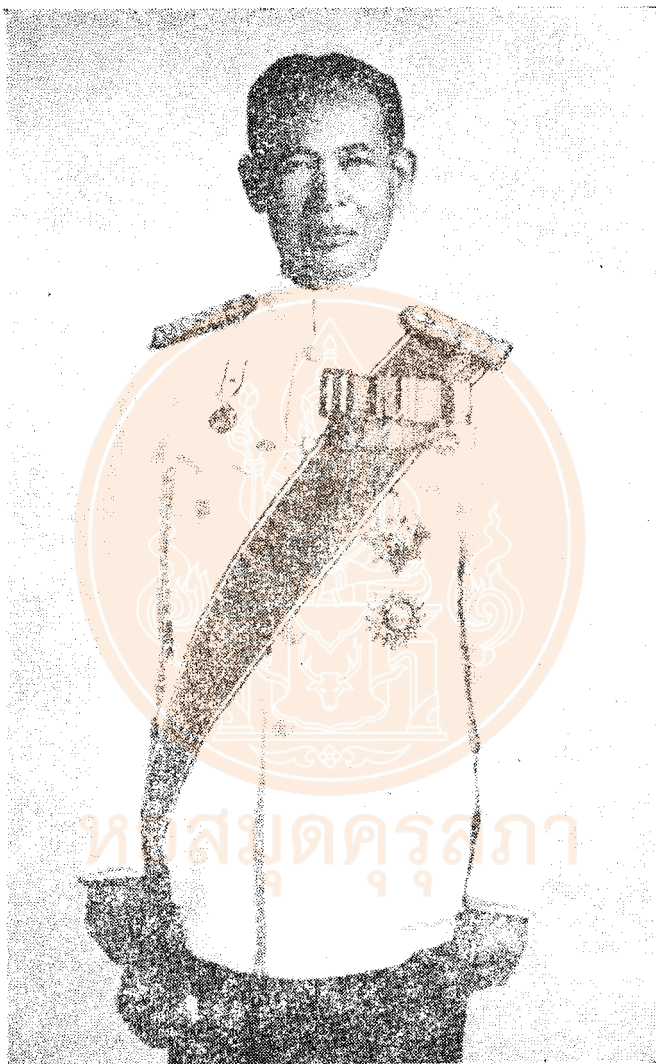
ขุนคองฤทธิศึกษากร

(ปาน คองฤทธิศึกษากร)

พ.ศ. ๒๔๔๒ — ๒๕๑๒

ขุนคองฤทธิศึกษากร อดีตรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เกิดเมื่อวันที่ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ตรงกับวันอาทิตย์ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนยี่ ปีกุน ณ บ้านในเมือง จังหวัดนครราชสีมา เป็นบุตรคนที่ ๑ ของหลวงฤทธิณรงค์ (สง ณรงค์ฤทธิ) กรมการเมืองนครราชสีมา และนางฤทธิณรงค์ (น้อย ณรงค์ฤทธิ) ชื่อเดิมว่า ปานณรงค์ฤทธิ ต่อมา ได้เปลี่ยนนามสกุลว่า “คองฤทธิ” และครั้งสุดท้ายว่า “คองฤทธิศึกษากร” ตามราชทินนาม

ขุนคองฤทธิศึกษากร ได้เริ่มเข้ารับการศึกษาเป็นครั้งแรกที่โรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เรียนตั้งแต่ชั้นประถมจนจบชั้นมัธยมศึกษาของสถานศึกษาแห่งนี้ ประวัติการเรียนของท่านเป็นคนเรียนเก่งสอบได้อันดับที่สาม หลังจากนั้นท่านก็ได้มารับการศึกษาต่อในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ โดยได้เข้าศึกษาในโรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศ จนสอบไล่ได้ชั้นประกาศนียบัตรประโยคครูประถม (ป.ป.) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ แล้วต่อมาสอบไล่ได้ชั้นประกาศนียบัตรประโยคครูมัธยม (ป.ม.) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖

ขุนคองฤทธิศึกษากร
(ปาน คองฤทธิศึกษากร)

เมื่อท่านจบการศึกษาจากโรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศแล้ว ได้กลับไปรับราชการครั้งแรกตำแหน่งครูโรงเรียนประจำมณฑลนครราชสีมา เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๒ และได้ย้ายไปรับราชการในตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ คือ เป็นครูใหญ่โรงเรียนประจำจังหวัดบุรีรัมย์ เมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นครูใหญ่โรงเรียนประจำจังหวัดสุรินทร์ เมื่อวันที่ ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็นครูโรงเรียนประถมวัดดอนกงจังหวัดธนบุรี เมื่อ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นครูโรงเรียนมัธยมวัดราชาธิวาส จังหวัดพระนคร เมื่อวันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ นอกจากงานในหน้าที่ครูแล้วยังได้ดำรงตำแหน่งหน้าที่ในการบริหารการศึกษาอีกหลายจังหวัด อาทิ เป็นกรรมการจังหวัดนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ กรรมการจังหวัดกาญจนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ศึกษาธิการจังหวัดลพบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ศึกษาธิการจังหวัดนครสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ และศึกษาธิการจังหวัดบุรีรัมย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙

คุณครูได้อุปสมบทเมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๔๖๕ ณ วัดพลับแล้วไปจำพรรษาที่วัดพระนารายณ์มหาราชจังหวัดนครราชสีมา ครั้นลาสิกขาบทแล้วในปีนั้นเอง ได้สมรสกับนางสาวเที่ยง สังข์อินทร์ มีบุตร ๔ คน ล้วนเป็นชายทั้งสิ้น คือ

๑. นาวาเอก ประเทือง กงฤทธิศึกษากร รับราชการเป็นนายช่างฝ่ายโยธา สรรวัตรช่าง กรมอุทกหารเรือ

๒. นายประทีน กงฤทธิศึกษากร เคยรับราชการกองการศึกษา
ผู้ใหญ่ กระทรวงศึกษาธิการ ลาออกเพื่อสมัครรับเลือกตั้งเป็นสมาชิก
สภาผู้แทนเมื่อ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๒

๓. ร้อยตรี ประทาน กงฤทธิศึกษากร รับราชการเป็นอาจารย์
เอก คณะรัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
สำนักนายกรัฐมนตรี

๔. ร้อยตำรวจโท ประทีป กงฤทธิศึกษากร รับราชการ ประจำ
กองตำรวจดับเพลิง กรมตำรวจ

ขุนกงฤทธิศึกษากร ได้เริ่มชีวิตราชการมาด้วยความซื่อสัตย์สุจริต
เป็นบุคคลที่กว้างขวางในวงราชการ และเป็นที่เคารพนับถือและรักใคร่
ของชาวเมืองนครราชสีมา คุณงามความดีและงานในหน้าที่ราชการ ต่างๆ
ของท่านที่ได้ปฏิบัติมาตั้งแต่ต้นปรากฏอยู่ในคำ ไว้อาลัยของบุคคลสำคัญ
ในประเทศและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ซึ่งพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิง
ศพ ดังเช่น ขวพณฯ อภัย จันทวิมล รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวง
ศึกษาธิการ เขียนไว้ดังนี้

“..... ชีวิตของท่านขุนกงฤทธิศึกษากร เป็นชีวิตที่นำศึกษา
เพราะเป็นชีวิตที่สร้างตนเองขึ้นมาด้วยการบำเพ็ญคุณงามความดีอย่างสม่ำเสมอ
ท่านเริ่มชีวิตหน้าที่การงานของท่านด้วยการเป็นครู และเลื่อนขั้น
เป็นครูใหญ่ ศึกษาธิการจังหวัด และภายหลังที่ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิก
สภาผู้แทนราษฎร จังหวัดนครราชสีมา เมื่อ ปี ๒๔๘๙ ท่านก็ได้
รับแต่งตั้งให้เป็นเลขานุการรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ในปี

๒๔๙๐ ต่อมาในวันที่ ๒๘ มิถุนายน ๒๔๙๒ ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีสั่งราชการแทนรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ แล้วเลื่อนขึ้นเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ในระหว่างปี ๒๔๙๓-๒๔๙๔ ต่อมาในระหว่างปี ๒๔๙๖-๒๔๙๗ ได้รับเลือกให้เป็นรองประธานสภาผู้แทนราษฎรคนที่ ๒ และในระหว่างปี ๒๔๙๙-๒๔๙๙ ได้เป็นรองประธานสภาผู้แทนราษฎรคนที่ ๑ ครั้นถึงวันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๕๐๐ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการอีกครั้งหนึ่ง .....

“ข้าพเจ้าใคร่ขอยกย่องว่า ท่านคงฤทธิศึกษากร เป็นนักการเมืองที่ดีคนหนึ่งของเมืองไทย ซึ่งสมควรเป็นตัวอย่างได้” นอกจากนั้น

“คุณงามความดีของท่านขุนคงฤทธิศึกษากรอีกอย่างหนึ่งคือ ท่านสนใจในสวัสดิการของครู และพยายามส่งเสริมอาชีพครูอยู่เสมอ ....”

และ

“งานอีกอย่างหนึ่งที่ท่านขุนคงฤทธิศึกษากรรักสนใจ คือ งานลูกเสือ..... ในระหว่างที่เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์สภากรรมการกลางจัดการลูกเสือแห่งชาติ เมื่อปี ๒๔๙๔ ภายหลังพระราชบัญญัติลูกเสือ พ.ศ. ๒๕๐๗ ท่านขุนคงฤทธิศึกษากรได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิสภาลูกเสือแห่งชาติ และต่อมาในปี ๒๕๑๐ ท่านก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการบริหารลูกเสือแห่งชาติ จนถึงแก่อนิจกรรม”

ข้อความที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าขุนกงฤทธิศึกษากรมีชีวิตแบบหนึ่งอยู่กับการเมือง การศึกษามากที่สุด และท่านได้ทำประโยชน์ให้กับสังคม และประเทศชาติไว้มาก จนเป็นที่ยกย่องนับถือของคนทั่วไป ซึ่งความจริงในข้อนี้ หม่อมหลวง ปิ่น มาลากุล ซึ่งเคยเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้เขียนไว้ในคำไว้อาลัยตอนหนึ่งว่า “ท่านขุนกงฤทธิศึกษากรได้รับความนับถือจากคนจำนวนมาก เพราะท่านทำอะไร ทำจริง อุทิศตน อุทิศเวลาให้แก่งานส่วนรวมเป็นนิสัย”

ในส่วนที่ท่านได้ทำประโยชน์ให้ไว้กับวงการครูนี้ นายเกรียง เอี่ยมสกุล อธิบดีกรมสามัญศึกษา ได้เขียนไว้ในคำไว้อาลัยว่า

“ข้าพเจ้าอยากจะสรรเสริญท่านขุนกงฤทธิศึกษากร โดยสรุปแต่เพียงสั้น ๆ ว่าท่านมีความปรารถนาดีต่อกระทรวงศึกษาธิการเสมอต้นเสมอปลายจนจวบอายุชั้ย เป็นผู้มากด้วยเมตตากรุณา และมุทิตาต่อบรรดาครูทั่วราชอาณาจักร และเป็นผู้มีกำลังใจสูงเกินกว่ากำลังกาย แม้จะเป็นผู้มากด้วยอายุ ร่างกายโทรมไปตามวัยแล้ว แต่เมื่อตั้งใจจะทำอะไร ซึ่งท่านคิดว่าจะจะเป็นประโยชน์ต่อบรรดาครูแล้ว ท่านจะพยายามทำโดยไม่คำนึงถึงความเหนื่อยยากหรือความท้อถอย เรื่องนี้เป็นที่ประจักษ์ใจของบรรดาเจ้าหน้าที่กระทรวงศึกษาธิการและครูสภาโดยทั่วกัน”

ในตำนาน อธยา ศัยอันเป็น บุคลิก พิเศษ ของท่านขุนกงฤทธิศึกษากรนั้นเป็นที่กล่าวขวัญยกย่องกันมาก ซึ่งความจริงในข้อนี้ จะเห็นได้จาก

คำไว้อาลัยของ ฯพณฯ พันเอก นายวรการบัญชา ประธ นวุฒิสมา
กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

“.....โดยอัยยาศรัยด้วยกัน ข้าพเจ้าจึงมีความรัก เคารพ
และสนิทสนมกับท่านมาก ท่านขุนกงฤทธิศึกษากรเป็นบุคคลที่มีเมตตาจิต
สม่ำเสมอกับผู้ที่เคยคบหาสมาคม มีอารมณ์เยือกเย็น สุขุม รอบคอบ
วางตนเป็นผู้ใหญ่ที่น่ารักน่านับถือ มีมารยาทเรียบร้อย อยู่ในศีลธรรม”
ชีวิตของขุนกงฤทธิศึกษากรนั้น ถ้าปราศจากแต่เยาว์วัย ท่านเติบโต
ใหญ่ขึ้นมาด้วยการเลี้ยงดูของมารดาของท่านเพียงคนเดียว และท่านเป็น
ผู้ที่มีความกตัญญูมาก จะเห็นได้ว่าท่านได้ปรารภและระลึกถึงมารดาของ
ท่านอยู่เสมอ

ขุนกงฤทธิศึกษากรได้เข้ามาศึกษาต่อในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ.
๒๔๖๐ วิชาที่เรียนในตอนนั้นเองที่ทำให้ท่านมีส่วนพัวพันกับการศึกษา
ของชาติมากที่สุดกล่าวคือ ท่านได้เริ่มด้วยการเป็นครูแล้วเลื่อนตำแหน่ง
สูงขึ้นไปเรื่อย ๆ จนถึงกับเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ
ทั้งนี้เนื่องด้วยทางราชการมณฑลนครราชสีมาได้ส่งเสริมสนับสนุนให้ท่าน
ได้เรียนวิชาครูและเมื่อท่านจบการศึกษาและเริ่มเข้ารับราชการเป็นครั้งแรก
ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ท่านก็กลับไปรับราชการในโรงเรียนเดิมที่ท่าน
เคยเรียนมา คือ โรงเรียนประจำมณฑลนครราชสีมา

ชีวิตของการรับราชการครั้งแรกของท่านนั้น ศิษย์คนหนึ่งคือ นาย
วิศาล ศิวารัตน์ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการวิทยาลัยครูมหาสารคาม
ได้เขียนไว้ในคำไว้อาลัยอย่างน่าฟังว่า

“.....” ข้าพเจ้ายังจำได้ดี จำได้ตรงแต่ครั้งเมื่อ ๕๐ ปีที่แล้ว
แล้ว และจำได้อีกเรื่อย ๆ มา สมัยนั้นข้าพเจ้าเป็นเด็กนักเรียน เรียน
อยู่ชั้นประถมปีที่ ๑ แต่ก็มีอายุมากจำความได้ วันหนึ่งราว ๆ เดือน
มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๒ ปรากฏแก่สายตานักเรียนทั้งหลายว่ามีครูใหม่
เพิ่มขึ้นอีก ๒ คน แต่งตัวนุ่งผ้าม่วง สวมถุงน่องรองเท้านักเรียน สี
นอกก็สีขาว กัดคิ้วทั้ง ๕ เม็ดหมดทุกเม็ดแม้แต่คิ้วคอกก็กัดด้วย ผ้า
ม่วงยกกลับไม่ตก บุคคลลักษณะงามสง่า พวกเราเด็ก ๆ ต่างสนใจได้
ถามกันให้รู้ว่านายเป็นใคร ชื่ออะไร แล้วก็ทราบว่าเป็นคนผิวคล้ำ ท่าทาง
องอาจผึ่งผาย พูดจาไพเราะอ่อนหวาน ชื่อครูปาน ณรงค์ฤทธิ์”.....และ

“ในฐานะที่ท่านเป็นครู ท่านเป็นครูดี เป็นครูทั้งตัว เป็นครู
ตลอดเวลา ท่านชอบสะอาด รักษาระเบียบวินัย มีความคิดริเริ่มและ
เสียสละ ปกติท่านทักคนก่อน คำทักทายเป็นพร้าครั้นนั้นไพเราะเหมาะสม
แก่ฐานะของบุคคล..... สมัยเมื่อยังเป็นครู โรงเรียนประจำมณฑล
นครราชสีมา นั้น ท่านทักนักเรียนตั้งแต่ไกล นักเรียนยังมีได้ที่จะมี
จังหวะที่จะทำความเคารพ ท่านทักนักเรียนเสียก่อนแล้ว พอนักเรียน
กระทำความเคารพ ท่านมักกล่าวชมว่า “ดีมาก” หรือ “เกือบดีมาก”
นักเรียนรู้สึกภาคภูมิใจ ใคร่แต่จะกระทำดี”

มีผู้กล่าวกันมาว่า ความเป็นครูของท่านขุนคงฤทธิ์ศึกษารณนั้น
ท่านเป็นครูจริง ๆ ท่านเป็นทั้งผู้ปกครองเป็นทั้งครู เอาใจใส่จ้องกับ
ศิษย์ ท่านจะช่วยเหลืออุปการะศิษย์ตลอดเวลา ท่านรักสงสารศิษย์
อยากให้ศิษย์ทุกคนเป็นคนดี มีความเจริญก้าวหน้าทุกคน สมัยที่ท่าน

เป็นกรรมการจังหวัดนครราชสีมา นายวิศาล ศิวรัตน์ ได้เขียนไว้
อีกตอนหนึ่งว่า

“.....แรกที่เดียวเมื่อท่านย้ายมาดำรงตำแหน่งกรรมการจ้ง-
หวัดนครราชสีมา ท่านไปเยี่ยมข้าพเจ้าก่อน.....ทำให้ข้าพเจ้าเริ่ม
คิดได้ว่าการเก็บตัว ตระหนัตัว ย่อมเป็นคนคับแคบ แล้วท่านก็ฝึก
ข้าพเจ้าเรื่อยมา จำได้ว่าครั้งมีการชุมนุมลูกเสือครั้งแรกของจังหวัด
นครราชสีมา ท่านเลือกอาจารย์พิชญ์ ชัชวาลย์ปรีชา เป็นเลขานุการ
ของท่าน ท่านเลือกข้าพเจ้าเป็นผู้ช่วยเลขานุการ ครั้งนั้นทำให้ได้รับ
การฝึกในการติดต่อกัน ครั้นปี พ.ศ. ๒๔๘๐ มีการอบรมวิชาพลศึกษา
ว่าด้วยการลูกเสือ ข้าพเจ้ารับการอบรม ๔๕ วัน ท่านเป็นผู้ให้การ
อบรมเกี่ยวกับลูกเสือเสนา ระเบียบแถว และเล่นรอบกองไฟ ท่าน
สอนข้าพเจ้าว่า “เป็นครูต้องเล่นละครเป็น” แล้วขอร้องแกมบังคับให้
ข้าพเจ้าออกแสดงให้ได้ ข้าพเจ้าจำต้องแสดง แสดงเป็นตัวประกอบ
เกี่ยวกับประเพณีเชิงบ้องไฟของภาคอีสาน ในการเล่นรอบกองไฟ ใน
การอบรมครั้งนั้นรู้สึกว่าการประหม่านั้นหายไป.....”

ในเรื่องกิจการลูกเสืออนัน ชุนกษัตริศึกษากร ได้ให้ความสนใจ
มาก ซึ่งความจริงในเรื่องนี้ จะเห็นได้ว่า นายเกรียง เอี่ยมสกุล อธิบดี
กรมสามัญศึกษา ได้เขียนไว้ในคำไว้อาลัยอีกตอนหนึ่งว่า

“.....เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ ข้าพเจ้าเป็นลูกเสือผู้แทนมณฑล
พิษณุโลก เข้ามาชุมนุมลูกเสือครั้งแรกในจังหวัดพระนคร ในระหว่าง
ที่มีการแสดงการเล่นของลูกเสืออยู่ ณ สนามไชย ข้างวังสราญรมย์ นั้น

มีผู้บังคับบัญชาลูกเสือมณฑลนครราชสีมาคนหนึ่ง ผัดหน้าประแบ่งชาว
ลงมาแสดงร้องรำทำเพลงร่วมกับลูกเสืออย่างสนุกสนาน ครูของข้าพเจ้า
บอกว่า คนนั้นแหละคือ ครูปาน กงฤทธิ ข้าพเจ้าจำได้แม่นและติดหูติด
ตาจนบัดนี้ ท่านสนุกสนานว่าเริง รักการลูกเสือ รักเด็ก ๆ ท่านผู้
นี้คือ ท่านขุนกงฤทธิศึกษากร อดีตรัฐมนตรี ข้าพเจ้ารู้จักชื่อเสียงของ
ท่านถึง ๔๒ ปีมาแล้ว”

ในเรื่องที่เกี่ยวกับกิจการลูกเสือนั้น ขุนกงฤทธิศึกษากรรักและ
สนใจมาก ตามประวัติของท่านปรากฏว่า ท่านมียศเสือบ้าด้วย คือ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ท่านได้รับยศเสือบ้าเป็นนายหมวดโท และเมื่อเป็น
รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ก็ได้เอาใจใส่ในกิจการลูก
เสือมาก ซึ่งปรากฏว่านายสว่าง วิจักขณะ ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งรอง
อธิบดีกรมพลศึกษาได้เขียนคำไว้อาลัยตอนหนึ่งว่า

“.....ท่านรัฐมนตรีฯ เป็นผู้สนใจในการศึกษาของเด็ก และ
ที่ท่านชอบมากที่สุดก็คืองานของลูกเสือ ครั้งหนึ่งในระยะที่ท่านเป็น
รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการอยู่นั้น ทางกองการลูกเสือได้
เปิดการอบรมผู้บังคับบัญชาลูกเสือ และได้พาไปอยู่ค่ายพักแรมที่วัด
บางพระ จังหวัดชลบุรี ท่านก็ยังอุตสาหะเดินทางไปเป็นประธานการ
เล่นรอบกองไฟในคืนวันหนึ่งของการฝึกอบรม ทั้ง ๆ ที่ท่านก็มีภาระกิจ
อย่างมากมาย”

ประวัติการรับราชการของขุนกงฤทธิศึกษากร ปรากฏว่าท่านได้
รับราชการในหน้าที่ต่าง ๆ สูงขึ้น โดยลำดับ ตั้งแต่ พระวรวงศ์ เฮอร์

กรมหมื่นพิทยาลภพฤทธิยากร ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในคำอาลัยขุนกงฤทธิ
ศึกษากรว่า

“.....ได้สังเกตว่าขุนกงฤทธิศึกษากร ยังคงรับราชการ
ในหน้าที่สูงชันโดยลำดับ กระทั่งถึงเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวง
ศึกษาธิการ ในฐานะที่ข้าพเจ้าเคยร่วมราชการกันมากับขุนกงฤทธิ ฯ
ข้าพเจ้าก็พลอยยินดีในความเจริญในราชการของเขาด้วยมาก เพราะมัน
ใจอยู่ตลอดเวลาว່ว่าเขาเป็นข้าราชการที่ซื่อสัตย์สุจริต ไม่มีการสอพลอหาตี
ผิดทางเลย”

ใน พ.ศ. ๒๔๘๙ นั้นเอง โอกาสที่อำนาจให้ชีวิตเปลี่ยนไปเป็น
นักการเมืองได้ปรากฏขึ้น เพราะมีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร
ท่านจึงได้ลาออกจากราชการแล้วสมัครรับเลือกตั้ง เป็นสมาชิกสภาผู้แทน
ราษฎรจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งก็ปรากฏว่าท่านได้รับเลือกตั้งสมความ
ปรารถนา จะเห็นได้จากคำไว้อาลัยตอนหนึ่ง ซึ่งพลตรี ศิริ สิริโยธิน
ประธานสภาผู้แทน ว่า

“.....ความสุจริตใจในความหวังดี และความปรารถนาดี
ที่จะเห็นบุคคล สังคมและประเทศชาติมีความเจริญ^{ขึ้น}เอง จึงผลักดันให้ท่าน
ขุนกงฤทธิศึกษากรมาสมัครผู้แทนราษฎรและในการเป็นผู้แทนราษฎรก็มุ่ง
ทำประโยชน์ให้แก่ท้องถิ่นและประเทศชาติ เป็นบุคคลที่ไม่ทำลายผู้อื่น
พยายามแต่สร้างความคิดด้วยเหตุ^{ขึ้น}เองผลจึงปรากฏว่าตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๙
เป็นต้นมาจนถึงวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒ ขุนกงฤทธิศึกษากรได้สมัคร
ผู้แทนจังหวัดนครราชสีมา ๖ ครั้ง ก็ได้รับเลือกเป็นผู้แทนตลอดมา ผลที่

ได้รับยอมเป็นเครื่องรับรองคุณงามความดีและความเชื่อถือที่ประชาชน
แห่งจังหวัดนั้นได้ยินยอมรับนับถือ นอกจากนั้นในด้านการเมืองท่านก็เคย
ได้เป็นรองประธานสภาผู้แทนราษฎร เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๕—๒๔๙๙ และ
เคยเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๒—
๒๔๙๔ และเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ในตำแหน่งอื่นเกี่ยวกับกระทรวง
ศึกษาธิการรู้สึกว่าคุณชีวิตของท่านขุนกงฤทธิศึกษากร ได้พัวพันกับ กระทรวง
ศึกษาธิการอยู่ตลอดเวลา”

ชีวิตในทางการเมืองของขุนกงฤทธิศึกษากร นั้น นับว่ารุ่งโรจน์
ถึงที่ ๆ ผนว พลาอากาศเอก ทวี จุลละทรัพย์รัฐมนตรีว่าการกระทรวง
คมนาคม ได้เขียนคำไว้อาลัยว่า

“.....ชีวิตการเมืองของท่านขุนกงฤทธิศึกษากร ได้ประสบ
ความรุ่งเรืองมาโดยตลอด ได้รับเลือกตั้งจากชาวนครราชสีมาทุกครั้ง
ทั้งนี้เพราะท่านขุนกงฤทธิ ฯ ไม่ทอดทิ้งราษฎร เป็นคนเข้าถึงราษฎร
และได้ช่วยเหลือทุกโอกาสที่อำนวยให้ ตำแหน่งทางการเมืองของท่าน
ขุนกงฤทธิ ฯ เจริญขึ้นตามลำดับ จนได้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่า
การกระทรวงศึกษาธิการ และตำแหน่งที่มีเกียรติทางการเมืองอีกหลาย
ตำแหน่ง อาทิเช่นเป็นรองประธานสภาผู้แทนราษฎร และทำหน้าที่ประ-
ธานสภาผู้แทนราษฎร ซึ่งนับเป็นเกียรติประวัติดียิ่งที่น้อยคนนักจะ
ได้รับ ท่านขุนกงฤทธิ ฯ เป็นสุภาพบุรุษทั้งในและนอกเวทีการเมือง
ขึ้นชื่อว่าเป็นนักการเมืองแล้วย่อมมีทั้งคนเกลียดและคนรัก มีทั้งมิตรและศัตรู
แต่สำหรับท่านขุนกงฤทธิ ฯ เป็นนักการเมืองพิเศษ คือไม่มีศัตรูและคน

เกลียดเลย ขอนข้าพเจ้าขอยืนยันเพราะได้ร่วมงานทางการเมืองมาด้วยกันนานพอสมควร ชีวิตของท่านขุนกงฤทธิฯ จึงเป็นชีวิตของนักการเมืองตัวอย่าง”

เมื่อได้ศึกษาประวัติของขุนกงฤทธิศึกษากร ตามที่ปรากฏในคำไว้อาลัยจะเห็นได้ว่าท่านเป็นผู้ที่สร้างความสำเร็จในชีวิตของท่านได้อย่างน่าชื่นชม เพราะเมื่อเป็นครุฑก็บรรลุผลสำเร็จในการเป็นครุ และเมื่อเข้ามาสู่การเมืองก็ได้รับความสำเร็จทางการเมือง ท่านได้รับตำแหน่งสูงทั้งในฝ่ายนิติบัญญัติ และในฝ่ายบริหาร นอกจากนั้นแล้วจะเห็นได้ว่าท่านเป็นนักทำงาน เป็นผู้ทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติและสังคมอย่างแท้จริง ทั้งในระดับชาติ ระดับท้องถิ่นและสังคมทั่วไป สมกับที่ ฯพณฯ พลเอก ประภาส จารุเสถียร นายกรัฐมนตรี ได้กล่าวไว้ในคำไว้อาลัยว่า

“.....ขุนกงฤทธิศึกษากร อดีตรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการและสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ได้จากไปแล้วอย่างไม่มีวันกลับ นับว่าเป็นการสูญเสียบุคคลสำคัญของชาติ ซึ่งเป็นที่รักใคร่นับถือในวงการศึกษาและการเมืองของไทยไปผู้หนึ่ง” และ “.....อนิจกรรมของท่านขุนกงฤทธิศึกษากร ก็ได้ถึงความอาลัยให้แก่ข้าพเจ้า มวลญาติมิตร สาธุศิษย์และผู้คุ้นเคยอย่างยิ่ง ทั้งนี้ก็เพราะในขณะที่ท่านขุนกงฤทธิศึกษากรยังมีชีวิตอยู่นั้นนอกจากท่านจะเป็นผู้มีความรู้ความสามารถ มีความสุภาพอ่อนโยน โอบอ้อมอารีต่อมิตรสหายและชนทุกชั้นแล้วท่านยังได้บำเพ็ญคุณประโยชน์ให้กับประชาชนและประเทศชาติ ในด้าน

การศึกษาและการเมือง นับตั้งแต่ระดับท้องถิ่นจนถึงระดับชาติเป็น
อย่างมากผู้หนึ่งด้วย”

ในฝ่ายนิติบัญญัติ นั้น ปรากฏว่าหลังจากที่ท่านได้สมัครเข้ารับ
เลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดนครราชสีมาเมื่อพ.ศ. ๒๔๘๘
ท่านก็ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรต่อเนื่องกันมาทุกสมัยที่มี
การเลือกตั้ง สรุปได้ว่าท่านได้รับความนิยมนจากประชาชนตลอดมาทุกยุค
ทุกสมัย อันเป็นการพิสูจน์ได้ถึงคุณงามความดีที่ท่านได้ทำไว้ ท่านได้
รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนจังหวัดนครราชสีมา รวมทั้งสิ้น ๖ ครั้ง
ด้วยกัน แม้ครั้งหลังสุดนั้นการเลือกตั้งจะได้เว้นไปนาน ๑๐ ปี จึงมีการ
เลือกตั้งใหม่ เมื่อ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ ท่านก็ยังได้รับเลือกตั้งอีก

ตำแหน่งสำคัญ ๆ ในฝ่ายนิติบัญญัติ ซึ่งท่านได้รับเกียรติสูงและ
น้อยคนนักที่จะได้รับ และควรจะนำมากล่าวถึงก็คือ ในปี ๒๔๙๒ ท่าน
ได้รับเลือกตั้งให้เป็นสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ ฉบับปี ๒๔๙๒ ตาม
ที่หนังสือพิมพ์ข่าวสยาม ฉบับประจำวันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ ลงข่าว
ว่า “ทั้งนี้ เมื่อมีการแต่งตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ ฉบับ พ.ศ.
๒๔๙๒ ท่านขุนกงฤทธิศึกษากร ก็ได้รับเลือกตั้งให้เป็นผู้ทรงคุณวุฒิ
ร่วมร่างอยู่ด้วยผู้หนึ่ง” และหนังสือฉบับเดียวกันนี้ได้เขียนต่อไปอีกว่า
“.....ชีวิตการเมืองอันโชกโชกของเขาน่าสนุก เพราะมันโลดแล่นไป
สู่เป้าหมายได้บ่อยครั้งเหลือเกิน ไม่เป็นการแปลกประหลาดอะไรที่ขุน-
กงฤทธิ ฯ ได้รับเลือกให้เป็นรองประธานสภาคนที่ ๑ เมื่อ ๒๔๙๘

และเป็นรัฐมนตรีภายในคณะรัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ถึง ๒ สมัย” และ

“นอกจากนั้นถ้าเราจะมองย้อนไปถึงภาระหน้าที่ปลีกย่อยสำหรับชาติและชุมชนในท้องถิ่นของเรา ขุนกงฤทธิศึกษากรนั้นก็ทำงานให้กับสภาท้องถิ่นในฐานะประธานสภาเทศบาล และประธานสภาจังหวัด นครราชสีมาหลายครั้งและเรื่อย.....” ในกาลต่อมา

“เมื่อการเมืองในระบบเสรีประชาธิปไตยเปิดโอกาสให้ประชาชนอีกครั้งหนึ่งเมื่อวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒ ขุนกงฤทธิศึกษากรก็ยังคงได้รับความไว้วางใจจากประชาชนของเรา ๑๐ ปีแห่งยุคของคณะปฏิวัติที่ให้นักการเมืองหน้าเก่าจำนวนมากต้องเสียผู้เสียคนจนถึงกับถูกประชาชนหันหลังให้ แต่ขุนกงฤทธิศึกษากรนั้น ยังได้รับการสนับสนุนอย่างมั่นคง” และ “คนใกล้ชิดกับเขาหลายคนยืนยันว่าการเมืองครั้งนี้จะเป็นครั้งสุดท้าย มันจะเป็นครั้งที่เขามั่นใจจะประกาศให้สังคมไทยได้เข้าใจว่า การเมืองนี้เป็นคุณธรรม เป็นสิ่งดีงามมิใช่อาชรมและของสกปรกโสภม และอีกหลาย ๆ ท่านในพรรคสหประชาไทยก็บอกกับผมว่า พรรคการเมืองพรรคนี้มุ่งจะให้เขารับตำแหน่งประธานสภาผู้แทนราษฎรในครั้งนี้อีกด้วย” ครั้นแล้ว “พอเมื่อ ๑๒๐๐ นาฬิกา ของวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒ คล้อยหลังไปอีกเล็กน้อยขุนกงฤทธิศึกษากร ก็หันหลังอำลาจากโลกของเขา.....อำลาจากเวทีการเมืองที่เขาต่อสู้มาแล้วอย่างโชกโชนนานแสนนาน”

ขุนคลังทฤษฎีศึกษากร ไม่ได้เป็นผู้แพ้จากการต่อสู้เมื่อ ๑๐
กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒ เขาไม่ได้ประกาศแขวนนามเพราะสู้ไม่ไหว เขา
สู้กับมันได้ และชนะอย่างมีเกียรติยศ สมศักดิ์ศรีแห่งความเป็นลูกผู้
ชาย แม้ว่าเขาจะตายไปเขาก็ตายคาเวทืออย่างผู้ชนะ

ขุนคลังทฤษฎีศึกษากรผู้ชนะ.....แม้ว่าเขาจะสิ้นชีวิตไปแล้ว แต่
เขาก็จะไม่ตายไปจากหน้าประวัติศาสตร์ทางการเมืองของไทย และจะอยู่
กับเราต่อไปอีกนาน.....”

นอกจากตำแหน่งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ซึ่งเป็นที่ตำแหน่งอัน
สำคัญที่ท่านได้รับเกียรติแล้ว หน้าที่อื่น ๆ ในฝ่ายนิติบัญญัติปรากฏว่าในปี
พ.ศ. ๒๔๙๖ ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคณะผู้แทนราษฎรไทยไปดู
กิจการต่าง ๆ ในทวีปยุโรป และใน พ.ศ. ๒๔๙๙ ได้รับแต่งตั้งให้เป็น
ผู้แทนไทยในการประชุมสหภาพรัฐสภาครั้งที่ ๔๕ ที่กรุงเทพฯ

สำหรับตำแหน่งที่สำคัญในทางนิติบัญญัติ นับว่าเป็นตำแหน่งที่ได้
รับเกียรติอย่างสูงก็คือ ในปี ๒๔๙๘—๒๔๙๘ ท่านได้รับแต่งตั้งให้
เป็นรองประธานสภาผู้แทนราษฎรคนที่ ๒ และในปี ๒๔๙๘—๒๔๙๙
ท่านก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นรองประธานสภาผู้แทนราษฎรคนที่ ๑ และนับ
ว่าท่านเป็นบุคคลที่ได้รับความนับถือและไว้วางใจจากสมาชิกสภาผู้แทน
ราษฎรนานที่สุด และในโอกาสที่ท่านเป็นรองประธานสภาผู้แทนราษฎร
อยู่นี้ ท่านยังได้รับเกียรติอันเป็นเกียรติประวัติอันสูงส่ง ก็คือท่านได้
ทำหน้าที่เป็นประธานสภาผู้แทนด้วยเป็นเวลานาน

ในระหว่างที่ท่านเป็นรัฐมนตรีในกระทรวงศึกษาธิการอยู่นั้น ผลงานสำคัญที่วงการครูและกระทรวงศึกษาธิการจะลืมเสียมิได้ก็คือ คงจะจำกันได้ว่าครูประชาบาลนั้นแต่ก่อนมาไม่มีฐานะเป็นข้าราชการ ในการนี้ย่อมก่อให้เกิดความน้อยเนื้อต่ำใจแก่ครูเป็นเวลานาน ขุนคงฤทธิศึกษากรเป็นบุคคลที่สมควรแล้วที่จะได้รับการยกย่องจากวงการครูเพราะท่านคำนึงถึงหลักที่ว่าประสิทธิภาพและขวัญในการทำงานย่อมมีส่วนสัมพันธ์กัน อย่างไม่ใกล้ชิดและก็สมควรกระทรวงศึกษาธิการได้รัฐมนตรีที่มาจากครูโดยตรง คือได้ขุนคงฤทธิศึกษากรมาเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ท่านเป็นผู้มีส่วนอันสำคัญในการยกฐานะครูประชาบาลขึ้นเป็นข้าราชการพลเรือนและอีกเรื่องหนึ่งก็คือการตีราคาประกาศนียบัตรครูระดับต่าง ๆ ให้สูงขึ้นอันนับได้ว่าเป็นบทบาทในทางบริหารอันสำคัญของ ขุนคงฤทธิศึกษากรในฐานะรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งข้อเท็จจริงในเรื่องนี้ พลตรี สวัสดิ์ สวัสดิ์ดิเรกชัย สวัสดิ์เกียรติ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการในขณะนั้นได้กล่าวยกย่องสรรเสริญขุนคงฤทธิศึกษากร ซึ่งปรากฏในวิทยารายปีที่ ๔๙ ฉบับที่ ๑ มกราคม ๒๔๙๓ ว่า "รัฐสภา รัฐบาลตลอดจนประชาชนต่างก็เห็นชัดว่าครูเป็นผู้ช่วยสร้างบ้านเมืองให้เจริญ ผลที่แสดงออกมาก็คือทุกส่วนราชการได้ช่วยให้ ก.พ. ตีราคาประกาศนียบัตรออกมาได้ นี่แสดงถึงผลสนองว่าครูได้รับเกียรติดีแล้ว" ผลสำเร็จของกิจการจนออกกฏ ก.พ. นี้ ผู้สนับสนุนพิเศษคือท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี กับขุนคงฤทธิ-

ศึกษากร รัฐมนตรีสั่งราชการกระทรวงศึกษาธิการ จึงเป็นที่น่าสรร-
เสริญยิ่ง

นอกจากงานสำคัญที่ท่านได้ทำไว้ให้กับ วงการ ครู ในเรื่อง การยก
ฐานะครูประจำบาลและการตีราคาประกาศนียบัตรครูให้สูงขึ้นแล้ว เป็น
ที่ปรากฏว่าขุนกองฤทธิศึกษากรสนใจในกิจการลูกเสือ ส่งเสริมให้เด็ก
หรือเยาวชนแสดงความสามารถ และมีกิจกรรมในทางที่ดีที่ควร และ
กิจกรรมใดที่ดี ๆ มีประโยชน์มาแต่เดิม ท่านก็ได้ดำริหรือฟื้นฟูขึ้นมาใหม่
ซึ่งเป็นที่จำกันได้ว่าท่านได้มีส่วนรื้อฟื้นกิจการลูกเสือ และงานการแสดง
ศิลปหัตถกรรมนักเรียนขึ้นมาใหม่ งานแสดงศิลปหัตถกรรมจึงได้เริ่มขึ้น
ใหม่อีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. ๒๔๙๓ หลังจากที่ยุคซังก์ไปหลายปี และจะเห็น
ได้ว่าท่านไม่เคยทอดทิ้งงานที่ท่านริเริ่มหรือรื้อฟื้นนี้เลย แม้แต่ท่านจะพ้น
ตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ไปตามวิถีทางของ
รัฐธรรมนูญแล้วก็ตาม เช่น งานแสดงศิลปหัตถกรรมนักเรียนนั้น ใน
ขณะที่ท่านเป็นรัฐมนตรีอยู่ท่านจะสนใจให้เกียรติไปร่วมงานนั้น โดย ใกล้
ชิดทุกครั้ง และเมื่อท่านพ้นจากตำแหน่งแล้วยังคงไปชมการแสดงต่างๆ
ของนักเรียนเป็นการให้กำลังใจทุกปีมา แม้แต่ในปีหลัง ๆ ก่อนหน้าที่
ท่านจะถึงแก่อนิจกรรมหากมีงานเกี่ยวกับครู เช่น งานวันครูท่านจะถือเป็น
งานสำคัญ และไปร่วมงานทำบุญตักบาตรด้วยทุกปีจวบจนถึงแก่อนิ-
กรรม เรื่องการทำงาน เรื่องการไป งานสังคมนต่าง ๆ นั้น ท่าน
ถือเป็นหลักปฏิบัติด้วยใจจริงอย่างเสมอต้นเสมอปลาย ซึ่งเรื่องนี้พ้นเอก

ป็น มุกุณด์ อธิปทีกรมการศาสนา ไก่กล่าวไว้ในหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพว่า

“....ท่านขุนคงฤทธิศึกษากร ควรจะได้รับสมญาว่าเป็นนักอะไร ข่าพเจ้าพยายามตั้งคำถามเอากับตัวเอง ตั้งแต่เริ่มได้รู้จักและร่วมการทำงานกับท่าน เมื่อย้ายมาประจำทำงานอยู่ในกระทรวงศึกษาธิการ ในที่สุดลงความเห็นว่าเป็นผู้เป็น “นักทำงาน” ท่านเป็นนักทำงานชนิดเข้าเลือดเข้าเนื้อเอาจริง ๆ คือรักงานด้วย ชยันทำงานด้วย และถ่วงจ้างงานไต่แล้วก็พินิจพิเคราะห์รายละเอียดของงานนั้นอย่างถี่ถ้วน เช่น จะขีดเขียนข้อความใดก็คิดอ่านทุกตัวอักษร จะพูดจาเรื่องใดก็แถลงชี้แจงทุกข้อทุกกระทง จะนัดหมายเรื่องใดกับใครก็ไม่ทิ้งความสงสัยไว้ให้แก่ผู้ทีตนนัดเลยแม้แต่น้อย ด้วยเหตุนี้ท่านจึงเป็นคนที่ตรงต่อหน้าที่ ตรงต่อการทำงาน ตรงต่อเวลา ตรงต่อบุคคล และตรงต่อความดี และในชีวิตของท่านจึงเต็มไปด้วยการทำงาน.”

เรื่องต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่าเป็นผู้ที่รักงาน การศึกษา ท่านทำอะไรทำจริง ท่านจะเจ็บจะไข้อย่างไรไม่ถึงกับอาการหนักหนาแล้ว ท่านจะไปร่วมด้วยเสมอ เช่น ในเรื่องการประชุม งานพิธีต่าง ๆ แม้แต่กระทั่งวาระสุดท้ายของชีวิต ก่อนหน้าที่ท่านจะถึงอนิจกรรมเพียง ๑ วันนั้น ท่านยังไปเป็นประธานการประชุมสมาคมผู้ปกครองและครูสวนกุหลาบวิทยาลัย นับได้ว่าท่านปฏิบัติงานจนอวสานแห่งชีวิต

งานสำคัญในวงการศึกษาก็อย่างหนึ่งก็คือ ในระหว่างที่ท่านเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการอยู่นั้น ใน พ.ศ. ๒๔๙๓—

๒๔๙๔ ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานกรรมการพิจารณาแผนการศึกษาแห่งชาติด้วย ซึ่งในเรื่องนี้เท่ากับท่านได้มีส่วนอันสำคัญในการศึกษาของชาติอย่างเต็มภาคภูมิ

ในชีวิตของขุนคลังฤทธิศึกษากรนั้น ท่านทำประโยชน์มากดังได้กล่าวมาแล้ว ท่านเป็นรัฐมนตรีซึ่งเคยเป็นครู ท่านมีพรสวรรค์ในด้านบุคลิกลักษณะและการพูดจาปราศรัย ท่านพูดอย่างไรก็ตามไพเราะน่าฟังและฟังแล้วเข้าใจซาบซึ้ง นับว่าท่านเป็นนักการเมืองที่พูดเก่ง และในด้านการเขียนก็เช่นเดียวกันท่านจะเขียนหนังสืออ่านง่าย ใช้ภาษาถูกต้องอ่านแล้วเข้าใจชัดเจน ท่านอบรมบุตรหลานอยู่เสมอเรื่องเขียนหนังสืออ่านไม่ออก ตัวสะกดการันต์ผิด หรือใช้ภาษาที่หยาบหยาบไม่รัดกุม ท่านเป็นครูตลอดเวลาจริง ๆ เรื่องนี้แม่แต่นายประยูรท สิริพิพันธุ์ นักข่าวการเมืองหนังสือพิมพ์ข่าวสยาม ได้สรรเสริญท่านไว้อย่างน่าฟังในหนังสือพระราชทานเพลิงศพว่า

“ไม่ว่าเป็นกระทุ้งถาม ญัตติ หรือความเห็นทางการเมือง ก่อนที่ข้าพเจ้าจะจรดปลายปากกาลงบนสมุดเขียนข่าว ประโยคและวลีที่ยังคงอยู่ในโสตประสาทของข้าพเจ้าแม่ตลกคือ ‘น้องชายเขียนให้ตี ๆ ให้ถูกต้อง อย่าให้กระทบกระเทือนคนอื่นเขา’ และ ‘หลักการสำคัญกว่าเรื่องส่วนตัว’ แม้ว่าท่านขุนคลังฤทธิศึกษากร จะไม่เคยเป็นครูของข้าพเจ้า แต่ก็เสมือนอยู่ต่อหน้าครูคนหนึ่งสร้างประสบการณ์แก่ข้าพเจ้าในการหาข่าว.....”

ตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ ที่ขุนคลังฤทธิศึกษากร ได้รับนั้น นอกเหนือจากตำแหน่งสำคัญทางนิติบัญญัติและบริหาร คือ รองประธาน

สภาผู้แทนราษฎรและรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการแล้ว ท่านยังมีหน้าที่พิเศษอื่น ๆ อีก เช่น ในปี ๒๔๙๔ เป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์ สภากรรมการกลางจัดการลูกเสือแห่งชาติ ปี ๒๔๙๓—๒๔๙๔ เป็นกรรมการที่ปรึกษาคณะ กรรมการ อบรม ข้าราชการ และประชาชน ปี ๒๔๙๒—๒๔๙๔ เป็นกรรมการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ปี ๒๔๙๓ รักษาการแทนนายกกรรมการมหาวิทยาลัย วิชา ธรรม ศาสตร์และการเมือง และเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการบริหารราชการแผ่นดินภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ดังได้กล่าวแล้วว่าท่านได้ทำมาากทั้งระดับชาติและระดับ ท้อง ถิ่น ในระดับท้องถิ่นจะเห็นได้ว่าท่านได้รับเกียรติจากราชฎาจังหวัดนครราชสีมาของท่าน นอกจากตำแหน่งสมาชิกสภาผู้แทนแล้ว ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานสภาเทศบาล และประธานสภาจังหวัดตลอดมาจนถึงแก่นิจกรรม ไม่เพียงแต่เท่านั้น ขุนคงฤทธิศึกษากรยังได้บำเพ็ญกรณียที่สำคัญเป็นประโยชน์ต่อสังคมอีกมากมายเป็นต้นว่า ท่านได้รับเกียรติเป็นรองประธานสภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นนายกสมาคมผู้ปกครองและครูสวนกุหลาบวิทยาลัยโดยเฉพาะอย่างยิ่งงานที่เกี่ยวกับครู และเกี่ยวกับกระทรวงศึกษาธิการ แม้ท่านจะพ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการแล้วก็ตาม ท่านก็ยังได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการบริหารสภาลูกเสือแห่งชาติ และกรรมการอำนวยการคุรุสภาตลอดมาจนถึงอนิจกรรม อันแสดงให้เห็นว่าท่านเป็นรัฐมนตรีของกระทรวงศึกษาธิการที่มีจิตใจห่วงใยต่อครูและต่อกระทรวง

ศึกษาศึกษาอย่างแท้จริง, ดังปรากฏในคำไว้อาลัยตอนหนึ่งหม่อมหลวง
ปิ่น มาลากุลว่า

“ท่านขุนกงฤทธิศึกษากร ได้ชื่อว่าเป็นนักการเมือง แต่ภายใน
จิตใจของท่านนั้นท่านคงจะเป็นนักการศึกษาและเป็นครูนั่นเอง ท่านได้
ช่วยงานลูกเสือและงานคุรุสภาเป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานของ
มูลนิธิช่วยครูอาวุโสในพระบรมราชูปถัมภ์ ท่านเป็นอดีตรัฐมนตรีของ
กระทรวงศึกษาศึกษาคนเดียวกับท่านเวียนอยู่ในกระทรวง เพื่อช่วยเหลือ
ในสิ่งที่จะทำได้ ผู้ใดได้เลื่อนตำแหน่งหน้าที่หรือได้รับพระราชทาน
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ท่านก็ได้แสดงความยินดี ข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวว่า
ท่านไม่อยากจะจากงานการศึกษาไป แต่ท่านก็จากไปจนได้”

ในส่วนที่เกี่ยวกับกิจการของคุรุสภา ในฐานะที่ท่านได้รับเลือกตั้ง
เป็นกรรมการอำนวยการคุรุสภาเป็นเวลานานมากที่สุดติดต่อกัน ท่าน
ได้ทำประโยชน์ให้แก่คุรุสภาเป็นพิเศษและเป็นที่น่าสรรเสริญกล่าวคือ
ท่านเป็นประธานกรรมการส่งเสริมสวัสดิการของคุรุสภาตั้งแต่ปี ๒๕๐๓
จนถึงอนิจกรรม เป็นประธานกรรมการว่าด้วยระเบียบประเพณีของ
ครู พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นประธานกรรมการอุทธรณ์การลงโทษข้าราชการ
ครู เป็นกรรมการองค์การค่าของคุรุสภา พ.ศ. ๒๕๐๓, ๒๕๐๔, ๒๕๐๕,
๒๕๐๘ และ ๒๕๐๙ เป็นกรรมการมูลนิธิช่วยการศึกษาบุตรสมาชิก
คุรุสภา เป็นกรรมการบริหารงานของสถานพยาบาลของคุรุสภา เป็น
กรรมการพิจารณาหาทุนสมทบมูลนิธิช่วยครูอาวุโสในพระบรมราชูปถัมภ์
ในการปฏิบัติหน้าที่ของท่านเป็นที่ประจักษ์ชัดแก่เจ้าหน้าที่คุรุสภาและ

กรรมการอำนวยการคุรุสภาโดยทั่วกันว่า ท่านขยันเอาใจใส่ในงานนี้อย่าง
จริงจัง ท่านหมั่นไปประชุม ท่านแสดงความคิดเห็น และลงมือทำเอง
การใดจะสำเร็จลุล่วงไปด้วยดีแล้ว แม้จะเหนื่อยยากเพียงใดท่านก็เต็มใจ
สละเวลาไปดำเนินการช่วยเหลือ เพื่อให้เกิดผลแก่คุรุสภาด้วยตนเอง และ
ก็ได้รับความสำเร็จด้วยดีมีประโยชน์แก่ครูและแก่คุรุสภาทุกอย่างทุกกรณี
ไป

สำหรับราชการในตำแหน่งนั้น โดยเฉพาะราชการที่เกี่ยวกับการ
ศึกษา ใน ปี ๒๔๙๔ ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นที่ปรึกษาของ คณะผู้
แทนไทยไปประชุมการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งองค์การสห
ประชาชาติ ที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส และนอกจากนั้นท่านยังได้
เดินทางไปดูการศึกษาในประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปอีกหลายประเทศ

ขุนคองฤทธิศึกษากรได้ทำคุณประโยชน์ไว้ให้กับ ประเทศชาติเป็น
อเนกประการ ท่านเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมและยึดมั่น ใน ศาสนา
และท่านเป็นผู้ที่จงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์เป็นล้นพ้น บำเหน็จ
แห่งคุณความดีที่ขุนคองฤทธิศึกษากรได้รับ ก็เป็นที่น่ายกย่องใจเป็นอย่าง
ยิ่ง กล่าวคือ เครื่องราชอิสริยาภรณ์สูงสุดที่ท่านได้รับพระราชทาน ได้แก่
มหาวชิรมงกุฏ

โดยเหตุที่ขุนคองฤทธิศึกษากรได้มีชีวิตอยู่และทำ คุณ ประ โยชน์ ให้
ไว้แก่ประเทศชาติเป็นอันมากดังกล่าวนั้น ตราบเท่าที่ต่อการทำงานในหน้าที่
ที่มานาน และในที่สุดท่านก็สละละโลกนี้ไปด้วยความสงบตามธรรมดาแห่ง
สังขาร แต่คุณความดีของท่านยังจารึกอยู่อีกนาน และเป็นมรดกอันล้ำ

๑๕๘

ค่าของวงศ์ตระกูล “คองฤทธิศึกษากร” ชุนคองฤทธิศึกษากรถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ด้วยโรคหัวใจวายเมื่อเวลา ๑๒.๐๕ นาฬิกา ก่อนพิธีเปิดรัฐสภา ๑ วัน รวมอายุได้ ๖๙ ปี ๑ เดือน ๒ วัน.

ประธาน คองฤทธิศึกษากร

หอสมุดคุรุสภา

หลวงกวัจรรยาวิโรจน์

(กระวี อิศรภักดี)

พ.ศ. ๒๔๔๓ — ๒๕๑๒

หลวงกวัจรรยาวิโรจน์ (กระวี อิศรภักดี) เกิดเมื่อวันจันทร์ที่ ๒๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นบุตรคนแรกของหลวงประสารศุภพจน์ (ช่วง อิศรภักดี) กับนางประสารศุภพจน์ (เฟื่อน นามสกุล เดิม บุณยศิลป์) มีน้องชายหญิงอีกหลายคน หลวงกวัจรรยาวิโรจน์ได้สมรสกับนางกวัจรรยาวิโรจน์ (กฤษณา อิศรภักดี) บุตรีพระอรรณวสิขรสุธี (เชย อิศรภักดี) และนางอรรณวสิขรสุธี (ทรัพย์ นามสกุล เดิม ยมาภัย) มีธิดา ๑ คน คือ นางจิราภรณ์ ตริรัตน์พันธ์

หลวงกวัจรรยาวิโรจน์ ได้รับความศึกษาที่โรงเรียนวัดราชผาติการาม เพราะอยู่ใกล้ ๆ บ้าน สำเร็จชั้นประถมปีที่ ๓ จึงย้ายไปศึกษาที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร จนสำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๖ แล้วย้ายไปเรียนต่อที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย สำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๘ ได้ออกรับราชการเป็นครูที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยอยู่ ๑ ปี ก็ได้รับทุนของกระทรวงศึกษาธิการ ไปศึกษาวิชาพาณิชยศาสตร์ ณ ประเทศอังกฤษ และสำเร็จการศึกษาได้รับประกาศนียบัตรวิชาครูจากมหาวิทยาลัยเรตติง หัวหน้าแผนกฝึกหัดครูของมหาวิทยาลัยนั้นได้รายงานไว้ว่า

“(กระวี) อิศรภักดี เป็นนิสิตของแผนกฝึกหัดครูแห่งมหาวิทยาลัย
ในปีการศึกษา ค.ศ. ๑๙๒๖ — ๑๙๒๗ และตลอดระยะเวลา^๕ ได้อุทิศ
เวลาทั้งหมดเพื่อศึกษาวิชาครูทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ

อิสรภักดีแสดงตนเองว่าเป็น นิสิตที่มีความขยันและมีไหวพริบ
และได้ใช้โอกาส^๕ให้เป็นประโยชน์อย่างเต็มที่ ที่จะสอบสวนภาวะการ
ศึกษาในประเทศ^๕ เป็นผู้ท้ออันหนังสือมากและรู้จักหนังสือต่าง ๆ เกี่ยว
กับวิชาครูด้านจิตวิทยาและ ประวัติศาสตร์อยู่มาก เช่นเดียวกับรู้จัก
ระเบียบวิธีใหม่ว่าด้วยการสอนวิชาหลักตามหลักสูตรของโรงเรียน

อิสรภักดีมี ประสบการณ์ด้าน ปฏิบัติเกี่ยวกับการสอน ระหว่างที่
ศึกษาตามหลักสูตรวิชาครู^๕ และทำการสอนได้ผลดีเสมอ นอกจากนี้^๕
ดูโรงเรียนต่างๆ หลายประเภทและเรียนรู้หน้าที่และระเบียบวิธีของโรง-
เรียนเหล่านั้น ประสบการณ์ของเขาจะมีคุณค่ามากแก่เขาเองในชีวิต
ข้างหน้า”

หลวงกวีจรรยาวิโรจน์ได้กลับมาเป็นอาจารย์สอนที่โรงเรียนวัดเทพ
ศิรินทร์ ต่อมาได้ย้ายไปเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเพาะช่าง และโรงเรียน
วัดบพิตรพิมุข แล้วกลับเข้ากระทรวงศึกษาธิการเป็นหัวหน้าหน่วยศึกษา
นิเทศก์ กรมอาชีวศึกษา เมื่อครบเกษียณอายุกำลังรับราชการเป็น
หัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์อยู่

เมื่อออกจากราชการแล้ว หลวงกวีจรรยาวิโรจน์ได้พักผ่อนอยู่กับ
บ้าน และบางโอกาสก็ได้ท่องเที่ยวหาความรู้และความเพลิดเพลิน ได้
เดินทางไปทั่วทุกจังหวัดในประเทศไทย และต่างประเทศ อาทิเช่น

หลวงถว้จรรยาวีโรจน์
(กระวี อิศรภักดี)

ประเทศญี่ปุ่น อินเดีย อังกฤษ สหรัฐอเมริกา และประเทศอื่น ๆ

หลวงกวีจรรยาวิโรจน์ป่วยด้วยโรคหัวใจในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๑๒ ได้เข้ารับรักษาตัวในโรงพยาบาลและกลับบ้านได้ภายหลังพักอยู่ในโรงพยาบาล ๑๗ วัน โดยอาการทุเลาชันมาก แพทย์อนุญาตให้กลับมาพักรักษาตัวที่บ้านและให้ไปรับการตรวจทุก ๆ เดือน เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ อาการเริ่มทรุดลง และได้เข้ารับรักษาตัวในโรงพยาบาลอีกเมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม แพทย์ได้พยายามเยียวยาเต็มที่แต่อาการก็ทรุดลงเรื่อย ๆ และได้ถึงแก่กรรมท่ามกลางความโศกเศร้าของภรรยาและญาติมิตร เมื่อเช้าวັນจันทร์ที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๒ เวลา ๑๐.๓๕ น. รวมอายุได้ ๖๙ ปีเศษ

ประวัติการรับราชการของหลวงกวีจรรยาวิโรจน์ มีดังนี้ คือ เมื่อกลับจากประเทศอังกฤษแล้วก็ได้เป็นอาจารย์อยู่ที่ โรงเรียนเทพศิรินทร์ ระยะเวลาหนึ่ง ต่อมาได้เป็นเลขานุการสมาคมคณาจารย์สมาคม และเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์วิทยากรย์ แล้วก็ได้ย้ายไปดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเพาะช่าง เมื่อต้นพ.ศ. ๒๕๗๗ ในขณะที่โรงเรียนเพาะช่างในแผนกการศึกษา มีแผนกฝึกหัดครูวาดเขียนตรี แผนกมัธยมศึกษาช่วง และแผนกหัตถกรรมต่าง ๆ ซึ่งเปิดสอนอยู่ถึง ๑๓ แผนก และเพื่อจะขยายและส่งเสริมวิชาต่าง ๆ ในโรงเรียนเพาะช่างให้เจริญยิ่งขึ้น กระทรวงศึกษาธิการจึงส่งหลวงกวีจรรยาวิโรจน์ไปปฏิบัติงาน ณ ประเทศญี่ปุ่น เป็นเวลา ๑ ปี เพื่อปฏิบัติงานอาชีพศึกษาทางด้านวิชาช่างศิลป์และหัตถกรรม

เพื่อนำมาปรับปรุงโรงเรียนเพาะช่าง และทางราชการได้ให้หลวงสิริวิฑูต-
ศาสตร์พิทักษ์รักษาราชการแทนเป็นการชั่วคราว เมื่อหลวงกวีจรรยาวิโรจน์
กลับจากประเทศญี่ปุ่นในปลาย พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้นำสิ่งที่ได้พบเห็นมา
ปรับปรุงโรงเรียนเพาะช่างให้ดีขึ้นหลายประการ และเพื่อให้เป็นไปตาม
แผนการศึกษาของชาติในสมัยนั้น จึงได้ยกเลิกการศึกษาแผนกมัธยม
การช่างซึ่งรับผู้สำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๔ เข้าเรียน และได้ยกเลิกแผนกฝึกหัด
ครูวาดเขียนตรี ซึ่งรับเฉพาะนักเรียนสตรีที่สำเร็จมัธยมปีที่ ๖ เข้าเรียน
และได้ตั้งแผนกฝึกหัดครูประถมศึกษาชั้น โดยรับนักเรียนสำเร็จชั้น
มัธยมปีที่ ๖ ทั้งชายหญิงเข้าเรียน เพื่อออกไปทำการสอนวิชาศิลปหัตถ-
กรรมตามโรงเรียนสามัญและอาชีวศึกษาทั่วไป นับเป็นการก้าวหน้าอีก
ด้านหนึ่งของโรงเรียนเพาะช่างตลอดมาจนทุกวันนี้

เมื่อท่านเข้ามาอยู่ในโรงเรียนเพาะช่างใหม่ๆ ในฐานะที่มีชีวิตเป็น
ครูมาแล้วเป็นเวลานาน ท่านได้ใช้หลักวิชาจิตวิทยาในการศึกษาเพื่อ
เรียนรู้จิตใจของบุคคลในความปกครอง และได้ถือโอกาสสนทนากับครู
อาจารย์และเจ้าหน้าที่ใน โรงเรียนเพาะช่าง อย่างเป็นกันเองทั่วทุกคน
เพื่อเรียนรู้นิสัยใจคอและความฉลาดรอบรู้ของข้าราชการแต่ละบุคคล เพื่อ
สะดวกในการปกครองและมอบหมายงานให้เหมาะสมกับนิสัยและความ
สามารถรอบรู้ของแต่ละคน ทำให้การทำงานของโรงเรียนเพาะช่างดำเนิน
ไปอย่างมีประสิทธิภาพ

หลวงกวีจรรยาวิโรจน์ เป็นผู้ที่มีอารมณ์เยือกเย็น เป็นคนพูด
น้อยแต่เต็มไปด้วยความจริงใจ เห็นอกเห็นใจผู้น้อยและมักจะทักทาย

ปราศรัยเมื่อเห็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของท่านเหน็ดเหนื่อยจากการปฏิบัติงาน เนื่องจากท่านรักชีวิตการเป็นครูเป็นอย่างยิ่ง จึงอดที่จะทำการสอนมิได้ ในขณะที่ท่านดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเพาะช่าง ท่านได้สอนวิชาครูแก่นักเรียน ครู วาดเขียนสตรี ตลอดจนนักเรียนฝึกหัดครูทุกแผนกทุกรุ่น บัดนี้นักเรียนครูเหล่านั้นได้เป็นครูเจริญรอยตามแบบท่านแทบทุกคน ได้ใช้หลักวิชาครูที่ท่านได้ประสิทธิ์ประสาทให้ใช้ในการสอนและการปกครองนักเรียนตลอดมา

หลวงกวีจรรยาวิโรจน์ได้เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญในการจัดตั้งแผนกฝึกหัดครูประถมการช่างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ ตั้งแต่การกำหนดหลักสูตร อัตราเวลาเรียนและกำหนดตัวครูผู้เข้าสอน ยังผลให้มีผู้นิยมเข้าศึกษาเป็นอันมาก อันเป็นรากฐานการศึกษาชั้นฝึกหัดครูมัธยมศึกษาช่างของโรงเรียนเพาะช่างในเวลาต่อมา

โรงเรียนเพาะช่างนอกจากจะสอน วิชา ศิลป ฝึกหัดกรรม หลายสาขาแล้ว ยังมีแผนกการค้าซึ่งรับจ้างทำงานหัตถศิลป์ต่าง ๆ หลวงกวีจรรยาวิโรจน์ได้บริหารงานด้วยความฉลาด ถึงแม้ว่างานช่างบางสาขาท่านจะไม่เข้าใจ แต่ท่านก็มีไหวพริบเมื่อได้ไต่ถามเค้าโครงของงาน ช่างสาขานั้นจากช่างผู้ชำนาญแล้ว ท่านก็เข้าใจได้ก็สามารถควบคุมงานช่างให้ดำเนินไปได้ ท่านสามารถควบคุมการบัญชีและการเงินของโรงเรียนได้เรียบร้อย ในสมัยที่หลวงกวีจรรยาวิโรจน์ดำรงตำแหน่ง อาจารย์ใหญ่โรงเรียนเพาะช่างดำเนินกิจการงานค้ามีผลกำไรมากมาย เนื่องจากเป็นผู้ที่เข้าใจในกิจการค้าเป็นอย่างดี รู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาว เอาใจลูกค้าที่มา

ติดต่อกับโรงเรียน ควบคุมการจ่ายและเป็นผู้ที่ประหยัดละเอียดถี่ถ้วน ทำให้การค่าของโรงเรียนเพาะช่างมั่นคงและรุ่งเรืองอยู่คนหนึ่ง

หลวงกว๊จรรยาวิโรจน์เป็นนักกีฬาที่มีฝีมือผู้หนึ่ง ท่านสนใจในการกีฬาเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกีฬาฟุตบอล แม้ว่าท่านมาอยู่ที่โรงเรียนเพาะช่างซึ่งมีที่ทางไม่กว้างขวาง จะเล่นฟุตบอลอย่างสนามใหญ่ๆ นั้นเป็นอันหมดหวัง ด้วยความมีเลือดนักกีฬาของท่าน ๆ ก็ยังอุตส่าห์หาลูกฟุตบอลมาให้ครูอาจารย์และนักเรียนในสมัยนั้นได้ออกกำลังกายในสนามแคบ ๆ นอกจากสนับสนุนให้ทุกคนได้เล่นกีฬาแข่งขันกันเป็นการออกกำลังกายแล้ว ตัวท่านเองก็ยังลงสนามเล่นร่วมกับนักเรียนและครูอาจารย์ ทั้งยังสนับสนุนการเล่นเกมส์ต่าง ๆ เช่นยิงปืน การวิ่งแข่ง และการเล่นเกมสกีของลูกเสือ เป็นต้น

ในการปกครองโรงเรียน หลวงกว๊จรรยาวิโรจน์เป็นผู้มีความเมตตากรุณาต่อผู้น้อยผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาอย่างยิ่ง ผู้ใดขยันขันแข็งท่านสนับสนุนให้ได้รับความดีความชอบ ผู้ใดเกียจคร้านท่านก็มักจะเรียกมาชี้แจงให้ทราบคุณและโทษ ท่านใช้อารมณ์อันเยือกเย็นของท่านกลมเกลวนนิสัยการปฏิบัติต้งานของผู้น้อยได้ผลดีตลอดมา

ท่านชอบหาความรู้รอบตัว ชอบทัศนจารย์ไปตามจังหวัดต่าง ๆ ในชีวิตของท่านๆ ได้ไปเที่ยวทุกจังหวัดในประเทศไทย เมื่อโรงเรียนปิดภาค มักจะชักชวนครู อาจารย์ ที่สนใจในการ ท่องเที่ยวร่วมเดินทาง ไปจังหวัดต่าง ๆ กับท่านแทบทุกปี ด้วยรถยนต์ของโรงเรียนบ้าง รถยนต์ส่วนตัวของท่านบ้าง และยอมสละทุนทรัพย์ของท่านเกอูกูลให้แก่ผู้ใต้บังคับ

บัญชาที่ได้ท่องเที่ยวติดตามท่านไปในที่ต่าง ๆ ทำให้ครูอาจารย์ได้รับความรอบรู้ อันเป็นกำไรของชีวิตทางหนึ่ง

ในพ.ศ. ๒๔๙๒ หลวงกวีจรรยาวิโรจน์ได้ย้ายมาดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ โรงเรียนวัดบพิตรพิมุข สังกัดกรมอาชีวศึกษา ได้ปรับปรุงงานในตำแหน่งวิชาการให้เหมาะสมยิ่งขึ้น โดยเปิดแผนกวิชาสามัญต่างประเทศ และได้เพิ่มชั่วโมงภาษาอังกฤษให้มากขึ้นเพราะเห็นว่า เป็นวิชาที่จำเป็นในกรที่จะนำไปใช้ในการศึกษาวิชาอื่น ๆ นอกจากนี้ยังได้เปิดแผนกเลขานุการขึ้นอีกแผนกหนึ่ง และใน พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้เริ่มการเรียนแบบสหศึกษา โดยได้รับสมัครนักเรียนหญิงให้เรียนรวมกับนักเรียนชายเป็นรุ่นแรก หลวงกวีจรรยาวิโรจน์เป็นผู้ที่นอกจากเอาใจใส่ในตำแหน่งวิชาการแล้ว ยังสนใจที่จะให้โรงเรียนได้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ได้ขอร้องประมาณกระทรวงศึกษาธิการสร้างตึกเรียนสองชั้นใหม่ขึ้นแทนอาคารเดิมซึ่งเก่าและชำรุดมาก นับว่าเป็นผู้ที่ได้ทำประโยชน์ให้แก่โรงเรียนเป็นอย่างดี

หลวง กวีจรรยาวิ โรจน์เป็นผู้ที่เอาใจใส่ในตำแหน่งสวัสดิการ ทั้งของครู อาจารย์และนักเรียนพอจะสรุปได้ดังนี้คือ ได้จัดให้ครูอาจารย์และนักเรียนช่วยกันทำอาหารในเวลาว่างจำหน่ายด้วยราคาถูกลงเพื่อให้ได้อาหารที่มีทั้งปริมาณและคุณภาพพอเพียงแก่จำนวนครูอาจารย์และนักเรียน ทั้งยังได้จำหน่ายสิ่งของและอาหารในวันสมาคมนักเรียนเก่า เมื่อมีรายได้จากการจำหน่ายอาหารก็สามารถจัดซื้อของที่จำเป็นให้แก่โรงเรียนเช่น ถ้วยชาม และภาชนะในการเลี้ยงอาหาร เครื่องอัดสำเนาและโต๊ะหมู่บูชา นอก

จากนั้น หลวงกวีจรยาวิโรจน์ ได้ริเริ่มทำหนังสือ “บทพิตรพินทุสนุสรณ” เฉพาะนักเรียนปีที่ ๓ เป็นปีแรก ต่อมาปรากฏว่าเป็นที่นิยมของนักเรียน จึงได้ขยายโครงการให้กว้างขึ้น โดยทำร่วมกันทั้งโรงเรียน เงินรายได้จากการทำหนังสือนี้ก็ได้จัดซื้อสิ่งที่เป็นประโยชน์ เช่น เตียงพยาบาล ตู้ยาประจำห้องพยาบาลของโรงเรียน โต๊ะและเก้าอี้ในห้องอาหาร ตู้ใส่หนังสือประจำห้องเรียน นับว่าหลวงกวีจรยาวิโรจน์ ได้เป็นผู้ริเริ่มในกิจการใหม่ ๆ ที่ยังสามารถหาเงินมาใช้จ่ายในโรงเรียนนอกเหนือไปจากงบประมาณที่ได้รับจากกระทรวงศึกษาธิการอีกด้วย นอกจากนี้ยังได้จัดให้มีกิจกรรมเสริมหลักสูตรโดยร่วมมือกับสมาคมนักเรียนเก่าบทพิตรพินทุสนุสรณ จัดเลี้ยงน้ำชาประจำปี โดยฝึกนักเรียนนับปัจจุบันให้จัดงานกันเอง ได้ฝึกมารยาทในการเสิร์ฟอาหารทั้งยังทำให้นักเรียนได้พบปะสังสรรค์กับนักเรียนเก่าซึ่งต่างก็ออกไปรับราชการในหน้าที่ต่าง ๆ กัน นับเป็นประสบการณ์ที่มีค่ายิ่งแก่นักเรียน ที่ยังได้ก่อให้เกิดความสามัคคีทำงานร่วมกันในระหว่างครูอาจารย์นักเรียนปัจจุบันและนักเรียนเก่าอีกด้วย

ในด้านการบริหารโรงเรียน หลวงกวีจรยาวิโรจน์เป็นผู้รักษาวินัยเคร่งครัดโดยเฉพาะการตรงต่อเวลา เช่น กวดขันครูและนักเรียนมิให้มาสาย โดยทำนอกมายืนเฝ้าควบคุมด้วยตนเอง การแต่งกายของนักเรียนต้องถูกแบบแผนตามระเบียบของโรงเรียนตั้งไว้ และยังคงสะอาดเรียบร้อยอีกด้วย ไม่นิยมปกครองแบบเผด็จการ นอกจากกรณีที่สำคัญ ๆ ในการทำงานร่วมกับครูอาจารย์ นิยมวิธีการประชุมปรึกษา เพื่อฟังความคิดเห็นของผู้ร่วมงาน แม้แต่ผู้ใต้ทำผิดและตอติงไม่ยอมฟังเหตุผล ท่านก็มี

วิธีว่ากล่าวผู้กระทำผิดด้วยการมคมคายจนผู้ถูกกล่าวโทษไม่ลงและจดจำไว้ได้ไม่ลืม ครูอาจารย์โรงเรียนบพิตรพิมุขยังจำคำพูดอันหลักแหลมของท่านได้ประโยคหนึ่งว่า “คนเรามีสิทธิ์จะทำให้คนอื่นอย่างน้อยคนหนึ่งดีได้ คนนั้นคือตนเอง” ท่านเป็นผู้ที่มีนิสัยเป็นครูอย่างแท้จริง เมื่อไปพบเห็นสิ่งใด ดีแปลกใหม่ ก็มักจะนำมาเล่าสู่กันฟังหรือชักชวนให้บรรดาครูอาจารย์ได้ไปเห็นและยังได้จัดให้ม้งานร่วมรับประทานอาหารกับครูอาจารย์เสมอโดยท่านเป็นผู้ซื้อเชิญ ด้วยเหตุนี้เองหลวงกวีจรรยาวิโรจน์จึงเป็นที่เคารพรักของบรรดาศิษย์ และครูอาจารย์

ในชั้นปลายชีวิตราชการ หลวงกวีจรรยาวิโรจน์ได้มาดำรงตำแหน่งหัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์ กรมอาชีวศึกษา ตั้งแต่วันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ แม้ว่าหน่วยศึกษานิเทศก์ กรมอาชีวศึกษา จะได้ตั้งมาก่อนหน้านานแล้ว แต่ก็ยังไม่ม้งานเป็นล่าเป็นสำนัก เนื่องจากไม่มีตัวบุคคลที่จะมาทำงานนี้เทศประจำ และไม่ม้งบประมาณเป็นสัดส่วน เมื่อหลวงกวีจรรยาวิโรจน์มาดำรงตำแหน่งนี้ เป็น จังหวะพอดีที่กระทรวงศึกษาธิการได้รับ มอบหมาย ให้ทำสัญญา กับมหาวิทยาลัยฮาวาย เพื่อดำเนินการจัดตั้งโครงการฝึกช่างฝีมือขององค์การซีอาโต้ (SEATO Skilled Labor Training Project) ตามข้อตกลงระหว่างสหรัฐอเมริกา และประเทศไทยซึ่งเป็นภาคีขององค์การซีอาโต้ โครงการนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะผลิตช่างอุตสาหกรรม ตามคำแนะนำของคณะกรรมการสำรวจภาวะเศรษฐกิจของักการ ส.ป.อ. (SEATO Study Group) ซึ่งได้ออกแถลงการณ์ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ว่าประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่ง

ที่ยังขาดแคลนช่างฝีมือเป็นจำนวนมาก สมควรที่จะได้เร่งรัดผลิตช่างใน
ระดับที่เรียกว่า ช่างทักษะ หรือช่างฝีมือชั้น เพื่อให้สนองความต้องการ
ของประเทศในอันที่จะเพิ่มพูนพัฒนาการทางด้านอุตสาหกรรม และการ
ขยายงานทางด้านเศรษฐกิจของชาติ รัฐบาลไทยและรัฐบาลอเมริกันได้
ร่วมกันช่วยเหลือเกี่ยวกับการเงินของโครงการ

โครงการนี้นับเป็นโครงการใหม่และใหญ่มาก เป็นจุดแรกที่ทำให้
เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงของกรมอาชีวศึกษาในส่วนภูมิภาค
กล่าวคือ ได้จัดการเปลี่ยนแปลงโรงเรียนการช่างในส่วนภูมิภาคที่สอน
ช่างไม้แขนงเดียวเป็นส่วนใหญ่ ๑๘ โรง ให้เปิดสอนวิชาช่างอุตสาหกรรม
เพิ่มขึ้นรวมเป็น ๖ แขนงดังนี้คือ ช่างเครื่องยนต์และดีเซล ช่าง
ก่อสร้าง ช่างวิทยุ และโทรคมนาคม ช่างเชื่อมและโลหะแผ่น ช่างไฟฟ้า
และช่างกลโรงงาน ในการนี้ทางฝ่ายมหาวิทยาลัยฮาวายได้ให้ผู้เชี่ยวชาญ
ชาวอเมริกันมาร่วมดำเนินการกับเจ้าหน้าที่ของไทย ๑๐ คน ทางกรม
อาชีวศึกษาได้แต่งตั้งให้หลวงกวีจรรยาวิโรจน์เป็นผู้ประสานงาน ทำงาน
ร่วมกับหัวหน้าคณะผู้เชี่ยวชาญอเมริกัน โครงการนี้เป็นงานใหม่และ
ใหญ่ดังได้กล่าวแล้ว จึงมีเรื่องที่จะต้องทำมากนับตั้งแต่จัดหาคนผู้ฝึกของ
โครงการ (ซึ่งในที่สุดได้ที่โรงเรียนการช่างเทพนารี) จัดหาเจ้าหน้าที่จาก
กรมอาชีวศึกษามาช่วยทำงานด้านต่าง ๆ เช่น การเงิน การจัดซื้อ การ
จัดส่งเครื่องมือ จัดหาผู้ประสานงาน (Counter Part) ซึ่งทำงานร่วมกับ
ผู้เชี่ยวชาญแต่ละคน รวมทั้งการจัดปรับปรุงโรงงานที่มีอยู่เดิมให้เหมาะ
สมกับที่จะเป็นศูนย์ฝึก งานที่ใดกล่าวมาแล้วนับเป็นงานในระยะแรกซึ่ง

ต้องรีบทำก่อน สำหรับงานตามโครงการที่จะต้องทำต่อไป ซึ่งหลวงกวี-
จรรยาวิโรจน์ได้รับผิดชอบอยู่อย่างมามีดังต่อไปนี้

๑. การไปดูสภาพโรงเรียนการช่างต่าง ๆ ซึ่งจะเข้ามาอยู่ในโครง-
การ เพื่อให้ได้ข้อมูลและได้เห็นสภาพที่แท้จริงของแต่ละโรง เจ้าหน้าที่
ฝ่ายไทย และผู้เชี่ยวชาญอเมริกัน ได้เดินทาง ร่วมกัน ไปดูสภาพโรงเรียน
ทุกแห่ง

๒. การพัฒนาบุคลากร จัดการอบรมครูช่างไม้ ส่วนมากจาก
โรงเรียนการช่างที่คัดเลือกเข้ามาอยู่ในโครงการให้มีความรู้พื้นฐานพอจะ
สอนช่างใหม่ ๆ ไปพลาง ๆ ก่อน จนกว่าจะบรรจุครูใหม่ได้พอเพียง
นอกจากนี้ยังต้องมีการประชุมสัมมนาหลายครั้งกับผู้ที่เกี่ยวข้องในวงการ
ศึกษาทั้งหลายได้แก่ ผู้ตรวจราชการภาคศึกษา ศึกษาธิการจังหวัด
ครูใหญ่ และครูแนะแนว ให้ทราบเกี่ยวกับโครงการและความเปลี่ยนแปลง
ใหม่ ๆ เพื่อประโยชน์ในการดำเนินงานประสานงานและการให้ความ
ร่วมมือของทุกฝ่าย

๓. คัดเลือกเจ้าหน้าที่ไปศึกษาต่อต่างประเทศ ทั้งยังจัดงานต้มน
นี้ ได้แก่ การคัดเลือกตัวบุคคลจากวิทยาลัย โรงเรียน และศูนย์ฝึก ๆ ไป
ศึกษาต่อ การประเมินเทศ การสอนภาษาอังกฤษให้เป็นพิเศษ และจัด
เรื่องเกี่ยวกับการไปศึกษาต่อต่างประเทศของผู้ที่ได้รับคัดเลือก บุคคล
เหล่านี้บางส่วน เมื่อกลับมาแล้วก็ได้ทำหน้าที่ศึกษานิเทศก์ประจำการ
เพื่อควบคุมเกี่ยวกับการดำเนินการ การบำรุงรักษาโรงงานตามโครงการ
ตลอดจนช่วยเหลืองานด้านปรับปรุงการสอนด้วย

๔. การปรับปรุงโรงงานและติดตั้งเครื่องจักร เครื่องมือ ได้แก่ การปรับปรุงการซ่อมและการสร้างโรงงานใหม่ การเดินสายไฟฟ้า และการติดตั้งเครื่องจักรให้โรงงาน เจ้าหน้าที่ทั้งทางฝ่ายไทยและอเมริกัน จะต้องเดินทางไปดู อย่างใกล้ชิด

๕. การปรับปรุงหลักสูตรการสอน รวมทั้งการจัดทำโครงการสอน การเลือกตำราเรียน การสร้างวัสดุโสตทัศนศึกษา งานในด้านนี้ ต้องรีบทำอย่างเร่งด่วนเพื่อให้ทันใช้ ขณะที่โรงเรียนรุ่นแรกจะเปิดเรียนตามโครงการได้มีการประชุมสัมมนาหลายครั้ง

๖. การฝึกหัดอบรมศึกษาในเทศก์เพื่อนิเทศโรงเรียนในโครงการฝึกช่างฝีมือดังกล่าว

๗. การอบรมเจ้าหน้าที่อุตสาหกรรมและช่างผู้ชำนาญการ ได้แก่ การอบรมเจ้าหน้าที่ของกระทรวง ทบวง กรมต่าง ๆ ทั้งทางฝ่ายทหารและพลเรือนซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับงานช่างและงานด้านเทคนิคต่าง ๆ

ในฐานะหัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์และผู้ประสานงาน หลวงกวี-จรรย์วิโรจน์ ต้องรับภาระหนักตั้งแต่เริ่มงานเป็นต้นมา จนกระทั่งงานได้ดำเนินไปเป็นผลดี งานที่ท่านนี้ต้องทำพร้อม ๆ กันทันที หลายด้าน จะมัวรอให้สำเร็จ เป็นด้าน ๆ ไม่ได้

หลวงกวีจรรย์วิโรจน์ เป็นผู้ที่มีสุขภาพอนามัยดี มีร่างกายแข็งแรง แม้ว่าในขณะนั้นจะมีอายุใกล้ ๖๐ ปี ก็ยังสามารถเดินทางร่วมกับผู้เชี่ยวชาญไปดูโรงเรียนเกือบจะทุกแห่ง มีความรู้ทั้งในด้านวิชาการและธุรการ ทำให้สามารถยุติปัญหา ข้อขัดแย้งและปัญหาบางประการลงได้

ในการทำงานทุกอย่างเป็นผู้ที่มีความรอบคอบละเอียดลออ มีแผนงานออกมาเป็นรายละเอียดซึ่งก็ต้องกับลักษณะการทำงานของผู้เชี่ยวชาญ สำหรับในด้านการปกครองนั้นก็เป็นผู้ที่มีความเป็นประชาธิปไตยมาก จะทำการส่งใค้ปรึกษาหารือและฟังความเห็นของส่วนรวมก่อนเสมอ บุคคลที่ทำงานในขณะที่ตั้งศูนย์ฯ นั้นล้วนมาจากที่ต่าง ๆ กัน ไม่ได้คุ้นเคยและทำงานร่วมกันมาก่อน บางคนก็อยู่ในวัยที่มีความคิดเห็นรุนแรง ในลักษณะของการทำงานกับส่วนรวมเช่นนี้ หลวงกวีจรรยาวิโรจน์มีคุณสมบัติอีกประการหนึ่งที่แสดงออกมาให้เห็นชัดเจนก็คือ ความมีอารมณ์ดีใจเย็น และความไม่ถือโกรธ ได้ทำหน้าที่ของผู้ประสานงานที่ดีจริงๆ โดยเฉพาะในเรื่องความไม่เข้าใจกันระหว่างผู้ประสานงานไทยกับที่ปรึกษาชาวอเมริกัน (Adviser) ซึ่งย่อมเกิดมีบ้างเป็นธรรมดาเป็นครั้งคราว แต่ก็ได้แก้ไขให้เกิดความเข้าใจอันดีกันได้สำเร็จ

หลวงกวีจรรยาวิโรจน์เป็นผู้ที่มาทำงานแต่เข้าเสมอ เมื่อมาถึงแล้วก็เดินตรวจดูความเรียบร้อยของอาคารสถานที่และโรงงาน ท่านเป็นผู้ที่เอาใจใส่เรื่องความเป็นระเบียบเรียบร้อย และความสะอาดเป็นอย่างดี นอกจากนั้นเวลาที่มิพธิ์เปิดการสัมมนา การอบรม และม้งานเลี้ยง ซึ่งมักมีชนเสมอๆ ในระยะแรกที่ตั้งศูนย์ฯ หลวงกวีจรรยาวิโรจน์จะต้องเป็นผู้ตรวจดูความเรียบร้อย ก่อนทุกครั้ง ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดย่อมจะทราบดีว่าท่านเป็นผู้ที่ประหยัดทั้งการเงินและเวลา เป็นผู้ที่รู้จักทั้งให้และรับ ไม่เอาเปรียบผู้น้อย หลวงกวีจรรยาวิโรจน์ได้ครบเกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๔ ซึ่งเป็นขณะที่โรงเรียนในโครงการรุ่นแรก

๘ โรง ได้เปิดเรียนไปแล้ว ท่านได้ส่งมอบงานให้ผู้ประสานงานคนต่อ
 ไปด้วยความเรียบร้อย หน่วยศึกษานิเทศก์ได้มอบโล่จารึกเกียรติคุณให้
 ท่านเป็นที่ระลึก ท่านปรารถนาว่าท่านเห็นคุณค่าน้อยอยากจะพักผ่อนสักระยะ
 หนึ่ง แล้วจะเดินทางท่องเที่ยวไปต่างประเทศ หลังจากนั้นจะใช้เวลาว่าง
 เขียนหนังสือเล่าเรื่องต่างประเทศที่ได้พบเห็นมา รวมทั้งเขียนเรื่องต่างๆ
 ที่ท่านสนใจ

หลวงทวีจรรยาวิโรจน์เป็นผู้ที่พูนคุณน้อยแต่ทำมาก ดังจะเห็นได้จาก
 การปฏิบัติงานในสถานที่ต่างๆ ดังกล่าวแล้ว ในฐานะที่เป็นญาติสนิทกับ
 ผู้เขียนท่านก็มีความเมตตากรุณา ได้ให้กำลังใจและให้คำแนะนำในการ
 ศึกษาเล่าเรียน ท่านมักแสดงความยินดีกับผู้เขียนทุกครั้งในโอกาสที่ผู้
 เขียนได้เลื่อนตำแหน่ง ในหน้าที่ราชการ ในสมัยที่ผู้เขียนยังเป็นศึกษา
 นิเทศก์กรมการฝึกหัดครู ก็ได้มีโอกาสร่วมทำงานกับท่านในฐานะเป็น
 ศึกษาานิเทศก์ด้วย สิ่งใดที่ผู้เขียนเคยมีประสบการณ์ในด้านนิเทศมาก่อน
 ท่านก็มีได้เคยถือว่าเป็นญาติผู้ใหญ่ มักจะขอความเห็นเกี่ยวกับเรื่องงาน
 ด้านนิเทศ สิ่งใดที่ท่านได้พบเห็นมาก่อนก็จะแนะนำให้ความคิดเห็นและ
 ถือว่าเป็นผู้ร่วมงาน ดังนั้นทุกครั้งที่ได้มีการประชุมระหว่างศึกษานิเทศก์
 ของกรมต่าง ๆ ผู้เขียนก็ได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับท่านอยู่เสมอ

หลวงทวีจรรยาวิโรจน์สนใจเป็นพิเศษในกิจการของครูสภาประกอบด้วย
 กับคุณงามความดีของท่านที่ได้เป็น อาจารย์มา จึงได้รับเลือกตั้งเป็น
 กรรมการผู้หนึ่งในคณะกรรมการ อำนวยการครูสภาชุดแรกต่อจากคณะ

กรรมการชุดที่ใต้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งขึ้น ท่านอยู่ในตำแหน่ง
จนครบวาระ ๔ ปี

หลวงกวัจจรายาวิโรจน์ได้เรียบเรียงหนังสือชั้นเล่มหนึ่ง คือ การ
เล่นลูกเสือ หนังสือนี้ได้จัดพิมพ์เป็นเล่มมาแล้ว ๒ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อ
เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๗๔ และครั้งที่ ๒ เมื่อเดือนธันวาคม ปีเดียวกัน
ทั้งนย้อมแสดงว่าหนังสือนี้ได้รับความนิยมใน ครั้งกระนั้น เป็นอันมาก
หนึ่งในหนังสือยังมี “แจ้งความ” ของมหาอำมาตย์ตรี พระยาสุรพันธุ์-
เสนี ผู้อำนวยการโรงเรียนผู้กำกับลูกเสือในพระบรมราชูปถัมภ์เป็นหลัก-
ฐานว่า หนังสือนี้เป็นตำราที่รวบรวมขึ้นจากการอบรมสั่งสอนจริง ๆ
ในโรงเรียนผู้กำกับลูกเสือ พ.ศ. ๒๔๗๔ และได้รับอนุญาติจาก
สภากรรมการกลางจัดการลูกเสือแห่งประเทศไทยให้ใช้เป็นแบบเรียนของบรรดา
ผู้กำกับได้ ยิ่งกว่านั้นในหนังสือยังมี “ปรารภ” ของพระวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าธานีวัตติ (กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร) เมื่อครั้งทรง
ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ และคำนำของผู้แต่งเอง ซึ่ง
แสดงถึงความมุ่งหมาย ประโยชน์ และหลักการในการเรียบเรียงหนังสือ
เล่มนี้ไว้อย่างแจ่มแจ้ง

หนังสือนี้ได้จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อพ.ศ. ๒๔๗๔ ซึ่งนับถึงบัดนี้ก็เป็นเวลา
ถึง ๓๘ ปีมาแล้ว บางท่านอาจจะคิดว่า หนังสือนี้ทันสมัย พิจารณาดู
แล้วเห็นว่าหนังสือนี้เป็นหนังสือเก่าแต่ก็เป็นเก่านั้นคิดลายคราม และถ้าได้
จัดพิมพ์ขึ้นอีกก็จะเป็นประโยชน์ในการส่งเสริมกิจการลูกเสือในปัจจุบัน
ส่วนหนึ่ง ดังนี้นนายอภัย จันทวิมล กรรมการบริหารลูกเสือแห่งชาติ

และกรรมการลูกเสือโลก (๒๕๐๘-๒๕๑๔) จึงได้ติดต่อกับนายแพทย์ บุญสม มาร์ติน เลขาธิการคณะกรรมการบริหารลูกเสือแห่งชาติ เพื่อขอให้ พิจารณาคุณค่าของหนังสือนี้ และได้รับคำตอบว่าสำนักงานคณะกรรมการ บริหารลูกเสือแห่งชาติได้พิจารณาแล้ว เห็นว่าเรื่องการเล่นลูกเสียดังที่ ปรากฏในหนังสือนี้ยังใช้ประโยชน์ได้ดียิ่งอยู่ สำนักงานคณะกรรมการบริหาร ลูกเสือแห่งชาติ จึงตั้งใจจะจัดพิมพ์หนังสือนี้เพื่อเผยแพร่ในโอกาสต่อไป

ท้ายสุดนี้ผู้เขียนขอยกคำประพันธ์ของคณะครูอาจารย์โรงเรียนวัด บพิตรพิมุขที่เขียนลงในหนังสือ "การเล่นลูกเสือ" ซึ่งพิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพของท่าน ดังมีความต่อไปนี้

“ บพิตรพิมุข ” ไร่ไผ่

อาจารย์ใหญ่ “ หลวงกวีจรรยา- วิโรจน์ ” สมญา

นามนตราตรึงดวงจิต

ท่านมีเมตตาเป็นนิจ กรุณาเบี่ยมจิต

มธุรสวาจาพาที่ **ทิวสมตครสภา**

“ บพิตรพิมุข ” ได้อาจารย์ใหญ่ดี เพิ่มเกียรติศักดิ์ศรี

ท่านเอื้อเออาภรนานมา

ท่านวางรากฐานนานา “ บพิตรพิมุข ” พา

ก่อให้เกิดใหญ่โตโอฬาร

ความดีห่อหุ้มวิญญูญาณ ท่านสถิตในสถาน

วิมานเมืองแมนแดนสรวง

มฤตยูผู้คร่าชนปวง

ไม่ยอมมละล้าง

เกินเลยเวลานาที

ห้า ห้า ห้า ดวงสี่

“อาจารย์หลวงกว”

เหลือนามความดีคู่กัน

“บพิตรพิมุข” ไร้ให้โศกศัลย์

สุตที่จักกลั้น

กล่าวคำอำลาอาลัย

(ผู้เขียนได้รวบรวมเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับหลวงกวีจรรยาวิโรจน์ จาก ฯพณฯ ภัย จันทวิมล รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ นายสงัด มุสิกถาวรผู้อำนวยการโรงเรียนเพาะช่าง คณะครูอาจารย์โรงเรียนบพิตรพิมุข และคุณศรีนวล โกมลวณิช ศึกษาานิเทศก์กรมอาชีวศึกษา จึงขอขอบคุณเป็นอย่างยิ่งไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย)

รองรัตน์ อิศรภักดี

หอสมุดคุรุสภา

นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา

พ.ศ. ๒๔๔๔—๒๕๑๒

นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา เกิดเมื่อวันที่ ๑๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๔ ณ ตำบลเชิงสะพานดำรงสถิตย์ (สะพานเหล็กบน) บัจจุบันตำบลจักรวรรดิ อำเภอสมพันธวงศ จังหวัดพระนคร บิดามารดา ผู้ให้กำเนิดคือ นายหล้าและนางเย็นเทพหัสดิน ณ อยุธยาบิดาเป็นเจ้าของ โรงเรียนราษฎรและเป็นครูกระบี่กระบองผู้มีชื่อเสียง ส่วนมารดาประกอบ อาชีพค้าขายผลไม้มานานาชนิดในตลาดสดปีระกาและเคยประกอบอาชีพมา ตังแต่ครั้งยังมีไตสมรส ซึ่งมีรายได้มากพอควร จึงยากที่จะเปลี่ยนอาชีพ ได้ นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา เป็นบุตรคนที่ ๒ แต่ในที่สุดเหลือ เพียงคนเดียว เพราะพี่สาวได้ถึงแก่กรรมเสียตั้งแต่ครั้งนายนาค เทพ- หัสดิน ณ อยุธยา ยังเยาว์

นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา เริ่มเข้าศึกษาที่โรงเรียนราชวิท- ทยาลัย จังหวัดนนทบุรีก่อนแล้วจึงเข้าเรียนที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เมื่ออายุได้ ๑๑ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ เลขประจำตัว ๒๖๕๐ มีนาย เอช.อี.สปีวี (H. E. Spivey) เป็นอาจารย์ใหญ่ พระยาวิจิตรวิทยาการ (กร อมาตยกุล) สมัยยังมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงในราชทินนามเดียวกัน เป็นผู้อำนวยการโรงเรียน นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา เรียนอยู่ใน โรงเรียนนี้จนสำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ซึ่งสมัยนั้น

นายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา

นาย نورแมน ซัตตัน (Norman Sutton) เป็นอาจารย์ใหญ่ และ พระวรวิฑูพิเศษ (บุญ เทวะผลิน) สมัยยังมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงในราชทินนามเดียวกันเป็นอาจารย์ผู้ปกครอง นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา สอบไล่ได้ทุนของกระทรวงธรรมการไปศึกษาวิชา ณ ต่างประเทศ พร้อมกับนักเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยที่สำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๘ พร้อมกัน และได้ทุนกระทรวงธรรมการออกไปศึกษาวิชา ณ ต่างประเทศเช่นเดียวกัน คือ หม่อมหลวงพันธ์ ศิริวงศ์ นายประเวศ จันทนียังยง (หลวงประเวศวุฒิศึกษา) นายปราโมทย์ จันทวิมล (หลวงประโมทยจรรยาวิภาช) และ นายกวี อิศรภักดี (หลวงกวีจรรยาวิโรจน์)

นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา เริ่มเข้ารับราชการเป็นครูโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ตั้งแต่วันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้เงินเดือน ๖๐ บาท และในสภานี้เอง ท่านก็สอบไล่ได้ประกาศนียบัตรประโยคครูมัธยม ได้รับเงินเดือน ๘๐ บาท แต่ครั้นต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๖ ท่านก็สมัครใจ ออกจากหน้าที่ครู มาเป็นนักเรียน สอนในโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ทั้ง ๆ ที่ได้รับพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์ตรีแล้ว ส่วนเงินเดือนจะลดลงเหลือเพียง ๓๐ บาท เท่านั้น ทางราชการจึงอนุญาตให้ท่านออกจากนักเรียนสอน โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ตั้งแต่วันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๖ และต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้เตรียมเดินทางไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศตามที่สอบได้ทุนกระทรวงธรรมการไว้ จึงขาดจากตำแหน่งนักเรียนสอนโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ตั้งแต่วันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ และในสภานี้เองนี้ ท่านก็ได้เดินทางไปศึกษา

ต่อ ณ ประเทศอังกฤษ โดยเข้าศึกษาในชั้น Intermediate แห่งมหาวิทยาลัยเรดคิง (Reading University) ประเทศอังกฤษ และยังสอบไล่ได้วิชาครูอนุบาลแบบมอนเตสซอรี (Montessori) ณ กรุงโรม ประเทศอิตาลี กลับถึงประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ รวมเวลาศึกษาอยู่ในต่างประเทศ ๕ ปี

นายนาท เทพหัสดิน ณ อยุธยา เมื่อกลับมาจากต่างประเทศแล้วก็ประจำกระทรวงธรรมการอยู่จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงไปดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตร สืบต่อจากอาจารย์ใหญ่คนเดิมคือ พระยาประมวถวิชาวุฒินันท์ว่าท่านเป็นอาจารย์ใหญ่คนแรกของโรงเรียนวัดเบญจมบพิตรที่ไม่มีบรรดาศักดิ์ อาจารย์ใหญ่เดิม ๆ ล้วนแต่เป็นพระยา พระ หลวง ทงนั้น ท่านได้แสดงความกตัญญูเห็นเกี่ยวกับสภาพของโรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตรไว้ตอนหนึ่งดังต่อไปนี้

“ถึงแม้ว่าโรงเรียนวัดเบญจมบพิตร จะเป็นโรงเรียนมัธยมที่ค่อนข้างเล็กไม่ค่อยจะมีชื่อเสียงและ ดันเป็นยอดเยี่ยม ในการสอบชิงทุน Scholarship เพื่อไปศึกษาอยู่ในต่างประเทศ เหมือนกับโรงเรียนมัธยมใหญ่ ๆ ในสมัยนั้น เช่น โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ หรือโรงเรียนวัดปทุมคงคา ซึ่งมีอาจารย์ใหญ่เป็นฝรั่งก็ตาม แต่การสอนโดยทั่ว ๆ ไปคงจะต้องอยู่ในระดับค่อนข้างดี ถ้ามิฉะนั้นแล้วศิษย์เก่าเป็นจำนวนมากของโรงเรียนวัดเบญจมบพิตรจะไปเป็นใหญ่เป็นโตในวงราชการและวงงานสำคัญๆ อื่น ๆ ได้อย่างไร นักเรียนเก่าของโรงเรียนนี้ได้เคยดำรงตำแหน่ง

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน นายกรัฐมนตรี รัฐมนตรี อธิบดี และนายพลทงสาม องค์ต่างๆ เป็นต้น เป็นจำนวนมากมาย นึกก็เป็นเครื่องชี้ให้เห็นเด่นชัดว่า โรงเรียนนี้มีครูบาอาจารย์ดี มีการศึกษาคดี และมีศิษย์ดีแค่นั้น นักเรียนจึงสามารถออกไปสร้างเกียรติประวัติอันน่าภาคภูมิใจให้แก่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตรได้เป็นอย่างดี ซึ่งควรจะยึดถือแบบฉบับที่ดีให้แก่อนุชนรุ่นหลัง ๆ เพื่อเจริญรอยตามต่อไป”

ครั้นต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๖ นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ก็ย้ายเข้ามารับราชการในกระทรวงธรรมการ ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยหัวหน้ากองสามัญศึกษากรมศึกษาธิการ เมื่อได้มีการตราพระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวงทบวงกรม พ.ศ. ๒๔๗๖ ใหม่อีก ๑ ฉบับในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ตั้งกรมพลศึกษาขึ้นในกระทรวงธรรมการ ทางราชการจึงย้ายนายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ไปรับราชการในกรมพลศึกษาและทำหน้าที่ประจำอยู่ที่กรมนี้เป็นเวลาถึง ๒๔ ปี โดยได้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ หลายตำแหน่งคือ เป็นผู้ช่วยเลขานุการกรมพลศึกษา และอาจารย์ใหญ่โรงเรียนพลศึกษากลาง (โรงเรียนพลศึกษาเดิม) อีกตำแหน่งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๗๗ แล้วดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองกายบริหาร และหัวหน้ากองกีฬา กรมพลศึกษาใน พ.ศ. ๒๔๗๘ ต่อมาได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูพลศึกษา กรมพลศึกษาอีกตำแหน่งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๘๐ ระหว่างนั้นท่านแต่งตั้งหนังสือวิชาการประจำปีกระบวนเป็นตำราของครูพลศึกษาสืบต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๘๕ ยังได้รับการแต่งตั้งให้

ดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองอนุศาสนา กรมพลศึกษา อีกตำแหน่งหนึ่ง ด้วย จนถึง พ.ศ. ๒๔๙๐ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรองปลัดกระทรวงศึกษาธิการ แต่ก็ยังไม่พ้นจากกรมพลศึกษาไปได้ เพราะปรากฏว่าได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรักษาการแทนอธิบดีกรมพลศึกษาอีกตำแหน่งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๙๔ ใน พ.ศ. ๒๔๙๖ ท่านได้ไปดูงานการศึกษาในสหรัฐอเมริกาและยุโรป ครั้น พ.ศ. ๒๕๐๐ จึงเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นปลัดกระทรวงศึกษาธิการ และยังคงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมมหาวิทยาลัยอีกตำแหน่งด้วย ในฐานะที่ท่านเป็นบุตรอาจารย์วิชากระบี่กระบองและเจริญรอยการเป็นครูวิชากระบี่กระบองตามบิดาของท่าน จนมีศิษยานุศิษย์มากมายแพร่หลายเป็นที่ประจักษ์ ในสายตาประชาชนและวงการกีฬาทั่วไปทั้งในประเทศและนอกประเทศว่าการแสดงวิชากระบี่กระบองคล่องแคล่วว่องไว เป็นจริงเป็นจัง ในพิธีไหว้ครูของผู้ฝึกฝนวิชานี้จึงมีชื่อนายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา รวมอยู่ในบรรดาชื่อครูอื่นๆ ในอดีตด้วยว่า “อุกาสะ ข้าพเจ้าขออาราธนาครูกระบี่กระบองทั้งหลายมีครูพวง ครูมงคล ครูจุก ครูชนนกร ครูหล้า ครูจันทร์ และครูนาค เป็นต้น ที่ยังมีชีวิตอยู่ก็ดี หรือที่ล่วงลับไปแล้วก็ดี ข้าพเจ้าขอประนตน์นม ยอมเป็นสานุศิษย์ พร้อมด้วย กาย วาจา ใจ และความเคารพนับถือยิ่ง”

นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงศึกษาธิการอยู่เป็นเวลา ๕ ปี ก็ครบเกษียณอายุ ๖๐ ปี จึงออกจากราชการเพื่อรับพระราชทานบำนาญ เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ รวมเวลารับ

ราชการทรงสน ๔๒ ปี การปฏิบัติราชการของนายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ในตำแหน่งรองปลัดกระทรวง และปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ออกจากราชการ เพื่อรับบำนาญ ใ้ร่วมงานอย่างใกล้ชิดและกลมเกลียวกันเป็นอย่างดีกับหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ผู้เคยดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงศึกษาธิการ และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวไว้อาลัยของหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ดังต่อไปนี้

“ผู้ระลึกถึงนายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา คงจะสนใจที่จะได้ทราบว่าคุณนาค (ข้าพเจ้าขอเรียกว่า คุณนาค ดังที่ได้เคยเรียกเมื่อยังมีชีวิตอยู่) กับข้าพเจ้า ทำงานใกล้ชิดสนิทสนมกันมาเป็นเวลาถึง ๒๒ ปีเศษ ข้าพเจ้านับเวลาตั้งแต่คุณนาคมาตั้งสนทนากับข้าพเจ้าเป็นเวลา ๑๕ นาที เมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน ๒๔๙๐ จนถึงเกือบที่ท่านสิ้นชีวิต รวมเวลาที่ท่านป่วยเมื่อออกจากการงานแล้วด้วย เพราะคุณนาคออกจากการงานแต่ทางกายเท่านั้น ใจท่านไม่ได้ออกด้วย เมื่อข้าพเจ้าออกจากราชการเพื่อรับพระราชทานบำนาญ เมื่อต้นปีนั้น คนเจ็บก็ได้มาเยี่ยมคนคิดถึงบ้าน และเมื่อวันอาทิตย์ ก่อนที่ท่าน ได้สิ้น ชีวิตยัง ได้มีจดหมาย มาถึง ข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าเขียน ประวัติของครูผู้ล่วงลับไปแล้วคนหนึ่ง เพื่อพิมพ์ในงานวันครูของคุรุสภา พ.ศ. ๒๔๑๓ ข้าพเจ้ายังไม่ทันได้เขียน กลับจะต้องมาเขียนประวัติของคุณนาคเองเสียแล้ว เป็นเรื่องที่ทำให้สลดใจ น่าท้อถอยอยู่ขณะที่ข้าพเจ้าเขียนไว้อาลัยอยู่นี้

ข้าพเจ้ารู้จักคุณนาคอย่างเฝื่อน ๆ มานานแล้ว เพิ่งจะได้มารู้จักดีเมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน ๒๔๙๐ นั้น ในวันนั้นคุณนาคได้มาหาข้าพเจ้าที่กระ

ทรงศึกษาธิการ เพราะได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้รักษาการในตำแหน่งรอง ปลัดกระทรวง คือตำแหน่งที่จะต้องร่วมมือทำงานกับข้าพเจ้าอย่างใกล้ชิดกันเอง ข้าพเจ้ายินดีที่เทพหัสดิน กับ มาลากุล จะได้มาทำงานการศึกษาร่วมกันอีกวาระหนึ่ง และคุณนาคได้ให้คำมั่นสัญญา เยี่ยงสุภาพบุรุษว่า จะทำงานตรงไปตรงมามุ่งประโยชน์ส่วนรวมเป็นใหญ่ คุณนาคได้รักษาคำมั่นสัญญานั้นจนสิ้นชีวิต ถ้าคนไทยเป็นอย่างนี้ทุกคน เราก็คงจะได้เป็นมหาอำนาจไปเสียนานแล้ว

เมื่อคุณนาคได้ดำรงตำแหน่งรอง ปลัดกระทรวง แล้วเลื่อน ขึ้นเป็น ปลัดกระทรวง ข้าพเจ้ามีความสบายใจมาก เพราะรู้สึกว่าการกระทรวงมีผู้ใหญ่ที่มีคุณธรรมสูงอยู่ประจำ คุณนาคเป็นผู้ใหญ่จริง ๆ จนข้าพเจ้าได้เชิญให้แสดงละครเป็นผู้ใหญ่หลายครั้ง เช่นในเรื่อง "หัวใจทอง" ซึ่งแสดงถวายทอดพระเนตร เมื่อกระทรวงฉลองวันสถาปนาครบ ๖๐ ปีเป็นต้น งานฝ่ายบริหารของกระทรวงใหญ่ ๆ อย่างกระทรวงศึกษาธิการ ย่อมเป็นงานหนัก มีข้าราชการอยู่ในความปกครองจำนวนแสน แต่มีคุณนาคอยู่รู้สึกว่างานเบาลงไปมาก ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดก็ย่อมรู้ว่า คุณนาคมาทำงานแต่เช้าเป็นนิสัย และโต๊ะทำงานสะอาดเรียบร้อยอยู่เสมอ เพราะไม่ปล่อยให้งานค้างค้ำง แต่สองข้อนี้มิใช่ข้อสำคัญที่สุด ข้อสำคัญที่สุดคือ ข้อสัตย์สุจริต ต่องาน ตรง และมุ่งประโยชน์ของราชการเป็นใหญ่ ตามที่ได้ให้คำมั่นสัญญาไว้แน่นอน บุคคลเช่นนี้จะไปทางไหนคนก็ยินดีต้อนรับ

ตามที่ข้าพเจ้ากล่าวมาเป็นประโยชน์สุข หัยนี้ มีพยานหลักฐานแน่นอน คือเมื่อตำแหน่งเลขาธิการคุรุสภาว่างลง จำเป็นจะต้อง หากคนมา

ดำรงตำแหน่ง เกิดมีความปั่นป่วนตกเตียงบ้าง ทั้งในที่ประชุม และนอกที่ประชุมเป็นเวลานานวัน ตกลงกันไม่ได้ ทั้งด้านหลักการอย่างหนึ่ง และตัวบุคคลอย่างหนึ่ง แต่พอมีข่าวว่าคุณนาค ยินดีลาออกจากราชการ มาเพื่อรับตำแหน่งนี้ เรื่องตัวบุคคลเป็นอันไม่มีปัญหา และหลักการนั้น ใครเคยว่าอย่างไร ก็พอจะผ่อนผันอนุโลมให้ได้ การที่ที่ประชุมกรรมการอำนวยการคุรุสภา ลงมติรับคุณนาค เป็นเลขาธิการในครั้งนั้น เป็นจุดสำคัญในประวัติของคุรุสภาทีเดียว

ในระบอบที่คุณนาคเป็นเลขาธิการคุรุสภา มีมรสุมทางด้านกระทรวงศึกษาธิการ คุรุสภาเกือบจะหวนไหวไปทีเดียว เพราะฉะนั้นการมีเลขาธิการที่คนเชื่อถือจึงสำคัญมาก ข้าพเจ้าเห็นว่าคุณนาคปฏิบัติกรอย่างฉลาดที่สุด คือเร่งงานด้านสวัสดิการอย่างสุดฝีมือ เริ่มด้วยมอบอุปกรณ์การแพทย์ต่าง ๆ ให้แก่สถานพยาบาลของคุรุสภาในพระนคร และส่งเสริมให้มีห้องคุรุสภา หรือเรือนคุรุสภา หรือตึกคุรุสภา ขึ้นในโรงพยาบาลในต่างจังหวัด ดำเนินงานเกี่ยวกับมูลนิธิช่วยการศึกษาบุตรสมาชิก จนเป็นปกแผ่น จัดตั้งร้านตัดเสื้อสำหรับสมาชิก ตลอดจนดำเนินการอย่างสุขุมรอบคอบ จนได้จัดตั้งมูลนิธิช่วยครูอาวุโส ในพระบรมราชูปถัมภ์ขึ้น ข้าพเจ้าได้ขอให้เจ้าหน้าที่บันทึกรายละเอียดเกี่ยวกับงานด้านสวัสดิการเหล่านี้ไว้เป็นอนุสรณ์ด้วยแล้ว ตัวคุณนาคเองไม่ได้รับประโยชน์อะไรเลย นอกจากจะทำให้เรากล่าวสดุดีว่า ไม่เสียเวลาที่เกิดมาเป็นมนุษย์”

วพณา สุกิจ นิมมานเหมินท์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ก็ยังได้กล่าวคำไว้อาลัยชมเชยบุคลิกลักษณะ นิสัยใจคอ และการปฏิบัติกรงาน ของนายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยาไว้ก่อนหนึ่งว่า

“ข้าพเจ้าเคยได้ยิน ชื่อคุณนาคเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ข้าพเจ้าได้เห็นรายนามผู้ที่คณะราษฎร ได้แต่งตั้งให้เป็น คณะกรรมการสภาศึกษา มีชื่อคุณนาครวมอยู่ด้วย จึงได้ถามเพื่อนอาจารย์ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยว่า คุณนาคผู้นั้นเป็นใครกัน ก็ได้รับคำตอบว่าเป็นญาติของท่านเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ซึ่งเมื่อฟังแล้วก็ไม่ทำให้เกิดความศรัทธาเท่าใดนักเพราะถ้าได้รับแต่งตั้งโดยอาศัยเหตุผลว่า เป็นลูกท่านหลานเธอแล้ว ความสำคัญสำคัญของตัวบุคคลนั้นก็ย่อมมีน้อย จำเป็นต้องอาศัยบารมีของท่านผู้ใหญ่มาปกคลุมกันพอเป็นโพธิสมภารมาเป็นสรณะ ฉะนั้นความเอาใจใส่ในเรื่องคุณนาคก็ลดน้อยลงไปแทบจะลืมไปเลย

ต่อมาวันหนึ่ง ได้มีประกาศสามัคยาจารย์สมาคมว่า จะมีปาฐกถาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในประเทศจีนหรือญี่ปุ่น โดยคณะผู้แทนไทย ซึ่งมีคุณหลวงสิริวิฑูตพิศาสตรพิทย และคุณนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้ไปสังเกตการณ์มาสด ๆ ร้อน ๆ จึงได้ไปฟัง ทั้งคุณหลวงสิริวิฑูตพิฯ และคุณนาคได้ชี้แจงตอบคำถามผู้ไปฟัง ข้าพเจ้าจึงได้รู้ว่า คุณนาคนั้นไม่ใช่ตัวตึกกะตู่อะไรต่อ เป็นผู้รู้เรื่องรู้ราวการศึกษาเป็นอย่างดีและเป็นผู้มสยชาติ รู้อะไรดีอะไรชั่ว แล้วมีหน้าที่ยังได้เคยเป็นลูกศิษย์กษัตริย์ของมาตามมอนเตสซอริมาด้วย ฉะนั้นสตอกของคุณนาคก็มีราคาเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ

ต่อจากนั้นหลายปีถัดมา ข้าพเจ้าถูกส่งย้ายจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยให้มารับราชการในตำแหน่ง อธิบดีกรมอาชีวศึกษาแทน หม่อมเจ้ารัชฎาภิเศก โสณกุล ซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้ไปรับตำแหน่งทางกระทรวงการอุตสาหกรรมซึ่งเป็นกระทรวงใหม่ ข้าพเจ้าจึงมีโอกาสมพบปะครุณาครุณาซึ่งทำหน้าที่ทางกรมพลศึกษาช่วยเหลือเจ้าคุณจินตารักษ์เป็นอย่างดี ได้มีโอกาสสังเกตอุปนิสัยครุณาครุณาได้ชัดเจนถึงทิวทัศน์ความนับถือทง ๆ ที่ไม่สู้จะคุ้นเคยวิสาสะกันดีนักเพราะอยู่คนละแห่งละกรม ครุณาครุณาเป็นคนมีนิสัยเยือกเย็น ใจเป็นนักเลง กล้าพูดกล้าทำ และรู้จักตัดสินใจได้รวดเร็วในเมื่อมีความจำเป็นเกิดขึ้น ทิวทัศน์เพราะเราเคยโดนสั่งให้ไปเป็นกรรมการประกวดกระทงกันที่คลองหลอดเป็นครั้งแรก เราคาดไม่ถึงว่าจะมีผู้คนเดินหลามเน่หนาแน่นออกยักตะหนานถึงเพียงนั้น ทำให้การตัดสินใจของคณะกรรมการ ๆ เป็นไปอย่างที่เราเรียกว่า "พลัดบ" ไปเลย แต่ครุณาครุณาก็ไม่บ่นไม่คินันคินใด ๆ ทงสน ยอมรับว่าเป็นเพราะโง่กาตการณ์ไม่ถูก ซึ่งเป็นเรื่องที่หายากในเจ้าหน้าที่ของรัฐบาล ซึ่งโดยปกติแล้วมักไม่ยอมรับผิดคิดแต่จะเอาชอบเข้าไว้ตะบัน

ตอนหลังที่ครุณาครุณามาเป็น ปลัดกระทรวง ข้าพเจ้าขาดการติดต่อกับกระทรวงนี้เสียนาน แต่ก็ได้ยินคนสรรเสริญครุณาครุณาว่า ปลัดนาครเป็น คนมีหิริโอบัตตปะ เพียบไปด้วยพรหมวิหาร ๔ เท่านั้นที่น่าพอใจอยู่แล้ว นอกจากนี้เชื่อว่าท่านเป็นคนเด็ดขาด ไม่นิยมลัทธิคนนอกเข้ามาเยี่ยมยามทางราชการงานเมือง พอข้าพเจ้ากลับเข้ามาทำงานทางบ้าน SEAMES ตามความปรารถนาของรัฐบาล ครุณาครุณาก็อยู่ในเกณฑ์สามวันสี่วันไข้อยู่

แล้ว กระนั้นท่านก็ยังอุส่าห์ทำการค้นคว้าขีดเขียนเรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับกระทรวงที่ท่านทราบและรู้เรื่องดี ข้าพเจ้าไปที่ไหนก็ได้ยินเสียงชมครุฑนาคเสมอ แม้แต่เวลาที่ท่านยังรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาล ท่านก็ยังปรารถนาจะเชิญข้าพเจ้าไปร่วมรับประทานอาหารกับท่านที่บ้านแต่นั้นแหละมนุษย์เราว่าจะคิดอะไรเสนออะไร แต่เมื่อเทพเจ้าสังเกตเห็นว่าหมดเวลาเพราะใช้กรรมในโลกนี้หมดสิ้นแล้วท่านก็เชิญดวงวิญญาณไปสู่สุคติภพต่อไป ทง ๆ ที่พวกเราอยู่ข้างหลังจะโคกเคร้าโคกปรีเทวะประการใดก็ตาม เพราะบุญกรรมที่ท่านบำเพ็ญมานั้นแหละเป็นเครื่องนำท่านต่อไป พวกเราอยู่หลังก็ได้แต่ตัวอย่างของท่านมาเป็นครูเป็นอาจารย์เราต่อไป ผู้ที่ล่วงลับไปแล้วหมดกิเลสอาสวะ เราผู้เหลืออยู่ก็จะแบกภาระต่อไปด้วยความภาคภูมิใจว่า เรามีสาวอย่างที่ดีอย่างที่ดีครุฑนาคได้แสดงไว้เป็นอุทาหรณ์ ให้เราถือเป็นแบบฉบับ ได้โดยไม่มีที่สงสัยสงกอนัน ไตทงสน "

หม่อมเจ้าวงศานวัตร เทวกุล ผู้ซึ่งเคยทรงดำรงตำแหน่งราชเลขาธิการ และทรงเป็นผู้ช่วยเหลือสนับสนุนงานของนายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา อดีตเลขาธิการคุรุสภาในเรื่องการก่อตั้งมูลนิธิช่วยครูอาอุโส จนกระทั่งได้ทรงนำความเรื่องนกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งต่อมาได้ทรงแจ้งมายังท่านอดีตเลขาธิการคุรุสภาว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะพระราชทานเงินจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ บาท เป็นทุนประเดิมแก่มูลนิธินี้ ในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา พ.ศ. ๒๕๐๙ ได้ทรงเขียนคำไว้อาลัย

สรรเสริญงานของนายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา อดีตเลขาธิการคุรุสภา แสดงถึงความห่วงใยในงานคุรุสภาเพียงใด ทั้ง ๆ ที่ตนก็ยังป่วยมากอยู่ยังอุตสาหะไปเฝ้าเพื่อปรึกษางานมีความว่า

“.....ข้าพเจ้าพบและรู้จักคุณนาคมาเป็นเวลา ๓๐ กว่าปี ในฐานะเพื่อนข้าราชการด้วยกัน ตั้งแต่ข้าพเจ้ารับราชการที่กระทรวงการต่างประเทศ และคุณนาคอยู่ที่กระทรวงศึกษาธิการ ข้าพเจ้าได้ยิน ได้ฟังจากท่านผู้ใหญ่ในกระทรวงศึกษาธิการว่า คุณนาคเป็นข้าราชการที่ดีของกระทรวง เข้มแข็งในการประกอบกิจการงานในหน้าที่ อุทิศจิตใจแก่ราชการ ถ้าได้รับกิจการอย่างใดแล้วก็จะต้อง ปฏิบัติให้ ลุล่วง ด้วยดี ด้วยความละเอียดรอบคอบเสมอ ใ้เคลื่อนตำแหน่งหน้าที่สูงขึ้นเป็นลำดับจนในที่สุดได้รับตำแหน่งปลัดกระทรวงศึกษาธิการ แล้วก็เกษียณอายุออกจากราชการ รับพระราชทานบำนาญตลอดเวลาที่รับราชการอยู่ คุณนาคได้รับความไว้วางใจจากผู้บังคับบัญชาอย่างดี และเป็นที่เคารพนับถือของบรรดาข้าราชการโดยทั่วไป

ข้าพเจ้าได้มาติดต่อกันเคยกับคุณนาคใน ระยะ สอง ปี หลังนี้เอง ขณะที่ข้าพเจ้าได้รับราชการสนอง พระเดช พระคุณอยู่ที่สำนักราชเลขาธิการ และคุณนาครับหน้าที่เลขาธิการคุรุสภาอยู่ ทั้ง ๆ ที่กำลังป่วยด้วยโรคหัวใจมานาน และนายแพทย์ยังต้องคอยควบคุมดูแลอาการอยู่ มีหน้าเข้าสู่สภาพทั่วไปก็ไม่สมบูรณ์ และ ขณะ นั้น เพิ่ง ออก จาก โรงพยาบาลกลับไปรักษาตัวเงียบ ๆ ที่บ้าน ถึงกระนั้นคุณนาคก็ยังไปพบข้าพเจ้าด้วยตนเองเสมอ หรือในเรื่องต่าง ๆ ของคุรุสภา ซึ่งคุณนาคมี

ความปรารถนาแรงกล้าที่จะช่วยส่งเสริมให้เป็นปึกแผ่น เวลานี้คุณนาคกำลังจะช่วยครูอาจารย์ที่วราชาอาณาจักรที่มีวิญญูณสูง ที่รับราชการมานาน และมีประวัติดีเด่นให้ได้รับความยกย่องสรรเสริญ โดยได้รับเครื่องหมายที่ระลึกของครูสภาสำหรับประทับ กับเงินบำเหน็จอีกจำนวนหนึ่ง ในโอกาสที่มีการประชุมครูประจำปีของครูสภาในต้นเดือนมกราคม ทุกปี คุณนาคเห็นว่า บรรดาครูอาจารย์เหล่านี้ ครูสภาได้คัดเลือกแต่ผู้ที่ได้ประกอบคุณงามความดีแก่ราชการอย่างจริงจัง ถือได้ว่าเป็นบุคคลชั้นครูอาจารย์อาวุโสทุกคน จึงใคร่ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส ให้ครูอาจารย์เหล่านี้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทรับ พระราชทานเครื่องหมายที่ระลึกและเงินบำเหน็จดังกล่าวเพื่อจะได้เป็นเกียรติยศอันสูงสุด ในบั้นปลายแห่งชีวิตของท่านเหล่านั้น เมื่อข้าพเจ้าได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ก็โปรดเกล้า ฯ พระราชทาน พระบรมราชวโรกาส ให้คณะครูอาจารย์อาวุโสเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเพื่อการนั้นได้

คุณนาคเป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีอย่างยิ่งแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ไม่ว่ากิจการใดที่ทรงมีพระราชประสงค์จะทรงทราบ คุณนาคก็จะช่วยแนะนำและชวนช่วยจัดหาเรื่องราวให้เสมอ คุณนาคเคยเป็นนักเรียนราชวิทยาลัยมาก่อนที่จะโปรดเกล้า ฯ ให้โรงเรียนนั้นเข้าร่วมเป็นสำนักเดียวกันกับโรงเรียนวชิราวุธ และคุณนาคก็ได้เป็นรองประธานอำนวยการจัดตั้ง ภ.ป.ร. ราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ด้วย..”

คำกล่าวไว้อาลัยของหม่อมเจ้าวงศานวัตร เทวกุล เป็นที่ประจักษ์ชัดว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้พระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้ ๖๗ คน หม่อมหลวง ปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ นำคณะกรรมการบริหารมูลนิธิช่วยครูอาวุโสในพระบรมราชูปถัมภ์ และครูอาวุโส ประจำปี ๒๕๑๐ ซึ่งเป็นปีแรก เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทรับพระราชทานเครื่องหมายเชิดชูเกียรติและเงินช่วยเหลือของมูลนิธิช่วยครูอาวุโส และได้พระราชทานพระบรมราโชวาทด้วย เมื่อวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ นายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ผู้มีความปรารถนาดีต่อบรรดาครูอาวุโส และได้เคยปรารภกับหม่อมเจ้าวงศานวัตร เทวกุล ที่จะขอให้บรรดาครูอาวุโสได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังกล่าวแล้ว บัดนี้ผลงานของท่านสำเร็จสมความปรารถนาทุกประการ คงปลานปลื้มปิติและสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อมอย่างหาที่สุดมิได้ ด้วยเหตุนี้ นายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา จึงใคร่จะไปรับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ ชั้น ๓ จากพระหัตถ์ด้วยตนเอง โดยปรารถนาที่จะเข้าเฝ้าถวายความจงรักภักดีต่อเบื้องพระยุคลบาทอีกเป็นครั้งสุดท้าย แต่อาการป่วยมิสามารถให้ท่านไปรับได้ ดังคำกล่าวไว้อาลัยของ ศรีภริยาของท่านตอนหนึ่งดังนี้

“.....ราววันที่ ๑๔ มิถุนายน ๒๕๑๒ เราได้ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ ชั้น ๓ ให้พีนาค พีนาคก็ตั้งใจจะเข้าไปเฝ้า

และรับพระราชทานจากพระหัตถ์อย่างท่านผู้อื่น ๆ บ้าง..... ข้าพเจ้าก็ท้วงขึ้นมาว่า พี่นาคเจ็บเป็นทั้งโรคหัวใจ เบาหวาน และยี่นนานไม่ได้ หากไม่แข็งแรงจะคบรับพระราชทานจากพระหัตถ์ได้ละหรือ อย่าไปเลย รับพระราชทานที่เจ้าหน้าที่คิดว่า”

ในเรื่องการร้งงาน เอาใจใส่ต่อการทำงานมีอยู่ในจิตใจของนายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ซึ่งมีต่อกระทรวงศึกษาธิการ และครูสภาเพียงใด ท่านผู้ใหญ่ในกระทรวงศึกษาธิการก็ได้กล่าวแล้ว ต่อจากนั้นขอคำกล่าวไว้อาลัยของนายวิเชียร ตารายน กรรมการอำนวยการครูสภา ซึ่งโดยร่วมราชการและงานครูสภากับท่านอดีตเลขาธิการ ครู สภามา นานปี จนทราบอรรถาัยใจคอของท่านดี เรียกท่านว่า “พ่อผิง” มารบบายไว้ดังต่อไปนี้

“.....พ่อผิง เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ท่านเคารพนับถืออย่างยิ่ง มีความยุติธรรมเห็นอกเห็นใจผู้น้อย เป็นที่พึ่งของผู้น้อย ใครมีทุกข์ร้อนสิ่งใด ท่านช่วยเหลือ มีจิตใจนักเลงรู้จักแพ้ชนะ สมที่ท่านมาจากกรมพลศึกษา ไม่เอารัศเอาเปรียบใคร เป็นผู้เสียสละอย่างสูง พอใจในสิ่งที่ท่านมีอยู่ ไม่ทะเยอทะยานกอบโกยลาภอันมิควรได้ พุดเสียงดังฟังชัด ตรงไปตรงมา ปากกับใจตรงกัน ใครดีก็ยกย่อง สนับสนุน ใครผิดก็ว่ากล่าวตักเตือนลงโทษ ไม่ไฉนหันผู้ใดตั้งสิ้น ท่านมีจิตใจสูง ไม่ทับถมผู้อื่น เพื่อความดีเข้าตัวเอง ท่านเป็นคนอารมณ์ดีสนุกสนาน ไม่ถือตัวหยิ่งผยอง เสมอต้นเสมอปลาย วางตัวเป็นที่เคารพสมกับเป็นครู ทั้งพุทธภาษิตว่า ‘ครู โหสิ ภารโว’

ท่านมาดำรงตำแหน่งรองปลัดกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๐ มาทำงานแต่เช้าเป็นคนตรงต่อเวลา ทำงานด้วยความเป็นระเบียบเรียบร้อย รักความสะอาดทั้งที่บ้านและในบริเวณกระทรวงศึกษาธิการ หายรกรุงรังครุมนั่นนี่ตา งานการสิ่งใดที่ผู้อื่นทำไม่สำเร็จเมื่อท่านได้รับมาแล้ว ท่านเป็นมนุษยสัมพันธ์ชั้นเยี่ยม มีชั้นเชิงสูงในการติดต่อ งานนั้นสำเร็จทุกราย เพราะท่านไม่มีสิ่งใดเร้นลับแอบแฝงให้เข้าใจผิด ท่านไม่เป็นคนหน้าไหว้หลังหลอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งท่านมีคุณธรรมสูงในความซื่อสัตย์ ซื่อสัตย์ต่องาน ต่อผู้บังคับบัญชา ผู้ที่อยู่บังคับบัญชาและประชาชน ท่านไม่ใช้อำนาจหน้าที่ในทางทุจริต ท่านเกลียดคนทุจริตยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ท่านได้ทำหน้าที่เริ่มแต่ปฏิบัติมาโดยการเป็นครูตลอดมา เข้ารับหน้าที่ฝ่ายบริหารในกระทรวงศึกษาธิการตลอดมา มิได้โอนไปอยู่ที่ใดเลย นับว่าท่านเป็นลูกหม้อของเสมาธรรมจักรคนหนึ่ง เมื่อท่านครบเกษียณอายุแล้ว หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ผู้เคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เห็นว่าท่านเป็นบุคคลที่เข้มแข็งในการงาน มีความซื่อสัตย์ จึงได้มอบหน้าที่อันมีเกียรติให้ท่านเป็นเลขาธิการคุรุสภา

ท่านมาเป็นเลขาธิการคุรุสภา ได้ปรับปรุงและพัฒนาคุรุสภาเป็นการใหญ่ ตู้อะดดา มีอาคารสวยงามเป็นระเบียบเรียบร้อย ตั้งสถานพยาบาลขึ้นอย่างทันสมัยโดยท่านเป็นผู้เสียสละอุทิศเงินส่วนตัวทำนุบำรุงคุรุสภาทุกปี ท่านได้ทุ่มเทกำลังกาย กำลังความคิด จนร่างกายท่านไม่สามารถจะตรากตรำงานได้ ในระยะ ๗ ปีจึงได้ล้มป่วย แม้ขณะที่ท่าน

บวชอยู่ที่บ้านยงหวางงานทศกวาง ให้เจ้าหน้าที่งานมาให้ทำที่บ้านอีก
ท่านมีกำลังใจเข้มแข็งอดทนจนบรรดาญาติมิตรได้ขอร้องให้ ท่าน ลาออก
จากตำแหน่งนี้ เพื่อพักผ่อนร่างกายให้สมบูรณ์ ท่านจึงอนุโลมตาม ได้
ลาออกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ท่านได้พินหน้ที่การงานไปแล้วก็ตาม ท่าน
ยังเป็นห่วงคอยสวดรับฟัง มีเรื่องใดที่ช่วยเหลือได้แล้ว ท่านจะรับอาสา
จัดทำให้แก่กระทรวงศึกษาธิการและคุรุสภา มีบางเรื่องให้เตือนเจ้าหน้าที่
ที่คุรุสภารับทำโดยผ่านผู้เขียน ครั้งสุดท้ายเป็นเรื่องที่ท่านห่วงมาก คือ
ทราบว่ามีสถานพยาบาลคุรุสภาอาคารทรุดและร้าวไปทิ้งหลัง ท่านได้ติด
ต่อหลวงยุยกเสวี ขอร้องให้ช่วยดูแลการหลังนี้ ทราบว่าไม่ปลอดภัย
แก่ผู้ใช้อาคารหลังนี้ ท่านได้เรียกผู้เขียนไปขอให้เรียนท่านเลขาธิการ
คุรุสภารับหาทางแก้ไขให้ปลอดภัย นอกจากนั้นทราบว่าท่านยังติดต่อกับ
ปลัดกระทรวงศึกษาธิการให้ทราบอีกทางหนึ่งด้วย แสดงให้เห็นน้ำใจอัน
กว้างขวางและเมตตาปราณีต่อผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาเก่าของท่านที่จะประสบ
อัน ตรายบุคคลเช่นนี้หายากในวงราชการกระทรวงศึกษาธิการ

นายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา มิใช่ท่านสนใจและปรารถนาดี
ต่อคุรุสภาและต่อสมาชิกคุรุสภา เฉพาะเวลาที่ท่านได้ดำรงตำแหน่งเลขา-
ริการคุรุสภาแล้วเท่านั้น แต่ท่านยังได้สนใจและปรารถนาดีต่อคุรุสภา
และสมาชิกคุรุสภามานับแต่ตั้งคุรุสภาใน พ.ศ. ๒๔๘๘ ด้วยใจรักอาชีพ
ครูและประสงค์จะเทิดทูนครู ท่านเป็นคนแรกที่ทำให้ความคิดที่จะให้มีการ
แต่งประวัติครูเพื่อระลึกถึงคุณงามความดีของครูเก่าในอดีตกาล ระนั้น
จึงได้มีการแต่งประวัติครู ซึ่งจัดพิมพ์ในงานวันครูตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐

เป็นต้นมา ตลอดเวลาที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ท่านเอาเป็นธุระในกิจการด้านนี้
 ด้วยดียิ่งที่เดียว นับว่าเป็นโชคดีอย่างมากของครูสภาที่บรรดาข้าราชการ
 ชั้นผู้ใหญ่ในกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งแต่ชั้นรัฐมนตรีว่าการกระทรวง
 รัฐมนตรีประจำกระทรวง ปลัดกระทรวง รองปลัดกระทรวง อธิบดี
 และรองอธิบดี กรมต่าง ๆ ทุกท่าน ต่างก็ให้ความสนใจและเอาใจใส่
 ต่องานครูสภา ประหนึ่งว่าเป็นราชการอันจำเป็นที่ท่านจะต้องปฏิบัติ
 อย่างใกล้ชิด รวดเร็วและรับผิดชอบเท่า ๆ กับราชการของท่านส่วน
 หนึ่งทีเดียว ผู้เขียนเคยเป็นเจ้าหน้าที่ในสำนักงานครูสภามา ๑๕ ปี
 ได้เคยปฏิบัติงานของครูสภาติดต่อกับกระทรวงศึกษาธิการเสมอ ๆ มา
 รู้สึกว่างานทุกอย่างที่ต้องผ่านกระทรวงศึกษาธิการไม่เคยชักช้า ได้รับ
 บันทึกลับตอบหรือส่งการลงมาทันทีเสมอ ทำให้ผู้เขียนนี้ก็อยู่เสมอว่า ถ้า
 ท่านผู้ใหญ่ในกระทรวงศึกษาธิการ วางมือในงานครูสภาไม่เอาใจใส่
 เหมือนที่โตกระทำให้แล้วเมื่อใด ครูสภาก็คงดำเนินการไปไม่รอดอย่าง
 แน่แท้เมื่อนั้น เหตุนี้สมาชิกครูสภาควรจักขอบพระคุณท่านข้าราชการ
 ชั้นผู้ใหญ่ดังกล่าวเป็นอย่างมาก นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้
 เริ่มใกล้ชิดและร่วมบริหารงาน ครูสภามาตั้งแต่ดำรงตำแหน่ง รองปลัด
 กระทรวงศึกษาธิการใน พ.ศ. ๒๔๙๒ ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๙๐ มีการ
 เลือกตั้งกรรมการอำนวยการครูสภาประเภทที่ประชุมสามัญครูสภา คือ
 สมาชิกครูสภาเลือกกรรมการอำนวยการครูสภา นายนาค เทพหัสดิน
 ณ อยุธยา ก็ได้รับคะแนนนิยมเป็นอย่างมากจากบรรดาสมาชิกครูสภา
 เลือกตั้งท่านเป็นกรรมการอำนวยการครูสภาด้วยผู้หนึ่งในจำนวน ๕ คน

ต่อมาเมื่อครบตามวาระที่จะต้อง ออกจากกรรมการ อำนาจการ ครุสภา
แล้วมีการเลือกตั้งใหม่ท่านก็ได้รับคะแนนนิยมเป็นกรรมการ อำนาจการ
ครุสภาอีก ติดต่อกันเรื่อยมาเช่นนี้ถึง ๔ ครั้ง รวม ๑๖ ปี คือตั้งแต่ พ.ศ.
๒๔๙๒ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๘ ความจริงในระยะ ๕ ปีก่อนที่ท่านจะออก
จากราชการคือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๔ ท่านดำรงตำแหน่ง
ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งจะต้องดำรงตำแหน่งรองประธาน
กรรมการ อำนาจการ ครุสภา ด้วยตามกฎหมายท่านก็ยังได้รับเลือกเป็นกรรมการ
อำนาจการ ครุสภา เป็นส่วนสมาชิกนิยมเลือกชนออกด้วย ในระยะนี้เอง
งานของครุสภาจะต้องผ่านท่านและบางครั้งท่านก็มีอำนาจสั่งการได้เลย
จึงทำให้ท่านได้ประกอบประหมและร้งงานครุสภาเป็นชีวิตยั้งชน เมื่อท่าน
ออกจากราชการเพื่อรับบำนาญแล้ว ท่านสมัครมาดำรงตำแหน่งเลขา
ธิการ ครุสภา ก็ได้รับเลือกจากคณะกรรมการ อำนาจการ ครุสภา ให้ท่าน
ดำรงตำแหน่งเลขาธิการ ครุสภา ตั้งแต่วันที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๔
ในการประชุมสามัญ ครุสภา ประจำปี พ.ศ. ๒๕๐๕ เมื่อวันที่ ๘-๑๒
พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๕ ท่านได้กล่าวให้คำมั่นสัญญาต่อหน้าสมาชิก
ครุสภาที่มาจากทุกจังหวัดในที่ประชุมนี้ว่า

“ท่านผู้มีเกียรติทั้งหลาย ผมได้อธิบายเพิ่มเติมมาจนหมดสิ้น
แล้ว แต่ก่อนที่จะยุติลง ผมใคร่ขอเรียนให้ทุก ๆ ท่าน
ได้ทราบเป็นการยืนยันว่า การที่ผมได้เข้ามารับหน้าที่เลขา-
ธิการ ครุสภา นี้ ผมเต็มใจและตั้งใจที่จะปฏิบัติงานอยู่ ๒ ประ-
การ คือ

๑. ผมตั้งใจที่จะให้ความร่วมมือแก่กรมกองต่าง ๆ ใน

กระทรวงศึกษาธิการ ตลอดจนบรรดาสมาชิกทุกท่านของคุรุสภาจะนั้นเมื่อท่านมีเรื่องอะไรติดต่อขอร้องไปยังคุรุสภาแล้ว ขอให้เป็นที่ไว้วางใจเสียเถิดว่า เจ้าหน้าที่คุรุสภาทุกคนยินดีให้ความร่วมมือกับท่านด้วยความเต็มอกเต็มใจเสมอว่าเป็นหน้าที่ของเราที่จะให้บริการอย่างดีที่สุด

๒. ผมตั้งใจที่จะให้คุรุสภามีความเจริญก้าวหน้าทุกวิถีทางซึ่งหวังว่า ทุก ๆ ท่านก็คงจะมีความปรารถนาเช่นเดียวกับผมจะนั้น หากท่านสมาชิกคนใดมีความคิดเห็นอะไรที่อันจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่คุรุสภาหรือสมาชิกอันเป็นส่วนรวมแล้ว ขออย่าได้รีรอเลยโปรดเสนอความคิดเห็นของท่าน ตรงไปยังผมได้ทุกเมื่อ ผมยินดีรับไว้พิจารณาด้วยดีเสมอ ทั้งจะรู้สึกขอบคุณเป็นอย่างมากที่ท่านมีน้ำใจดี ที่ช่วยให้งานของผมเจริญก้าวหน้า และสำเร็จลุล่วงสมความตั้งใจทุกประการ

จากการที่สมาชิกคุรุสภาได้เลือกตั้งท่านเป็นกรรมการ อำนวยการคุรุสภาติดต่อกันเป็นเวลายาวนาน ดังกล่าวแล้วกิตติ และตอนที่ได้รับความไว้วางใจให้เป็นเลขาธิการ คุรุสภาเป็นเวลาอีก ๕ ปีเศษก็ตี นับว่าไม่เป็นที่ผิดหวังของสมาชิกคุรุสภา เพราะท่านได้สนองคุณต่อคุรุสภา และต่อสมาชิกคุรุสภาเป็นอนเนกนานาประการแบบ “ถวายชีวิต” ที่เดียว จนต้องล้มป่วยลงหลายครั้งหลายคราว ซึ่งบางครั้งต้องนำรถพยาบาลจากศิริราชพยาบาลมารับไปจากคุรุสภาเพื่อรักษาตัว ณ โรงพยาบาล

ศิริราชก็มี ขอนำคำไว้อาลัยของนายนคร จันทรวัดพงศ์ หัวหน้าฝ่ายวิทยกิจ สำนักงานครุสภาว่า นายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ผู้หาใจเป็นครุสภาได้บำเพ็ญกรณียกิจในงานครุสภาด้วยความเข้มแข็ง และสนใจอย่างใจจិតใจจ่อเพียงใด คงต่อไปนี้

“ข้าพเจ้าได้รับมอบหมายจากท่านเจ้าภาพให้ช่วยเขียน ผลงานของท่านที่ครุสภาชั่วคราวระยะเวลาที่ท่านมาดำรงตำแหน่งเลขาธิการครุสภา ในฐานะที่ข้าพเจ้าเป็นผู้อยู่ใต้อำนาจบัญชาของท่าน และได้รับความเมตตาตลอดมา จึงมีความยินดีและรู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่งที่ได้มีโอกาสสนองพระคุณแม่จะเป็นแต่ส่วนน้อยก็ตาม

ท่านได้มาดำรงตำแหน่งเลขาธิการครุสภาเมื่อวันที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๐๔ และได้ลาออกจากหน้าที่การงานเนื่องจากสุขภาพไม่อำนวยเมื่อวันที่ ๑ เมษายน ๒๕๑๐ รวมเวลาที่ท่านดำรงตำแหน่งเลขาธิการครุสภาได้ ๕ ปี ๕ เดือน ๒๖ วัน ตลอดระยะเวลาที่ท่านดำรงตำแหน่งเลขาธิการ ท่านได้ปฏิบัติงานด้วยความเสียสละทั้งกำลังกาย กำลังใจและกำลังทรัพย์เพื่องาน ดังจะเห็นได้จากงานต่าง ๆ ที่ท่านได้ริเริ่มและสำเร็จผลเป็นประโยชน์แก่สมาชิกครุสภา ตลอดจนเจ้าหน้าที่ในสำนักงานครุสภาเองคือ

๑. งานในตำนรักษาพยาบาลความเจ็บไข้ได้ป่วยของสมาชิกในส่วนกลาง ท่านเป็นผู้หนึ่งที่ได้ให้ความสนับสนุนในการจัดตั้งสถานพยาบาลของครุสภา ในระยะแรกของการก่อตั้ง ท่านได้มอบเครื่องเวชภัณฑ์ต่าง ๆ ที่บรรดาญาติมิตร ศิษย์ และผู้ที่เคยร่วมทำงานกับท่านมอบให้

ท่านในวันเกิดครบรอบ ๖๐ ปี มอบให้แก่สถานพยาบาลของคุรุสภา คิดเป็นมูลค่า ๘๐,๐๐๐ บาท และยังได้มอบเงินสดอีก ๓๑,๘๗๕ บาท รวมทั้งสิ้น ๑๑๑,๘๗๕ บาท สถานพยาบาลของคุรุสภาจึงได้ให้บริการแก่สมาชิกอย่างภาคภูมิใจแด่นาม แม้กระนั้นท่านก็ยังมิได้ทอดทิ้ง ยังคงบริจาคเงินบำรุงสถานพยาบาลของคุรุสภาทุก ๆ วันเกิดเป็นประจำ คือปี ๒๕๐๕ เป็นจำนวน ๖๒ ซึ่ง ปี ๒๕๐๘ จำนวน ๖๕ ซึ่งรวมที่ท่านได้บริจาคทั้งสิ้นเป็นเงิน ๑๓๒,๑๘๕ บาท

สำหรับในส่วนภูมิภาคท่านก็ได้ขอความร่วมมือจากเจ้าหน้าที่คุรุสภาประจำจังหวัดทุกจังหวัดให้พยายามติดต่อกับผู้อำนวยการโรงพยาบาลของสถานที่ในโรงพยาบาลเพื่อทำเป็นห้องเรียน หรือศึกษาบาล สำหรับสมาชิกที่เจ็บไข้ จะได้เข้าพักรักษาตัวได้โดยสะดวก ปราบกฏาฯ ณะนี้มี ๕๒ จังหวัด ที่ได้จัดตั้งสถานพยาบาลดังกล่าวได้สำเร็จ

๒. งานในด้านการส่งเสริมการศึกษาบุตรสมาชิกคุรุสภา ท่านก็ได้พยายามตั้งมูลนิธิช่วยการศึกษาบุตรสมาชิกคุรุสภาขึ้น เพื่อช่วยเหลือบุตรครูที่ยากจนแต่เรียนดีและขัดสนเงินทอง ซึ่งขณะนั้นมูลนิธิได้ช่วยบุตรครูไปแล้วเป็นจำนวนไม่น้อยคือ ชั้น ป.กศ. ให้ปีละ ๘๐๐ บาท ชั้น ป.กศ. สูง ให้ปีละ ๑,๐๐๐ บาท และชั้นปริญญา ก.ศ.บ. ปีละ ๑,๒๐๐ บาท โดยผู้ได้รับทุนไม่มีข้อผูกพันใด ๆ กับมูลนิธิเลย

๓. งานในด้านสวัสดิการแก่สมาชิกที่ต้อง ออกจากหน้าที่ การงาน เนื่องจากครบเกษียณอายุ ท่านได้เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงในการก่อตั้งมูลนิธิช่วยครูอาวุโสขึ้นเป็นผลสำเร็จ โดยได้เป็นผู้นำความกราบบังคมทูลพระ-

กรุณาขอพระราชทานเงินจำนวนหนึ่งเพื่อเป็นทุนประเดิมในการจัดตั้งมูลนิธิดังกล่าว และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานเงินเป็นทุนประเดิม ๑๐๐,๐๐๐ บาท เนื่องในวโรกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๐๙ หลังจากนั้นท่านก็ได้เขียนเจตหมายส่วนตัวด้วยมือของท่านถึงศึกษาธิการจังหวัดทุกจังหวัด ศึกษาธิการอำเภอทุกอำเภอ ซึ่งมีอยู่รวมทั้งสิ้นประมาณ ๖๕๐ แห่ง เพื่อขอร้องให้ช่วยกันหาเงินทุนมูลนิธินี้ และในโอกาสวันเกิดครบรอบ ๖๕ ปีของท่าน ท่านได้บริจาคเงินสมทบทุนมูลนิธิ จำนวน ๑๐๐ ซึ่งด้วย มูลนิธิช่วยครูอาวุโส จึงได้ก่อตั้งมาตั้งแต่บัดนั้น และได้อำนวยประโยชน์ให้แก่ครูอาวุโสที่ยากจนและมีบุตรมากเป็นจำนวนไม่ใช้น้อยแล้ว โดยได้รับเงินช่วยเหลือคนละ ๘,๐๐๐ บาท พร้อมด้วยเครื่องหมายเชิดชูเกียรติและประกาศนียบัตรครูอาวุโส

๔. ได้เป็นผู้ริเริ่มตั้งร้านตัดเสื้อของครูสุภาชนนีหอพักสมาชิกครูสุภา โดยเป็นผู้ออกทุนทรัพย์ส่วนตัวในการ จัดซื้อ จักรเย็บผ้าและ อุปกรณ์การตัดเสื้อก่อนแล้วจึงส่งใช้ท่านในภายหลัง เมื่อมีรายได้เข้าร้านแล้ว วัตถุประสงค์ของท่านในการจัดตั้งร้านตัดเสื้อมีอยู่ ๓ ประการคือ

- ๔.๑ เพื่อให้สมาชิกครูสุภาได้ตัดเสื้อในราคาถูกลงกว่าท้องตลาด
- ๔.๒ เพื่อช่วยนักเรียนอาชีวศึกษาให้มีงานทำ
- ๔.๓ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่สมาชิกครูสุภาที่มาพักหอพัก

๕. ได้เป็นผู้ริเริ่มจัดแนะนำสถานที่ที่ควรพักผ่อนหย่อนใจในจังหวัดต่าง ๆ ในส่วนภูมิภาค โดยท่านได้ติดต่อขอร้องให้จังหวัดต่าง ๆ ช่วย

สำรวจสถานที่ที่ควรพักผ่อนหย่อนใจในจังหวัด และจัดหาที่พักที่สะดวก และปลอดภัย ตลอดจนราคาที่พักที่ย่อมเยาพอที่ควรจะไปพักผ่อนโดยไม่สิ้นเปลืองจนเกินไป แล้วส่งมาให้ครุสภา แล้วรวบรวมตีพิมพ์ในวารสาร วิทยากรย์ออกเผยแพร่ให้สมาชิกได้ทราบไม่น้อยกว่า ๖๐ จังหวัด

๖. ได้เป็นผู้ริเริ่มจัดหารถยนต์โดยสารขนาดใหญ่เพิ่มขึ้นอีก ๒ คัน เพื่อไว้สำหรับสมาชิกทั้งในส่วนกลาง และส่วนภูมิภาคมาเยี่ยมชมโดยสะดวก จะเห็นได้ว่าตลอดเวลา รถยนต์ของครุสภาไม่มีเวลาได้หยุดพักเลย นับว่าเป็นประโยชน์แก่สมาชิกเป็นอันมาก

๗. งานในด้านช่วยเหลือสมาชิกที่ถึงแก่กรรม ท่านได้พยายามติดต่อขอสถานที่ตามวัดต่าง ๆ เพื่อใช้เป็นฌาปนสถานสำหรับสมาชิก ครุสภาที่ถึงแก่กรรมและยากจน โดยขอให้ทางวัดคิดค่าใช้จ่ายในราคาถูกพิเศษเมื่อสมาชิกนั้น ๆ ถึงแก่กรรม วัดที่ยินดีให้ความร่วมมือก็มี เช่น วัดสร้อยทอง อำเภอคูสิต วัดธาตุทอง อำเภอพระโขนง วัดพระพิเรนทร์ อำเภอป้อมปราบศัตรูพ่าย พระนคร วัดใหม่พิเรนทร์ อำเภอ บางกอกน้อย ธนบุรี เป็นต้น

สำหรับในใจกลางพระนครซึ่งเป็นวัดสุดท้ายที่ท่านได้พยายามจัดตั้งเป็น ฌาปนสถานของครุสภา ได้สำเร็จก็คือ วัดสระเกศ ปรางค์กู่ว่า วัดนี้ได้ให้บริการแก่สมาชิกที่ถึงแก่กรรมเป็นอย่างดี นามุมิใจที่ท่านได้ใช้ความพยายามแต่ต้นจนมาสำเร็จ ดูเหมือนว่า นับแต่เปิดบริการตั้งแต่วันที่ ๑๕ สิงหาคม ๒๕๑๑ เป็นต้นมา แทบจะหาวันว่างไม่ได้เลย

จะเห็นได้ว่างานต่าง ๆ ที่ท่านพยายามอุทิศสละมาจะจัดมาหมดได้เพื่อ

ประโยชน์แก่ตัวท่านเองเลย ท่านทำเพื่อส่วนรวมทั้งสิน นับจนถึงวาระสุดท้ายของชีวิตท่านก็ยังมิเคยได้ผล ประโยชน์จากงานดังกล่าว นั้นเลยแม้แต่น้อย จึงนับได้ว่า ท่านเป็นผู้ที่เสียสละอย่างแท้จริง

ความจริงท่านเป็นผู้ที่มีความสนใจงานของ ศุภสมาคมมาตั้งแต่ครั้งที่ท่านดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ในกระทรวงศึกษาธิการที่ท่านได้รับเลือกตั้งเป็นกรรมการอำนวยการศุภสมาคมตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๒ และเป็นกรรมการชุดอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับงานของศุภสมาคมอีกหลายตำแหน่งตลอดมา ฉะนั้นเมื่อท่านได้มาดำรงตำแหน่งเลขาธิการศุภสมาคม ท่านจึงได้สร้างสรรค์ความเจริญให้แก่ศุภสมาคมนี้ประการ ด้วยความมานะอุตสาหะของท่านนี้แหละ คณะกรรมการอำนวยการศุภสมาคมได้ลงมติมอบโล่เพื่อ ประกาศเกียรติคุณของท่าน ๑ โล่ ซึ่งมีข้อความจารึกว่า

“คณะกรรมการอำนวยการศุภสมาคมมอบแด่ นาย
นาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา เป็นเครื่องหมายประกาศเกียรติคุณ
คุณได้ปฏิบัติงานในตำแหน่งเลขาธิการ ศุภสมาคม แต่ พ.ศ.
๒๕๐๔ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๐ ด้วยความซื่อสัตย์ สุจริต เสีย
สละ เป็นผลดียิ่งแก่กิจการของศุภสมาคม”

ในการปฏิบัติหน้าที่ประจำวันของท่านนั้น ท่านเป็นผู้ที่เอาใจใส่เป็นอย่างดียิ่งจะเห็นได้ว่าทุกเช้าเวลาประมาณ ๗.๓๐ น. ท่านจะต้องลงรถที่สถานพยาบาลของศุภสมาคม แล้วเดินตรวจหอพัก ห้องน้ำ ห้องส้วม หอประชุมศุภสมาคม คลอง สนามหญ้า รอบ ๆ ตึกทุกแห่งจนกระทั่งถึงสำนักงาน ถ้ามีสิ่งใดขาดตกบกพร่องสกปรก รกรุงรัง ท่านก็จะบันทึก

ถึงหัวหน้างานที่เกี่ยวข้องเป็นข้อ ๆ ให้รีบจัดแจงให้เรียบร้อยโดยเร็ว
 ท่านส่งงานอะไรไปแล้ว ท่านจะไม่ละทิ้ง ท่านจะคอยติดตามผลเสมอ
 ท่านเป็นคนตรงและใจร้อน เมื่อใครทำอะไรไม่ถูกต้องท่านจะดุและสั่ง
 สอนว่าควรปฏิบัติอย่างไร แต่ถ้าทำดีท่านจะชมเชยทันที ซึ่งข้าพเจ้า
 ได้ประสบมาแล้วทั้งสองประการ ท่านเป็นผู้มีความเมตตากรุณาและตั้งใจ
 ใจดีต่อผู้อยู่ในบังคับบัญชาทุกคน ไม่มีความอาฆาตมาดร้ายต่อผู้ใดเลย

ความห่วงใยในการงานของคุรุสภาซึ่งนายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา
 มีอยู่เป็นประจำในใจของท่าน จะเห็นได้ชัดอีกจากคำไว้อาลัยของ
 นางกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ผู้อำนวยการวิทยาลัยครูสวนดุสิต ตอน
 หนึ่งว่า

“.....จดหมายของอาจารย์ถึงดิฉันฉบับลงวันที่ ๒๖
 มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๑ เขียนด้วยลายมืออาจารย์ในขณะที่สุขภาพไม่ดี ลา
 ออกจากราชการแล้ว เป็นจดหมายที่มีค่ามากสำหรับดิฉัน อ่านแล้วอ่านอีก
 แล้วก็เก็บรักษาไว้อย่างดี จดหมายฉบับนี้ได้อ่านได้ถึงคุณความดีของอาจารย์
 และน้ำใจอันสูงยิ่งซึ่งไม่ปรากฏเป็นตัวหนังสือ ดิฉัน อ่าน แล้วยิ่งเพิ่ม
 ความเคารพในตัวอาจารย์ และเพิ่มกำลังใจในการทำงาน แม้ว่าในทาง
 ราชการดิฉันจะไม่เคยมีโอกาสดำเนินงานใกล้ชิดกับอาจารย์ แต่ในงานพิเศษที่
 ไม่เป็นราชการที่เราทำกันด้วยน้ำใจนั้นดิฉันได้มีโอกาสช่วยอาจารย์ทำงาน
 สำคัญ ๒ โครงการล้วนเป็นโครงการเพื่อครูทั้งสิ้น คือการก่อตั้งมูลนิธิ
 ช่วยนักเรียนฝึกหัดครูที่ขาดแคลนและมูลนิธิช่วยครูอาวุโส โดยมีอาจารย์
 เป็นประธานกรรมการ ดิฉันเป็นกรรมการหาทุน โครงการแรกเป็นโครง-

การช่วยเด็กคือช่วยสร้างครูดีจากนักเรียนขาดแคลน โครงการหลังสำหรับ
ครูวัยแก่ เมื่อครบเกษียณอายุออกจากราชการแล้วโครงการทั้ง ๒ นี้
เป็นโครงการที่มาจากหัวใจจริง ๆ ของผู้เป็นครูแท้ที่ห่วงใยเรื่องครูทั้ง
ชั้น นับตั้งแต่การช่วยสร้างจนถึงขั้นเมื่อพ้นวัยทำงานแล้ว ก็หาทางยกย่อง
ให้เกียรติและเชิดชู หากตกยากลำบากก็หาทางช่วยบรรเทา การดำเนินงาน
ทั้ง ๒ โครงการนี้ อาจารย์เป็นกำลังใจของกรรมการทุกคนพวกเรา
คณะกรรมการได้เห็นความสนใจ หัวใจห่วงใยและความตั้งใจจริงของ
อาจารย์ไม่ว่าสุขภาพของอาจารย์จะอยู่ในสภาพใดถ้าเป็นเรื่องเพื่อครูแล้ว
อาจารย์จะต้องพยายามช่วยอย่างสุดความสามารถแม้ว่าการช่วยนั้นจะต้อง
แลกกับสุขภาพที่ไม่แข็งแรงและนำห่วงใยของอาจารย์เองก็ตาม ถึงแม้
ปรากฏว่าอาจารย์ต้องล้มป่วยลงอีก หลังจากที่มีสุขภาพดีขึ้นบ้างแล้ว
เพราะเหตุที่ไปช่วยติดต่อกับทำธุระให้โครงการนี้ ด้วยตนเองโดยสภาพร่างกาย
ยังไม่อำนวย

ความมีน้ำใจเพื่อผู้อื่นของอาจารย์ ความตั้งใจจริง ความมุ่งมั่น
ในการทำงาน เพื่อผลสำเร็จ และเพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่น การให้ความ
เมตตาเอ็นดูผู้อื่น การพิจารณาผู้อื่นด้วยความเห็นอกเห็นใจและความ
ยุติธรรม เป็นคุณธรรมส่วนหนึ่งของอาจารย์ที่ประทับใจคิดค้นมากและ
คงจะเป็นที่ปรารถนาของทุกคนเป็นอย่างยิ่งเช่นกัน

นายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้รับพระราชทานเครื่องราช
อิสริยาภรณ์ คือ

มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก มหาวิรมงกุฎ
ทุติยจุลจอมเกล้า
เหรียญรัตนาภรณ์ ภ.ป.ร. ชั้น ๓

เหรียญบรมราชาภิเศก รัชกาลที่ ๗
 เหรียญที่ระลึกฉลองพระนคร ๑๕๐ ปี
 เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ
 เหรียญบรมราชาภิเศก รัชกาลที่ ๙
 เหรียญจักรพรรดิมาลา
 เหรียญราชการชายแดน
 เหรียญลูกเสือสดุดี
 และเหรียญตราจากต่างประเทศ เหรียญ Deutschen
 Roten KreuzessII และทรานกอินทรีเยอรมันชั้น๓

นายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้อุปสมบท ณ วัดเทพศิรินทราวาส
 เมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ และในศกนั้นได้ทำการสมรส
 ครั้งแรกกับนางสาวเลื่อน นามะสนธิ บุตรี พระยาวจีสัตยารักษ์
 (ดิษ นามะสนธิ) มีบุตรด้วยกัน ๔ คน คือ

๑. นายเสริณ เทพหัสดิน ณ อยุธยา
๒. บุตรี (ถึงแก่กรรมตั้งแต่อายุไม่ถึง ๖ เดือน)
๓. นายชมพู่ เทพหัสดิน ณ อยุธยา
๔. บุตรชาย (ถึงแก่กรรมตั้งแต่อายุไม่ถึงหนึ่งขวบ)

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๙๐ ท่านได้ทำการสมรส กับ หม่อมราชวงศ์-
 ส่องศรี เกษมศรี ธิดาหม่อมเจ้าปฏิพัทธ์เกษมศรี เกษมศรี ไม่มีบุตรธิดา

นายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา เมื่อมาดำรงตำแหน่งเลขาธิการ
 คุรุสภาใหม่ ๆ วันหนึ่งมีการรับประทานเลี้ยงในงานขึ้นปีใหม่ ซึ่งทาง

เจ้าหน้าที่สำนักงานครุสภาได้จัดขึ้นเป็นประจำมาทุกปี ท่านเป็นประธานในงานเลี้ยงครั้งนี้ ท่านได้กล่าวท่ามกลางเจ้าหน้าที่สำนักงานของครุสภาในวันนั้นถึงการครองตน ท่านได้กล่าวยกตัวอย่างตัวท่านเองว่า ท่านไม่เคยได้รับมฤตกเป็นทรัพย์สินสมบัติจากใครเลย เป็นความจริงแท้ แต่ได้อาศัยความมั่งคั่ง จึงได้ครองตนมีบ้านเรือนอยู่อาศัยจนตราบเท่าทุกวันนี้นะ ท่านขอร้องไห้บรรดาเจ้าหน้าที่ครุสภาจงรู้จักประหยัดมัธยัสถ์ จงพยายามหลีกเลี่ยงจากการเป็นลูกหนี้ใครต่อใคร อย่าให้คนอื่นได้พวงเรา ยังจดจำคำตักเตือนของท่านดีอยู่มีรู้หาย โดยไม่เห็นว่าท่านจะกล่าวเรื่องส่วนตัวของท่านเป็นอนุทหาทรณ์เช่นนั้น ในเรื่องการเป็นหนี้สินนั้นทางสำนักงานครุสภาเคยจัดเงินกองกลาง จากเงินสะสมของเจ้าหน้าที่ในสำนักงานครุสภา ไว้ให้เจ้าหน้าที่ครุสภาได้กู้ยืมมาน้อย โดยถือตามอัตราเงินเดือนเป็นหลัก เมื่อท่านมาดำรงตำแหน่งเลขาธิการครุสภา ท่านเห็นว่าการกระทำเช่นนั้น เป็นการสร้างนิสัยไม่ดีซึ่งท่านไม่ชอบ ท่านไม่ยินดีให้มันต่อไป ท่านไม่ชอบให้ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของท่านเป็นลูกหนี้ใครใคร่จะให้เหมือนตัวท่านว่าไม่ฟังใครในเรื่องการเงินการทอง แต่ในที่สุดท่านก็เห็นใจพวกเรา ยอมอนุญาตให้กู้ยืมได้ต่อไป เพราะมีฉะนั้นถ้าไปกู้ก่อนก็ต้องเสียดอกเบี้ยแพง คำพูดของท่านเกิดจากน้ำใสใจจริง รักและหวังดีต่อผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยแท้ เพราะชีวิตของท่านเมื่อยังหนุ่มๆ อยู่ก็มีความมั่งคั่ง ถัดวันมาแล้วน่าถือเป็นตัวอย่างที่ดีและควรประพฤติปฏิบัติตามเป็นอย่างยิ่ง ทั้งคำไว้อาลัยของนายต่อ ทับทิมทอง ตอนหนึ่งกล่าวว่า

.....ข้าพเจ้าจึงรับอาสา เพราะจะได้เป็นสักขีพยานถึงคุณงามความดี ความมานะ บากบั่น ความอดทน ซึ่งท่านได้ประกอบไว้ในสมัยนั้น ไม่ใช่จะมาปรากฏแต่เฉพาะในระยะหลังนี้เท่านั้น ถ้าข้าพเจ้าจะไม่เขียนไว้บ้าง ท่านทั้งหลายอาจไม่ทราบ ทั้งจะทำให้ประวัติของท่านไม่สมบูรณ์ โดยที่มีลูกศิษย์ลูกหาน้อยคนนักที่จะมีชีวิตอยู่จนถึงปัจจุบันนี้หรือแม้ว่าจะรู้ ก็ไม่เคยอยู่ใกล้ชิดเช่นข้าพเจ้าเป็นแน่ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงถือว่า ตนเป็นศิษย์ก้นกุฎีของท่านมาตั้งแต่เริ่มต้นจนอวสานแห่งชีวิตของท่าน อาจจะไม่ผิด.....เมื่อข้าพเจ้าไปอยู่ในปีนั้น (พ.ศ. ๒๔๖๖) ท่านมีบุตรชายเพียงคนเดียวอายุประมาณสักปีเศษ (คือคุณเสริญ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ต่อมาอีกสักเก้าเดือนก็ได้บุตรอีกคนหนึ่งให้ชื่อ "แจ้ว" แต่ก็มีชีวิตอยู่ได้ไม่ถึง ๖ เดือน ก็สิ้นชีวิต ต่อมาอีกประมาณ ๑ ปี ท่านก็ได้บุตรชายอีกคนหนึ่งคือคุณชมพู-เทพหัสดิน ณ อยุธยา อาจารย์ใหญ่โรงเรียนช่างตัดเสื้อพระนคร ในปี ๒๔๖๘ ท่านก็ได้บุตรชายอีกคนหนึ่งให้ชื่อว่า "อู" แต่ก็อยู่ได้ไม่ทันกี่เดือนก็เสียชีวิต.....

ท่านอาจารย์นาคในขณะนั้นได้รับพระราชทานเงินเดือนๆ ละ ๘๐ บาท (ครู ป.ม.) แต่เพื่อจะเขยิบฐานะให้สูงขึ้นโดยคิดจะไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ จึงสมัครเข้าเป็นนักเรียนสอน เงินเดือนในฐานะนักเรียนสอนนี้ได้รับเพียงเดือนละ ๓๐ บาท ด้วยความมานะบากบั่นพยายาม ท่านจึงต้องออกไปสอนพิเศษนอกเวลาอีก เพื่อให้ได้เงินมาชดเชยเท่าที่ถูกต้องไป สมัยนั้นดูเหมือนว่าได้นักเรียนพิเศษ ๒ คน เป็นบุตรของ

กหบดี ได้ค่าสอนคนละ ๓๐ บาท สองคนก็งได้ ๖๐ บาท แต่มีเพื่อนครูของท่านคนหนึ่งแบ่งเอาไปเสียคนหนึ่ง คงเหลือเพียงคนเดียวเท่านั้น (สอนตอนเลิกจากโรงเรียนแล้ว เวลาตั้งแต่ ๑๕-๑๗ น. หยุดวันอาทิตย์และวันหยุดเทอม) โดยปรกติท่านจะออกจากบ้านพร้อมกับข้าพเจ้าเวลา ๗.๓๐ น. ทุกวัน และกลับตอนเย็นประมาณ ๑๘.๐๐ น. เมื่อรับประทานอาหารเย็นแล้วตั้งแต่ ๑๙.๓๐-๒๑.๓๐ น. ยังอุตส่าห์มาสอนให้ข้าพเจ้ากับพวกเพื่อนอีกประมาณ ๓-๔ คน (สอนให้ฟรี) ในฐานะที่เป็นนักเรียนสอนอยู่นั้น ท่านก็ต้องมีการเล่าเรียนพิเศษอีกหลายอย่างเพื่อสอบแข่งขันกับคนอื่น ๆ วิชาในขณะนั้นเท่าที่ข้าพเจ้าจำได้ มีภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส ภาษาไทย ฯลฯ ในปีแรกคือปี พ.ศ. ๒๔๖๗ ท่านโชคไม่ดี สอบไล่ไม่ได้ ท่านก็ไม่ละความพยายาม ได้พยายามอดทนฟันฝ่าอุปสรรคต่าง ๆ มาเข้าสอบอีกหนึ่งปีเป็นครั้งที่สอง ครั้นนี้โชคดีเป็นของท่าน คือในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ท่านจึงมีโอกาสเดินทางไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ สำเร็จตามความมุ่งหมายทุกประการ ในระหว่างที่ท่านศึกษาอยู่ในต่างประเทศ ข้าพเจ้าและญาติผู้ใหญ่ของข้าพเจ้ารับเป็นผู้ช่วยดูแลครอบครัวของท่านตลอดมา และมีข้อที่น่าชมเชยอย่างยิ่งอีกข้อหนึ่งคือ ท่านได้กระหมัดกระหม่อมรวบรวมเงินค่าเบี้ยเลี้ยงของท่านเจียดส่งมาให้ครอบครัวของท่านเกือบทุกเดือน ๆ ละประมาณ ๒ ปอนด์ คิดเป็นเงินไทยในขณะนั้นประมาณ ๕๐ บาท และท่านได้ส่งกำชับมาในจดหมายด้วยว่า ห้ามบอกกับใคร ๆ ทั้งสิ้น แทนที่ทางบ้านเมืองไทยจะส่งเงินไปเพิ่มเติม ตรงกันข้าม ท่านกลับส่งเงินมาให้ทางครอบครัวใช้เสีย

อีก จึงนับว่า เป็นยอดของหัวหน้าครอบครัวที่ใคร ๆ ยากจะปฏิบัติได้
 ขอเรียนว่าในขณะที่ท่านไม่มีทรัพย์สินสมบัติอะไรเลย มีแต่เงินเดือนเท่านั้น
 ถ้าจะมีก็เห็นจะเป็นเครื่อง กระจะ บี่กระจะ ของที่ไม่สำหรับ รำและชุดสำหรับ
 ตีเท่านั้น นอกนั้นก็ไม่มีอะไร แต่ก่อนที่ท่านจะเดินทางไปต่างประเทศ
 ท่านก็ได้มอบเครื่องมือดังกล่าวให้ญาติห่าง ๆ ของท่านเก็บรักษาไว้สำหรับ
 ใช้ทำมาหากินในงานบวชนาค ฯลฯ ต่อไป

ด้วยพฤติการณ์ตามที่ข้าพเจ้ากล่าวมานี้ จะเห็นว่าท่านรักครอบครัว
 ของท่านเพียงใด แม้ตัวท่านจะไปอยู่ต่างประเทศก็ยังอุตส่าห์อดออมทรัพย์
 ส่งมาให้ครอบครัวทางเมืองไทยใช้ ซึ่งในขณะนั้นหม่า แม่ เมีย และ
 ลูกน้อย ซึ่งยังไม่เคยสาวอีก ๒ คน ตลอดระยะเวลา ๔ ปี ที่ท่านได้
 ศึกษาอยู่ ณ ต่างประเทศ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๒ ท่านจึงได้กลับจากต่าง
 ประเทศมาอยู่ที่บ้าน “กระท่อม” ในบริเวณบ้านของเจ้าพระยาธรรม-
 ศักดิ์มนตรี ตำบลนางเลิ้ง อำเภอป้อมปราบฯ ถนนนครสวรรค์ พระนคร
 มาในระยะบวรตาครอบครัวของท่านจึงได้มาอยู่ร่วมกันอีกครั้งหนึ่ง ใน
 ตอนนั้นข้าพเจ้าก็ผลัดภาระหนักให้แก่ท่านต่อไป โดยข้าพเจ้าต้องไปรับ
 ราชการอยู่ต่างจังหวัด จึงไม่มีเวลาที่จะมาอยู่ใกล้ชิดนอกจากเป็นครั้ง
 คราว แต่ก็พอยึดกับน้องชายของข้าพเจ้า คือคุณเต็ม ทับทิมทอง
 (เจ้าของทิมแลนด์) ผู้แทนราษฎรจังหวัดนนทบุรี สำเร็จการศึกษาจาก
 ต่างจังหวัด โดยจะให้มาเรียนต่อที่กรุงเทพฯ จึงได้นำมาฝากฝังกับท่าน
 ให้ใช้เป็นตัวแทนข้าพเจ้าต่อไป ท่านก็ยินดียิ่งโดยให้เข้าเรียนที่โรงเรียน
 วัดเบญจมบพิตร ซึ่งในขณะนั้นท่านเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนนี้อยู่ โดย

ให้อยู่ในฐานะเช่นเดียวกับข้าพเจ้า แต่สมัยน้องมาอยู่^{นี้} ในฐานะของท่าน อาจารย์เกือบจะเป็นปีกแผ่นไม่เคือคร้อน อะไรอันเป็นการตรงข้าม กับ ข้าพเจ้าและท่านอาจารย์เป็นฟักกับดินที่เดียว ”

ในเรื่องความมัจฉัตถ์ กระหม่อมตกระหม่อมของนายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา นั้หม่อมราชวงศ์ส่องศรี เทพหัสดิน ณ อยุธยา ศรีภริยา ของท่านก็ได้กล่าวไว้ในคำอาลัยตอนหนึ่งว่า

“.....เรารู้จักคุ้นเคยกันมานาน ทั้งพินาคและข้าพเจ้าก็เป็น ผู้ใหญ่ด้วยกันแล้ว พินาคได้ขอแต่งงานกับข้าพเจ้า แกล้งเล่าความเป็น มาแต่หนหลังให้ฟังอย่างเปิดเผย ตลอดจนเรื่องตนเองเป็นคนก่อร่างสร้าง ตนด้วยลำแข้ง ไม่มีมรดก ไม่ได้หวังจะได้ทรัพย์สินของใคร หวังใจ ว่าญาติพี่น้องของข้าพเจ้าคงจะไม่รังเกียจ ความหลังของพินาคไม่มีอะไร น่าสะอึกใจเลย นอกจากจะพลอยรู้สึกภูมิใจใน “น้ำใจลูกผู้ชาย” ของพินาค ไปด้วย ข้าพเจ้าทราบดีว่า พวกเราพี่น้องไม่เคยใช้เงินตราเป็นเครื่องวัด คนเลย เพราะพวกเราได้ฟังสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราว เทศน์ในงานทำบุญทักษิณานุปทานให้คุณทวด และบรรพบุรุษของเราทุก ปี “ความกตัญญูเป็นเครื่องหมายของคนดี” .....ในที่สุดพินาคกับข้าพเจ้า ได้แต่งงานกันเมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม ๒๔๕๐ เราอยู่กินด้วยกันที่ เรือนเล็ก ๆ ในที่ดินซอยสุจริต ๑ ถนนพระราม ๕ ที่พินาคเก็บหอมรอม ริบซื้อไว้เป็นสมบัติของตน

นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา เมื่อมีบ้านเรือนเป็นของตนเอง ได้ ทำการสมรสกับภริยาที่ต้องอัยยาศัยซึ่งกันและกัน และได้ดำรงตำแหน่ง

รองปลัดกระทรวงศึกษาธิการ อันเป็นตำแหน่งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ใน
 กระทรวงศึกษาธิการแล้ว ก็นับว่าท่านมีความสุขในชีวิตของท่านยิ่งขึ้น
 งานการของท่านก็มีความเจริญก้าวหน้าตลอดมาจนถึงดำรงตำแหน่งปลัด
 กระทรวงศึกษาธิการ แล้วต่อมาเมื่อครบเกษียณอายุราชการ ออกจากราช-
 การรับพระราชทานบำนาญและมาดำรงตำแหน่งเลขาธิการคุรุสภา ท่าน
 ก็ยังมีความเข้มแข็งในการทำงาน มีความกระฉับกระเฉง ไม่แสดงความ
 อ่อนแอใด ๆ เลย คงเป็นที่พึ่งพาอาศัยต่อผู้มืทุกชั่วรุ่น มาปรึกษาบ้าง
 ปรับทุกข์บ้าง ท่านก็ช่วยเหลือแนะนำไปด้วยอัธยาศัยไมตรี ยิ่งความ
 ขึ้นชมนินดีแก่ผู้มาสนทนาวิสาสะด้วยเป็นอย่างมากยิ่งตลอดมา จนถึงเมื่อ
 คราวประชุมสามัญคุรุสภาประจำปี พ.ศ. ๒๕๐๖ ที่ประชุมลงมติให้คุรุสภา
 หาทางช่วยเหลือสมาชิกคุรุสภาที่มีอายุครบ ๖๐ ปี โดยได้รับราชการเป็นครู
 หรือเป็นครูโรงเรียนราษฎร์ ผู้ทำหน้าที่ทำการอบรมสั่งสอนนักเรียนจนถึง
 อายุครบ ๖๐ ปี เมื่ออายุมากแล้วจะไปประกอบอาชีพอื่นก็ไม่มีทุนรอนและ
 ความอดทน จึงมอบให้คณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิการของคุรุสภาพิจาร-
 ณางานขึ้นขึ้นแต่ละเป็นงานเร่ร่อนอยู่หลายปีผู้เขียนเมื่อครั้งยังเป็นเจ้าหน้าที่
 คุรุสภาอยู่ได้เดินทางไปทำการ ป.ศ.ร. (ป่ารัฐสภาเพื่อการศึกษาระหว่าง
 ปีศึกษาเรียนในฤดูร้อน) ในต่างจังหวัด เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖—๒๕๐๗ และ
 ๒๕๐๘ รวม ๙ จังหวัดมีสมาชิกคุรุสภาในจังหวัดเหล่านั้นร่ำร้องเหมือนๆ
 กันทุกจังหวัด ขอให้คุรุสภาหาทางช่วยเหลือครูผู้ยากจนโดยยึดอาชีพครูมา
 จนอายุถึง ๖๐ ปี แล้วออกจากอาชีพครูไป โดยขอให้ช่วยเป็นเงินจำนวน
 หนึ่งประมาณคนละหนึ่งหรือสองหมื่นบาทและในการประชุมสามัญประจำ

ปีครุสภาในปีต่อ ๆ มา ก็มีกรรว่าร้องอยู่ณะนั้น นายนาค เทพหัสดิน
 ณ อยุธยา เลขาธิการครุสภาในขณะนั้น ซึ่งก็มีความคิดเห็นว่าควรรหา
 ทางช่วยให้จึงได้ จึงครุ่นคิดหาทางที่จะให้เป็นผลสำเร็จอยู่ตลอดมา คณะ
 กรรมการส่งเสริมสวัสดิการประมุขกันก็คิดไม่ตกว่าจะนำเงินที่ไหนมาช่วย
 ได้จากการครุ่นคิดที่จะหาทางช่วยเหลือสมาชิกครุสภาในชั้นของนายนาค
 เทพหัสดิน ณ อยุธยา ตลอดจนพยายามวิ่งเต้นหาทางที่จะได้เงินทุนมา
 ก่อตั้งมูลนิธิ แล้วนำผลประโยชน์จากทุนมูลนิธิมาช่วยเหลือสมาชิกตาม
 ขอร้อง ทำให้ร่างกายของท่านซึ่งมีอาการป่วยเป็นพันเคิมอยู่แล้ว ทรุดลง
 ต้องไปพักรักษาตัวที่โรงพยาบาลหลายครั้ง แต่พอร่างกายสบายขึ้นก็ดำ-
 เนินการไปใหม่อีก จนได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระ-
 เจ้าอยู่หัวจะพระราชทานเงินเป็นทุนประเคิมหนึ่งแสนบาท ยิ่งทำให้ท่าน
 พยายามโดยรีบร้อนในหังงานมูลนิธินี้ใเคกอดทนจนเป็นผลทันตา ท่านจึงเขียน
 จดหมายส่วนตัวด้วยมือของท่านเอง ถึงศีกษาธิการจังหวัดทุกจังหวัด
 ศีกษาธิการอำเภอทุกอำเภอ ประมาณ ๖๕๐ แห่ง ขอให้ช่วยหาเงินมา
 สมทบทุนแห่งมูลนิธินี้ ความพยายามของท่านมีเพียงใเคก็มีผู้กล่าวสตุติ
 ท่านไว้ดังกแล้ว ในที่สตุติก็เป็นผลสำเร็จ โดยมูลนิธิได้รับอนุญาต
 จากกระทรวงมหาดใไทยให้จัดตั้งขึ้นตั้งแต่วันที่ ๒๓ มิถุนายนพ.ศ. ๒๕๐๘
 ชื่อ "มูลนิธิช่วยครูอาวุโส" และครุสภาใใออกระเบียบมูลนิธิช่วยครู
 อาวุโสในพระบรมราชูปถัมภ์ ว่าด้วยการให้เครื่องหมายเชิดชูเกียรติและ
 การช่วยเหลือทางการเงิน พ.ศ. ๒๕๑๐ โดยให้ใใระเบียบนี้ตั้งแต่วันที่
 ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๐ ซึ่งเป็นวันออกระเบียบนี้เป็นต้นไป ใน

การดำเนินงานระยะหลัง ๆ นี้ ผู้เขียนได้ออกจากหน้าที่การงานในสำนักงานครุสภาเพราะเกษียณอายุแล้วตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๙ จึงไม่ทราบรายละเอียด จึงขอนำรายละเอียดบางประการในเรื่องนี้ซึ่งเจ้าหน้าที่ครุสภาผู้หนึ่งได้เขียนไว้ในหนังสือที่พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ตอนหนึ่งว่า

“.....เมื่อได้ทราบถึงพระมหากรุณาธิคุณตั้ง คณะกรรมการอำนวยการครุสภาจึงได้ตั้งกรรมการขึ้น ๒ คณะ คือ คณะกรรมการพิจารณาร่างตราสารมูลนิธิช่วยครูอาวุโส นายเชอ สาริมาน เป็นประธาน คณะกรรมการพิจารณาหาทุนสมทบมูลนิธิช่วยครูอาวุโส นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา เป็นประธาน และในที่สุดได้ดำเนินการจัดตั้งมูลนิธิขึ้นชื่อว่า มูลนิธิช่วยครูอาวุโส พร้อมตกลงมติให้จัดสรรเงินช.พ.ค. ส่วนกลาง โดยเสด็จพระราชกุศลสมทบเป็นจำนวนเงิน ๒ ล้านบาท มูลนิธิได้รับอนุญาตให้จัดตั้งขึ้นเรียบร้อยแล้วตั้งแต่วันที่ ๒๓ มิถุนายน ๒๕๐๙ และนอกจากนี้ยังได้รับพระมหากรุณาธิคุณต่อมาอีกคือได้ทรงรับมูลนิธิไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์

ในการหาเงินทุนให้แก่มูลนิธิ นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้ใช้กำลังความคิดทุกวิถีทาง ในอันที่จะให้ได้เงินทุนมาเพิ่มพูนให้มากยิ่งขึ้น การหาเงินสมทบทุน อีกอย่างหนึ่ง คือ นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้ขอพระราชทานภาพเขียนฝีพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดทำเป็นภาพบัตรส่งความสุขปีใหม่ ซึ่งก็ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ชุดหนึ่งมีจำนวน ๖ ภาพ และท่านได้ขอ

ประธานพระกรุณา และความกรุณาท่านผู้ใหญ่ที่เคยดำรงตำแหน่งเสนา-
บดี หรือ รัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ อาทิเช่น พระวรวงศ์เธอ กรม
หมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร และหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล เขียนคำอวยพร
เป็นร้อยแก้วบ้าง ร้อยกรองบ้าง ตามความถนัดของท่านผู้เขียน พิมพ์
ลงในบัตรอวยพรปีใหม่ ชุติภาพเขียนใ้พระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวนั้นออกจำหน่าย สำหรับปีใหม่ พ.ศ. ๒๕๑๐ แล้วนำเงินที่ได้
รับทั้งหมดเข้าสมทบทุนมูลนิธิช่วยครูอาวุโสและเมื่อวันที่ ๑๗ กันยายน
๒๕๐๙ ซึ่งเป็นวันคล้ายวันเกิด ขณะที่ป่วยอยู่ในโรงพยาบาลศิริราช
ก็ได้บริจาคเงินจำนวน ๑๐๐ ชั่ง (๘,๐๐๐) สมทบทุนมูลนิธิ

เมื่อหายป่วยแล้วกลับมาพักฟื้นอยู่ที่บ้าน ได้ถือโอกาสไปติดต่อกับ
ด้วยตนเอง เพื่อหาทางที่จะขอเงินสักจำนวนหนึ่งจากสำนักงานสลากกิน
แบ่งของรัฐบาลมาสมทบทุนของมูลนิธิ แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ จากการกระทบ
กระเทือนต้องออกไปนอกบ้านครั้งหนึ่ง เป็นเหตุให้ต้องกลับไปพักรักษา
ตัวที่โรงพยาบาลอีกครั้งหนึ่ง

ขณะนั้นมูลนิธิมีเงินทุน ๔,๕๓๖.๙๒๖.๕๘ บาท

ปี ๒๕๑๐ ครูอาวุโส ๑๗๙ คน ในจำนวนนี้ ๒๑ คน ได้รับ
เงินคนละ ๘,๐๐๐ บาท

ปี ๒๕๑๑ ครูอาวุโส ๓๓๐ คน ในจำนวนนี้ ๒๕ คน ได้รับ
เงินคนละ ๘,๐๐๐ บาท

ผู้เขียนเห็นว่างานช่วยครูอาวุโสสำเร็จได้อย่างงดงามครั้งน้กเพราะ
ด้วยการเสียสละทั้งทางกำลังความคิด กำลังกาย และกำลังทรัพย์ของ

นายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา สำหรับกำลังกายนั้นหลายครั้งหลาย
 คราวนายแพทย์ห้ามท่านปฏิบัติงานเกี่ยวกับงานในหน้าที่ ท่านก็อดไม่ได้
 จึงมีแต่ทรุดลงเรื่อย ถ้าท่านไม่ทุ่มเทกำลังกายเพื่องานนี้ กำลังใจของท่าน
 เข้มขันอยู่เสมอ ท่านก็คงยังดำรงตำแหน่งเลขาธิการคุรุสภาต่อไปได้อีก
 จนครบวาระสัญญาเป็นแน่ แต่เพราะสุขภาพของท่านทรุดโทรมจนบรรดา
 ญาติมิตรขอร้องให้ท่านลาออกจากตำแหน่งโดยจำเป็น จึงเป็นที่เสียดาย
 แก่วงการคุรุสภาเป็นอย่างยิ่ง งานช่วยครูอาวุโสซึ่งสมาชิกร่ำร้องมา
 เป็นเวลาหลายปีจึงได้สำเร็จลงด้วยความมานะบากบั่นจริง ๆ ถึงกับเอา
 ชีวิตเข้าแลกเช่นนี้ นับว่าในประวัติการณ์แห่งวงการครูในประเทศไทย
 เพิ่งมีคราวนี้เป็นครั้งแรกที่คุรุสภาในสมัยนายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา
 เป็นเลขาธิการคุรุสภา สามารถช่วยครูที่ดำรงชีวิตอยู่จนวัยชรา และมี
 ฐานะยากจนด้วยเงินจำนวนประเดิมถึงคนละ ๑๐๐ ชั่ง (๘,๐๐๐ บาท)
 ผู้เขียนกล่าวได้ว่า ไม่เคยมีครูได้รับการช่วยเหลือครั้งใดจากรัฐบาล
 หรือองค์การใด ๆ เป็นจำนวนมากและพร้อมกันมากคนเท่าครั้งนี้เลย
 ฉะนั้นผู้เขียนจึงขอสดุดียกย่องท่าน อาจารย์นาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา
 ว่าท่านเป็นอัจฉริยะบุคคลแห่งประเทศไทยผู้หนึ่งไว้ในโอกาสนี้ด้วย
 อนึ่งกรมการฝึกหัดครูก่อตั้งมูลนิธิช่วยการศึกษาแก่นักเรียนฝึกหัดครู
 และนิสิตวิทยาลัยวิชาการศึกษา สังกัดกรมการฝึกหัดครูขึ้นเมื่อวันที่ ๖
 พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๗ ได้จัดระเบียบเงินถูกต้องตามกฎหมายต่อมาในปี
 นี้เอง และมีวัตถุประสงค์ที่จะช่วยเหลือแก่นักเรียนฝึกหัดครูที่เรียนดี และ
 มีความประพฤติเรียบร้อย แต่ว่ายากจนขาดผู้อุปถัมภ์ให้ได้เล่าเรียนจน

จบการศึกษา เพื่อออกมาเป็นครูรับใช้ชาติบ้านเมือง อาจารย์นาค เทพ-
 หัสติน ณ อยุธยา ได้รับเชิญให้เป็นประธานกรรมการบริหารมูลนิธิ
 เป็นคนแรกและอยู่ในตำแหน่งนี้เรื่อยมาตั้งแต่วันก่อตั้งมูลนิธิ จนถึงวัน
 ที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ จึงได้ลาออกจากตำแหน่งเพราะสุขภาพ
 ไม่ดี รวมเวลาที่อยู่ในตำแหน่งนี้ประมาณ ๔ ปีเศษ ในขณะที่ท่านเป็น
 ประธานกรรมการบริหารมูลนิธินี้ ท่านได้พยายามช่วยเหลืองานของมูลนิธิ
 อย่างเต็มที่ จึงทำให้มูลนิธิเป็นปึกแผ่นดีมาได้จนทุกวันนี้ ท่านได้ตั้ง
 ปณิธานไว้ว่า มูลนิธิจะต้องมีทุนให้ถึงล้านบาทให้จงได้ในเวลาไม่นาน
 นี้ บัดนี้มูลนิธิมีเงินทุนถึงล้านบาทแล้ว ๑,๒๕๕,๖๔๑.๓๑ บาท
 อาจารย์นาคได้กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบ
 เรื่องมูลนิธิ พระองค์จึงทรงมีพระมหากรุณาธิคุณแก่มูลนิธินี้กล่าวคือ
 ทรงรับมูลนิธิเข้าไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ เมื่อวันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ.
 ๒๕๐๘ และยังให้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณพระราชทานเงินส่วนพระ-
 องค์จำนวนหนึ่งแสนบาท สมทบทุนมูลนิธิเนื่องในศุภมงคลวารที่พระ-
 บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมี พระชนมพรรษาเจริญมาบรรจบเสมอด้วย
 พระชนมายุของสมเด็จพระราชบิดา มูลนิธินี้จึงได้นำในเวลาต่อมาว่า
 “มูลนิธิช่วยการศึกษาแก่นักเรียนฝึกหัดครู และนิสิตวิทยาลัยวิชาการศึกษา
 สังกัดกรมการฝึกหัดครู ในพระบรมราชูปถัมภ์”

การที่มูลนิธินี้เชิญอาจารย์นาค เทพหัสติน ณ อยุธยา มาเป็นประ-
 ธานกรรมการบริหารมูลนิธิเป็นคนแรก นั้น เพราะเห็นว่าท่านเป็นผู้ใหญ่
 และเป็นที่รู้จักกันดีในบรรดาบุคคลภายในและภายนอก กระทรวงศึกษา-

ริการ และนอกจากนั้นท่านยังมีประสบการณ์ในการจัดตั้งและดำเนินงานมูลนิธิที่มีวัตถุประสงค์คล้ายคลึงกันกับมูลนิธิหม่อมก่อนแล้ว ทั้งจะเห็นได้ว่าท่านได้ริเริ่มก่อตั้ง “มูลนิธิช่วยการศึกษาบุตรสมาชิกครูสภา” ขึ้นในครูสภาในขณะที่ท่านดำรงตำแหน่งเลขาธิการครูสภาอยู่ นับได้ว่าอาจารย์นาค ได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ มูลนิธิ ช.ผ.ค. ในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นอันมาก จึงควรแก่การที่จะได้รับการสรรเสริญและจารึกคุณงามความดีของท่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย.

อวสานแห่งชีวิตของอาจารย์นาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ผู้เขียนขอนำคำกล่าวระลึกถึงวาระสุดท้ายของท่านซึ่ง นายฉันทน์ ขำวิไล รำพันไว้ ดังนี้

“ณ สถานที่ศิริราชพยาบาล วันที่ ๑๑ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒ ตรงกับวันศุกร์แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๖ ปีระกา เวลาประมาณ ๑๘.๓๐ น. คุณนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา อดีตปลัดกระทรวงศึกษาธิการ และอดีตเลขาธิการครูสภา เป็นผู้เดินทางไปถึงหลักชัย คือจุดหมายปลายทางแห่งชีวิตแล้ว

ผู้ที่มีชีวิตอยู่อย่างข้าพเจ้า ซึ่งจะต้องรับทุกขุทรมานในสังขาร ด้วยอำนาจแห่งกิเลส คือ โลก โภคะ หลง เป็นต้นเหตุให้หอบหัวสรวระวางเดินตามวิถี ทูกรันคารไปสู่จุดมุ่งหมาย ปลายทางเหมือนอย่างท่านผู้ไปถึงก่อน ท่านเป็นผู้ชนะแล้ว.”

ภักดี ถวิสุข

นายเหม เวชกร

พ.ศ. ๒๔๔๖ — ๒๕๑๒

นายเหม เวชกร เป็นจิตรกรเอกผู้หนึ่งของไทยยุคปัจจุบัน เป็นครูที่ไม่มีศิษย์ในชั้นเรียน แต่มีนอกชั้นเรียนทั่วไปในเมืองไทย เป็นจิตรกรที่ไร้สำนักเรียนศิลปะใด ๆ ฝึกด้วยตนเองตลอดมาตั้งแต่เยาว์อาศัยจากประสบการณ์ ความคิดคำนึง และพิจารณา จนได้เป็นผู้ชำนาญ และได้ยึดเป็นอาชีพตลอดอายุขัย นอกจากชำนาญในด้านจิตรกรรมแล้วยังเป็นนักดนตรี และนักประพันธ์ชั้นแนวหน้าอีกผู้หนึ่ง ผลงานจิตรกรรมของนายเหม เวชกร ได้สร้างออกในแบบวิจิตรศิลป์ที่งดงามประกอบด้วยวัฒนธรรมและชนบประเพณีของไทยในอดีตอย่างแท้จริง จนเป็นที่เชื่อถืออยู่ในวงการทั่วไป ตลอดจนบุคคลผู้สนใจการเขียนภาพก็ถือเป็นแบบฉบับต่อ ๆ กันมาอีกด้วย

นายเหม เวชกร เกิดเมื่อวันที่ ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๖ ตรงกับเดือนนี้ ปีเถาะ ร.ศ. ๑๒๒ ในตระกูลที่บิดามารดาเป็นผู้มีหลักฐานที่บิดาชื่อนายหุน มารดาชื่อ ม.ล. สารีต พงบุญ สถานที่เกิดอยู่ในท้องที่ตำบลพระราชวัง อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร ซึ่งปัจจุบันสถานที่นั้นได้เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ไม่มีใครทราบชัด มาได้ทราบแน่จากบันทึกชีวประวัติของตนเอง ซึ่งนายเหม เวชกรเขียนไว้ในนิตยสารฉบับหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ นายเหมได้กล่าวถึงบ้านเกิดว่า

นายเหม เวชกร

“ประตูบ้านของผม^๕นั้นตรงกับช่องทางหนึ่งที่ตัดซอยจากถนนใหญ่ (ถนนมหาสาร-ผู้เขียน) ลงทำน้ำ มีชื่อว่า ท่าตรงข้าม ที่ทำนามเรือจ้าง ข้ามฟากตรงเข้าคลองบางหลวงและท่าวัดกัลยาณมิตร ช่องทางนี้ทางบ้านซ้ายมือเป็นโรงพิมพ์ของกรมแผนที่เก่า ด้านขวามือเป็นบ้านของพระยาอัครราช (เข้าใจว่าเป็นพระยาอัครราชวรากร นามเดิม พัสดา บุรณศิริ ราชทูตไทยคนแรกประจำประเทศสหรัฐอเมริกา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ - ผู้เขียน) และพื้นที่ของพระยาอัครราช ๖ นึกติดกับวังของพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์นั่นเอง”

นายเหม เวชกร เป็นคนอาภัพมาแต่เยาว์ โชคชะตาทำให้หลักฐานในครอบครัวมีอันสลายไป บิดามารดาแยกทางกัน ทั้งให้ต้องเสียอาศัยผู้อื่นอยู่กับผู้อื่น นับเป็นการสูญเสียอย่างร้ายแรงที่สุดในชีวิต

ต่อมาหม่อมราชวงศ์แดง ทินกร ผู้มีศักดิ์เป็นลุง ได้รับเอาไปเลี้ยงไว้ แต่โดยที่ขาดบิดามารดา นายเหมจึงได้รับการศึกษาลุ่ม ๆ คอน ๆ แม้จะมีโอกาสได้เข้าเรียนที่โรงเรียนเทพศิรินทร์และโรงเรียนอัสสัมชัญก็ตาม แต่ก็ไม่สำเร็จหรือมีประกาศนียบัตรสักแผ่นเดียว

นายเหม เวชกร เป็นผู้มีพรสวรรค์อันประเสริฐในด้านศิลปะสาขาจิตรกรรม ชอบกว.วาดเขียนมาแต่เด็ก ๆ เขียนภาพต่าง ๆ ตามความคิดคำนึง และประสบการณ์สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ทั้งโดยอาศัยเขียนภาพตามอย่างพวกลูกพี่ลูกน้อง ซึ่งอยู่ โรงเรียนอัสสัมชัญกลับมาวาดเขียนเป็นการบ้าน

นายเหม รักการวาดเขียนเป็นชีวิตจิตใจ เมื่อได้ยืมผู้ใหญ่อำนาจถึง เหตุการณ์ต่าง ๆ หรือเรื่องอะไร นายเหมมักชอบนั่งฟังอยู่ด้วยความสนใจรวมกับกลุ่มเด็กหลายคนในบ้าน แล้วแอบไปถ่ายทอออกเป็นภาพโดยจินตนาการจากเรื่องที่ได้ฟังมา เป็นภาพที่ดีที่สุดในความคิดตามประสาเด็ก เมื่อผู้ใหญ่เห็นและนำภาพนั้นไปดู ก็ทราบได้ว่าเด็กคนนั้นมีแววช่างเขียนในภายหน้า ท่านผู้เป็นลุงเห็นเช่นนั้นจึงนำไปฝากกับอาจารย์วิกอร์ ชาวอิตาลี ซึ่งกำลังรับหน้าที่เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระที่นั่งอนันตสมาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นายเหมมีฐานะเป็นเด็กรับใช้ คอยส่งสี ฟู่กัน และเครื่องมือในการวาดภาพตามแต่นายช่างจะเรียก ในช่วงเวลาว่างนายเหมจะหาโอกาสเขียนภาพ ไปตามเรื่องของตนเพราะได้อาศัยเครื่องเขียนเหล่านั้น พอถึงเวลาและเลิกกลับมามบ้านก็ตั้งหน้าตั้งตาเขียนด้วยความเพลิดเพลินและด้วยความรักในงานศิลปะของตน ต่อมาอาจารย์วิกอร์ เห็นแววว่าเด็กคนนี้จะเป็ จิตรกรชั้นเยี่ยมต่อไปในภายหน้าจึงได้ติดต่อขออนายเหมจากลุง เพื่อจะนำไปประเทศอิตาลี และจะให้เข้าเรียนศิลปะโดยตรงด้วย ลุงรับปากให้ และได้เตรียมตัดเสื้อผ้าไว้เรียบร้อย คอยแต่วันเวลาจะไปเท่านั้น ต่อมาบิดารู้อเรื่องเข้าจึงแอบมาพานายเหมไปซ่อน ฉะนั้นการไปอิตาลีจึงต้องลี้ม หลวไป

ชีวิตตอนหนุ่มใช้ไปในงานบ้านต่าง ๆ เท่าที่จะทำได้ ซึ่งไม่ใช่ งานเขียนภาพ เช่นเป็นช่างเหล็ก ช่างไฟไอน้ำ และบางครั้งออกต่าง จังหวัดเพื่อหารายได้มาเลี้ยงตน อยู่ที่ไหนไม่นานต้องซัดเซพเนจรไป

ศกระกำลังลำบากในที่หลายแห่ง จนในที่สุดไปอยู่ในความอุปถัมภ์ของท่าน
ขุนประสิทธิเวชชการ อดีตสภาราชนิสขังจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งได้สนับสนุน
ไปนานแล้ว แต่บุตรของขุนประสิทธิเวชชการก็ให้ความอุปการะเลี้ยงดู
นายเหมเป็นอย่างดี และนายเหมได้รับอนุญาตใช้นามสกุล เวชชการ
ภายหลังตัดตัว ช ออกตัวหนึ่ง เป็น เวชกร แต่^{นี้}นาม

เมื่อนายเหมเป็นผู้ใหญ่และทำงาน ได้ดิบ ได้ดีมีชื่อเสียงขึ้น จะกลับไป
ไปใช้นามสกุลเดิมตามสิทธิ ก็นึกละเอียดใจเพราะดูจะเป็นการขาดความ
กตัญญูต่อท่านเจ้าของนามสกุล เวชชการ นายเหมจึงตัดสินใจเด็ดขาดขอ
เป็นเหม เวชกร ตราบอายุขัย

ต่อมาเมื่อผู้กรุณานำนายเหมไปเข้ารับราชการในกองตำราทหารบก
กระทรวงกลาโหมในตำแหน่งช่างเขียน ตอนนั้นจึงได้ใช้วิชาชีวิตที่ตนชอบ
อย่างเต็มที่ นอกเวลาราชการนายเหมไปหัดดนตรีไทยอีกอย่างหนึ่ง เนื่อง
ด้วยมีนิสัยรักของแบบไทย ๆ มาแต่เยาว์ นายเหมชอบเพลงไทย และ
มีความชำนาญมากจนมีชื่อเสียงในวงการดนตรีไทยด้วยคนหนึ่ง เรื่องการ
ชอบแบบไทย ๆ นี้ แม้แต่บ้านอยู่อาศัยก็ต้องการบ้านแบบไทย นายเหม
เคยใฝ่ฝันอยู่ในวันหนึ่งมีทุนพอเพียงจะสร้างบ้านแบบไทยแท้ ๆ สัก
หลังหนึ่งอยู่ให้สบายใจ และต้องประกอบด้วยเครื่องใช้ไม้สอยเป็น
ไทย ตลอดจนการดนตรี การอาหารด้วย

ในระหว่างเล่นดนตรีไทย นายเหมได้พบเนื้อคู่ซึ่งเป็นนักร้องส่ง
เพลงไทยที่มีชื่อในยุคนั้น คือ นางสาว แซ่ม คมขำ และด้วยการสนับ
สนุนของผู้ใหญ่และเพื่อน ๆ ในวงการดนตรีจึงได้สมรสอยู่กับกันฉันสามี

ภรรยา เป็นคู่ทำที่คู่ยากตลอดมา ๕๐ปี จนถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต แต่
 หนีเสียกายที่ชีวิตสมรสไม่ชุ่มชื่นดังผู้ที่มีท่าทางขรลย เพราะ นายเหม
 และนางแฉ่ม ไม่มีบุตรธิดา สืบสกุลสักคนเดียว ทำให้ชีวิตครอบครัว
 ว่าเหว่ นายเหมหาทางแก้ไขคือนำหลาน ๆ หรือแม่แต่ผู้วันมาเลี้ยงดู
 อย่างดี ตอนนายเหมมีชื่อเสียงในคำเขียนภาพ มีผู้มาอยู่ด้วยหลายคนใน
 สถานะศิษย์เรียนวาดเขียน

นายเหม รับราชการในกระทรวงกลาโหมไม่นานนัก ก็ออกไปทำ
 งานที่รักที่ชอบตามถนัด ก็เป็นช่างเขียนภาพประจำร้านช่างทำแม่พิมพ์
 อยู่แถวสนามน้ำจืด (ศาลาเฉลิมกรุงปัจจุบัน) ฝีมือดีขึ้นเพราะได้ทำงาน
 ติดต่อกันจนมีชื่อเสียง รับเขียนภาพทั่วไปโดยเฉพาะประกอบหนังสืออ่าน
 เล่นตามสำนักพิมพ์ต่าง ๆ

ต่อมาคณะหนังสือพิมพ์ ประมวลวัน ประมวลสาร ของท่าน
 น.ม.ส. ซึ่งตั้งอยู่ที่ถนนประมวล ซอยแยกจากถนนสีลมมีนายเฉลิม วุฒิ-
 โฆสิต เป็นบรรณาธิการ และชวนนายเหมไปร่วมงานเขียนภาพวิจิตร
 ประกอบเรื่องในวรรณคดีเช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน ศรีธนญชัย สาว
 เครือฟ้า เป็นต้น

ในระยะที่ผลงานของนายเหมมีชื่อเสียงขึ้นนี้ บรรดานักเรียนและ
 ผู้ใหญ่ที่สนใจและรักการวาดเขียน ต่างฝึกฝนด้วยตนเองโดยอาศัยภาพ
 ของนายเหม เป็นแบบฝึกหัดคัดลอกเรียนแบบกันทั่วไป บางคนนำงาน
 ของตนไปเสนอนายเหมให้ช่วยติแก้ไขให้ แล้วเลยจบตัวเป็นศิษย์ต่อไป
 แต่นายเหมเป็นผู้มักน้อย การแนะนำหรือสอนจึงไม่คิดค่าสอนแต่อย่างใด

คิดอย่างเดียวกันว่าเป็นวิทยาทาน ผู้มอบตัวเป็นศิษย์หลายคนที่หวังยึดอาชีพเขียนภาพ^๕ ถึงกับไปอยู่ด้วยที่บ้านเพื่อให้ใกล้ชีวิตครู นายเหมไม่เคยขัดใครยินดีรับทุกคนเท่าที่บ้านจะมีที่รับได้ ศิษย์บางคนนำภาพมาให้ตรวจแก้ที่บ้าน นายเหมไม่รังเกียจ ยินดีแก้ไขและแนะนำให้ด้วยดี จนเป็นที่เคารพนับถือของผู้มอบตัวเป็นศิษย์ บางคนอยู่ถึงต่างจังหวัด อยากเป็นช่างเขียนภาพ ได้มีหนังสือติดต่อขอเรียนเขียนภาพทางไปรษณีย์ จะคิดค่าเล่าเรียนเท่าใดก็ไม่ขัดข้อง แต่นายเหมมิได้คิดค่าสอน ยินดีรับเป็นศิษย์ที่ไม่เห็นตัวตน โดยเขียนแบบการสอนพร้อมทั้งคำแนะนำส่งไปให้ และก็ได้โต้ตอบกันอยู่ตลอดเวลา จนนักเรียนผู้นั้นมีความชำนาญขึ้นจึงมาปรากฏตัวในกรุงเทพฯ ฯ เข้าไปหานายเหมเพื่อกราบไหว้ในฐานะครูกับศิษย์ ต่อมาปรากฏว่านักเรียนผู้นั้นเป็นนักเขียนภาพมีชื่อเสียงและได้ทำงานเป็นหลักฐานมีรายได้ดีมากจนบัดนี้ ส่วนศิษย์อื่น ๆ เมื่องานใช้ได้แล้วบางคนช่วยงานในสำนักงาน เหม เวชกร เชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้าฝั่งพระนครบ้าง ออกไปประจำสำนักหนังสือพิมพ์และสำนักงานช่างแห่งอื่น ๆ บ้าง

วันที่ ๕ — ๖ เมษายน ของทุกปี นายเหมจัดงานไหว้ครูและทำบุญบ้านที่ริมถนนตากสินเลี้ยวเวียนใหญ่ไปทางดาวคะนอง ในวันนั้นมีมิตรสหายในทุกวงการ ไปร่วมชุมนุมจนเต็มบ้านที่มีเนื้อที่แคบ ๆ ในโอกาส^๕นี้ลูกศิษย์ก็ได้ทยอยมาไหว้ครูกันตั้งแต่เช้าตลอดทั้งสองวัน และได้ร่วมรื่นเริงกันในตอนค่ำอย่างคึกคัก พวกดนตรีก็นำเครื่องดนตรีไทยมาตั้งวงบรรเลงครึกครื้นเป็นบรรยากาศแบบไทยแท้ ตลอดจนอาหารก็เป็น

อาหารไทยเกือบทั้งหมด ในวันนั้นนายเหมมีความสุขมากหน้าตาข้มระรื่น
 ราวเรียงเดินไปสนทนาและร่วมดื่มด้วยทุกคน แต่ละวงมีการเฮฮาขัน บาง
 ครั้งนายเหมก็ถือไวโอลินเข้าร่วมวงดนตรีบางเพลง กว้างงานจะยุติก็ตัก
 ราวเที่ยงคืน

บรรดาผู้ที่ได้คบค้าสมาคมกับ นายเหม ในฐานะเพื่อนร่วมวงงาน
 หรือศิษย์ทั้งหลายนั้น ต่างเรียกกันหลายอย่าง เช่น ในฐานะเพื่อนเรียกคุณ
 เหม ผู้ที่นับถือเป็นครู เรียกว่า ครูเหมบ้าง อาจารย์เหมบ้าง ตามความ
 สัมผัสใจยกย่องนับถือ นายเหมไม่ยินดีให้ใครเรียกอาจารย์ เพียงแต่เรียก
 ครู ก็พอใจแล้ว

ในส่วนตัวผู้เขียนเมื่อแรกรู้จัก ผู้เขียนนิยมตัวนายเหมมาก ทั้งทาง
 อรรถาธิบายและวิชาความรู้มาก และโดยที่นายเหม มีวัยสูงกว่าผู้เขียน ๕-๖ ปี
 จึงเรียกว่า ครูเหมบ้าง พี่เหมบ้าง แต่นายเหมไม่ชอบ บอกว่าเรามันคน
 ชั้นไล่เรียกกัน ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันเท่าใดนักทั้งในวัยวุฒิและคุณวุฒิ ฉะนั้น
 จึงขอให้ผู้เขียนเรียกในฐานะเพื่อนเถิด ผู้เขียนจึงเรียกว่าคุณเหมตลอด
 มา มีการพบปะกันบางครั้งและไปร่วมงานไหว้ครูที่บ้านนายเหมบางครั้ง

ต่อมานายเหม เวชกร ไปทำงานเขียนภาพจิตรประภอบเรื่องใน
 วรรณคดีที่สำนักงานหนังสือพิมพ์ประชาคมวัน ประมวลฎสาร และทำน
 น.ม.ส. ทรงนิพนธ์คำบรรยายประกอบภาพ เช่นเรื่องพระเวสสันดร
 พระลอ มหาภารตยุทธ สาวเครือฟ้า และพระอภัยมณี เป็นต้น ขณะนั้น
 ผู้เขียนรับราชการครูอยู่โรงเรียนสตรีบ้านทวาย อำเภอยานนาวา ตอน
 เย็นเลิกงานแล้วก็ไปช่วยงานค่าน ศิลปะซึ่งเป็นงานพิเศษกับ นายเฉลิม

วุฒิโฆสิต บรรณาธิการ ตอนหนึ่งมีโอกาสได้พบกับนายเหมบางวัน วัน
ไหนพบกันพร้อมหน้าบรรณาธิการ ก็เปิดการ สัจสรรค์เฮฮากันในหมู่
เขียนเรื่อง นักเขียนภาพ นักข่าวและนักถ่ายภาพในร้านอาหารแถว ๆ นั้น
บางครั้งบรรณาธิการยังชวนไปสนุกที่บ้านอีกพักหนึ่ง กว่าจะกลับก็ตก
ตึก ผู้เขียนกลับพร้อมกับนายเหม เพราะเราอยู่ฝั่งธนบุรีด้วยกัน ตอนนั้น
บ้านนายเหมอยู่ในซอยวัดหิรัญรูจี ผู้เขียนอยู่เลยตลาดพลูไปทางเรืออีก
เล็กน้อย

ในราวปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ระหว่างสงครามมหาเอเชียบูรพา
ผู้เขียนย้ายมารับราชการ ประจำกองตำรา กรมอาชีวศึกษา กระทรวง
ศึกษาธิการ ระหว่างสงครามนี้สำนักพิมพ์ประมวลวันได้รับภัยจากสงคราม
เสียหายจนหยุดดำเนินงาน ต่อมากองตำรา ซึ่งมี หลวงกীরติวิทย์พาร
เป็นหัวหน้ากอง ได้จัดทำแบบเรียนขึ้นหลายเล่ม แต่ละเล่มต้องการ
ให้มีภาพดี ๆ ประกอบ บังเอิญมีผู้นำนายเหมมาพบหลวงกীরติวิทย์พาร
จึงได้ขอบรรจุ นายเหม เข้ารับราชการใน ตำแหน่ง ประจำแผนก
แบบเรียนและมีหน้าที่เขียนภาพประกอบแบบเรียน ผู้เขียนจึงได้พบ
คุณเหมอีกครั้งหนึ่ง จึงได้สนิทสนมกันมากเพราะได้ร่วมงานในสำนัก
เดียวกันอีก

ระหว่างนายเหมรับราชการนี้ ได้รู้จักชอับพอกับข้าราชการ
ชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยหลายท่าน นอกจากผู้เขียนแล้ว มีนายกีฬา พรรธนะแพทย์
(ถึงแก่กรรม) นายบุญถิ่น อัตถากร (ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ)
นางสาวเฟื่องฟุ้ง เครือตราฐ (ศาสตราจารย์วิทยาลัยวิชาการศึกษา) นาย

เจริญ ไชยชนะ (อาจารย์ในสำนักงานครูสภา) นายคิต โกศลย์วัฒน์ และ
 ในกองการศึกษาผู้ใหญ่ มีนายเกรียง เอี่ยมสกุล (อธิบดีกรมสามัญศึกษา)
 นายจรูญ แจ่มเจริญ (ข้าราชการบำนาญ) นายเปลื้อง ผนนคร
 (ไทยวัฒนาพานิช) นายสศ กูรมะโรหิต นายภากร สารานุประพันธ์ และ
 ผู้อื่นอีกมาก ในระยะนี้ นายสศ กูรมะโรหิต จัดทำนิตยสาร เอกชน
 สวนอักษร และสำนักจักรวรรดาศิลปิน นายเหม ได้ไปร่วมงานอยู่ด้วย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ ขณะสงครามยังคุกรุ่นอยู่ พอดีกับเกิดน้ำท่วม
 นองทั่วกรุงเทพฯ และธนบุรี ตั้งแต่วันที่ ๒ ตุลาคม ถึง ๑๖ พฤศจิกายน
 อาคารต่างๆ ในกระทรวงศึกษาธิการอยู่กลางน้ำล้อมรอบ การติดต่อราชการ
 ต้องเดินไปตามสะพานไม้ที่สร้างขึ้นชั่วคราว เวลาเลิกงาน ตอนเย็น
 ผู้เขียนกับนายเหมมักจะกลับบ้านพร้อม ๆ กัน ลงเรือจ้างจากกระทรวง-
 ศึกษาศึกษาธิการและต่อไปเป็นทอดๆ เดินบ้างลงเรือบ้าง และมีผู้ร่วมเดินทาง
 คุยกันไปตลอดทาง อย่างสนุกสนาน เพราะภัยจากสงครามทางอากาศ
 หยุดชะงักชั่วคราว เดินลุยน้ำนาน ๆ ก็พากันแวะร้านอาหารว่างและ
 เครื่องดื่ม “อุ้นเครื่อง” บ้าง แลวงศาลาเฉลิมกรุงหรือเชิงสะพาน-
 พระพุทธยอดฟ้า และหลายครั้งนายเหมได้แยกไปสำนักงานจักรวรรดาศิลปิน
 ที่แยกบางขุนพรหม

ครั้นน้ำลดลง สงครามทางอากาศรุนแรงขึ้น หน่วยราชการ
 อพยพหลบภัยไปอยู่ในที่ปลอดภัย กองตำราได้ย้ายไปอยู่ศาลาการเปรียญ
 วัดจตุรมิตรใกล้วัดดาวดึงส์าราม ตำบลบางยี่ขัน จังหวัดธนบุรี ผู้เขียน

๑. คอสูง ๕ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๒. คอต่ำ ๔ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๓. คอกลาง ๓ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๔. คอต่ำ ๒ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว

๕. คอสูง ๓ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว

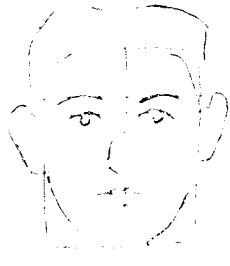
๖. คอสูง ๒ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๗. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๘. คอสูง ๑ นิ้ว
 ๙. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๑๐. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๑๑. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๑๒. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๑๓. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๑๔. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๑๕. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๑๖. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๑๗. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๑๘. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๑๙. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๒๐. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว

๒๑. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว

๒๒. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๒๓. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๒๔. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๒๕. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว

๒๖. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๒๗. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว
 ๒๘. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว

๒๙. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว

๓๐. คอสูง ๑ นิ้ว ๑/๒ นิ้ว

ใบตม มี ๓ สี ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม

ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม
 ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม
 ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม

ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม
 ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม
 ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม

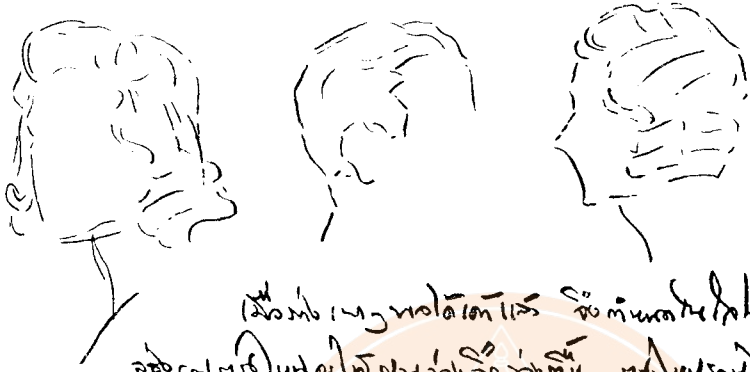
ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม
 ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม
 ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม
 ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม

ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม
 ใบตม ใบตม ใบตม ใบตม

การเขียนหน้าจั่วของหน้าคน

เขียนหน้าจั่วของหน้าคนให้ดูมีชีวิตชีวา
และแสดงอารมณ์ของหน้าคนด้วยเส้นที่นุ่มนวล

การเขียนหน้าจั่วของหน้าคนให้ดูมีชีวิตชีวา
และแสดงอารมณ์ของหน้าคนด้วยเส้นที่นุ่มนวล

การเขียนหน้าจั่วของหน้าคน

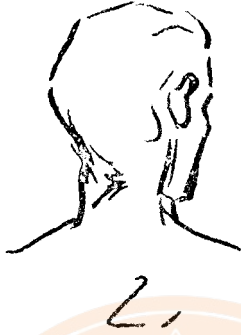
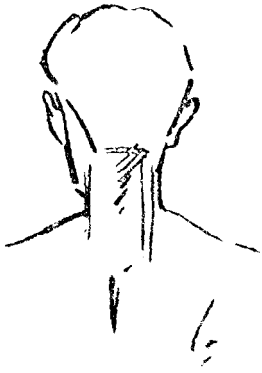

หน้าและหลัง

หอสมุดคุรุสภา

๕ หน้าและหลัง

หน้าและหลัง

๕

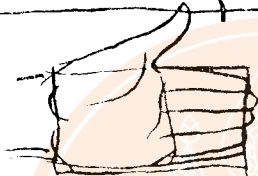
การเขียนเลข ๖

๑. เขียนเส้นแรก ขวาไปซ้าย
๒. เขียนเส้นที่สอง ขวาไปซ้าย

การเขียนเลข ๖
 เขียนเส้นแรก ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่สอง ขวาไปซ้าย

เส้นแรก

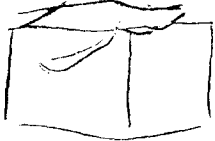
เส้นที่สอง

การเขียนเลข ๖
 เขียนเส้นแรก ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่สอง ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่สาม ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่สี่ ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่ห้า ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่หก ขวาไปซ้าย

เขียนเส้นแรก ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่สอง ขวาไปซ้าย

๓, ๑

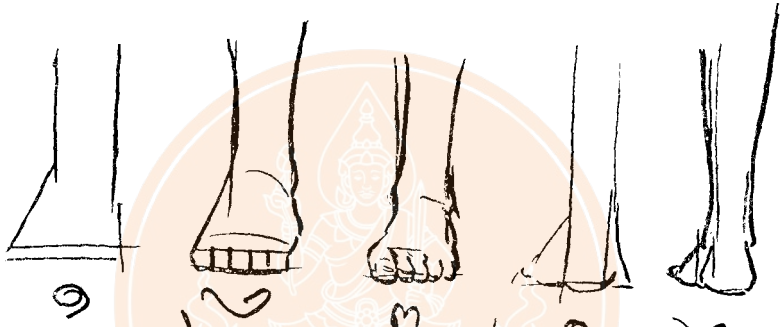

๓

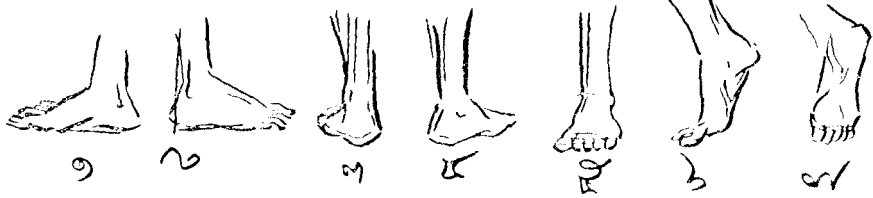

การเขียนเลข ๖
 เขียนเส้นแรก ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่สอง ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่สาม ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่สี่ ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่ห้า ขวาไปซ้าย
 เขียนเส้นที่หก ขวาไปซ้าย

အောက်ဖျားပုံများကို အောက်ဖျားပုံများကို အောက်ဖျားပုံများကို
 အောက်ဖျားပုံများကို အောက်ဖျားပုံများကို အောက်ဖျားပုံများကို

အောက်ဖျားပုံများကို

การรับสัญญาณจากตัวรับในตาที่ไวต่อแสง ซึ่งส่งข้อมูลไปยังสมอง

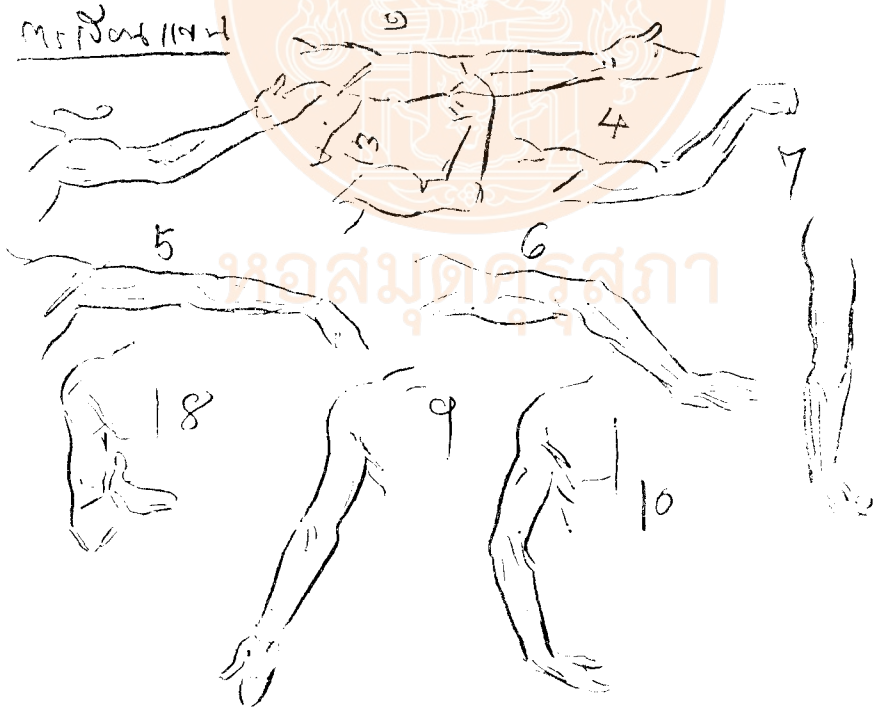
1) การรับสัญญาณจากตัวรับในหูที่ไวต่อเสียง ซึ่งส่งข้อมูลไปยังสมอง
การรับสัญญาณจากตัวรับในหูที่ไวต่อเสียง ซึ่งส่งข้อมูลไปยังสมอง

การทำงานของระบบประสาทส่วนกลาง (สมองและไขสันหลัง) ในการควบคุมการทำงานของอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกาย
การทำงานของระบบประสาทส่วนกลาง (สมองและไขสันหลัง) ในการควบคุมการทำงานของอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกาย

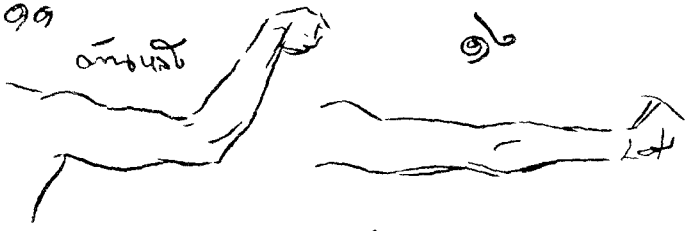
การทำงานของระบบประสาทส่วนกลาง (สมองและไขสันหลัง) ในการควบคุมการทำงานของอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกาย
การทำงานของระบบประสาทส่วนกลาง (สมองและไขสันหลัง) ในการควบคุมการทำงานของอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกาย

การทำงานของระบบประสาทส่วนกลาง

การทำงานของระบบประสาทส่วนกลาง

၅၅

၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆

၅၅

၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆

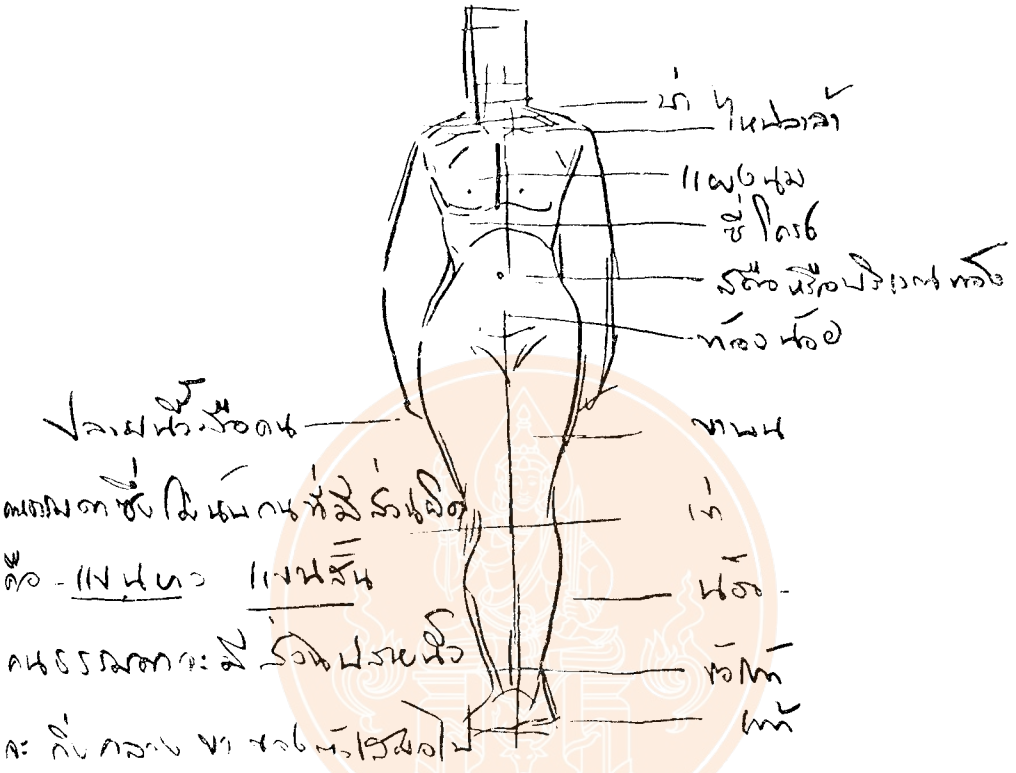
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆

၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆
၅၅ အင်္ဂါ ၅၆

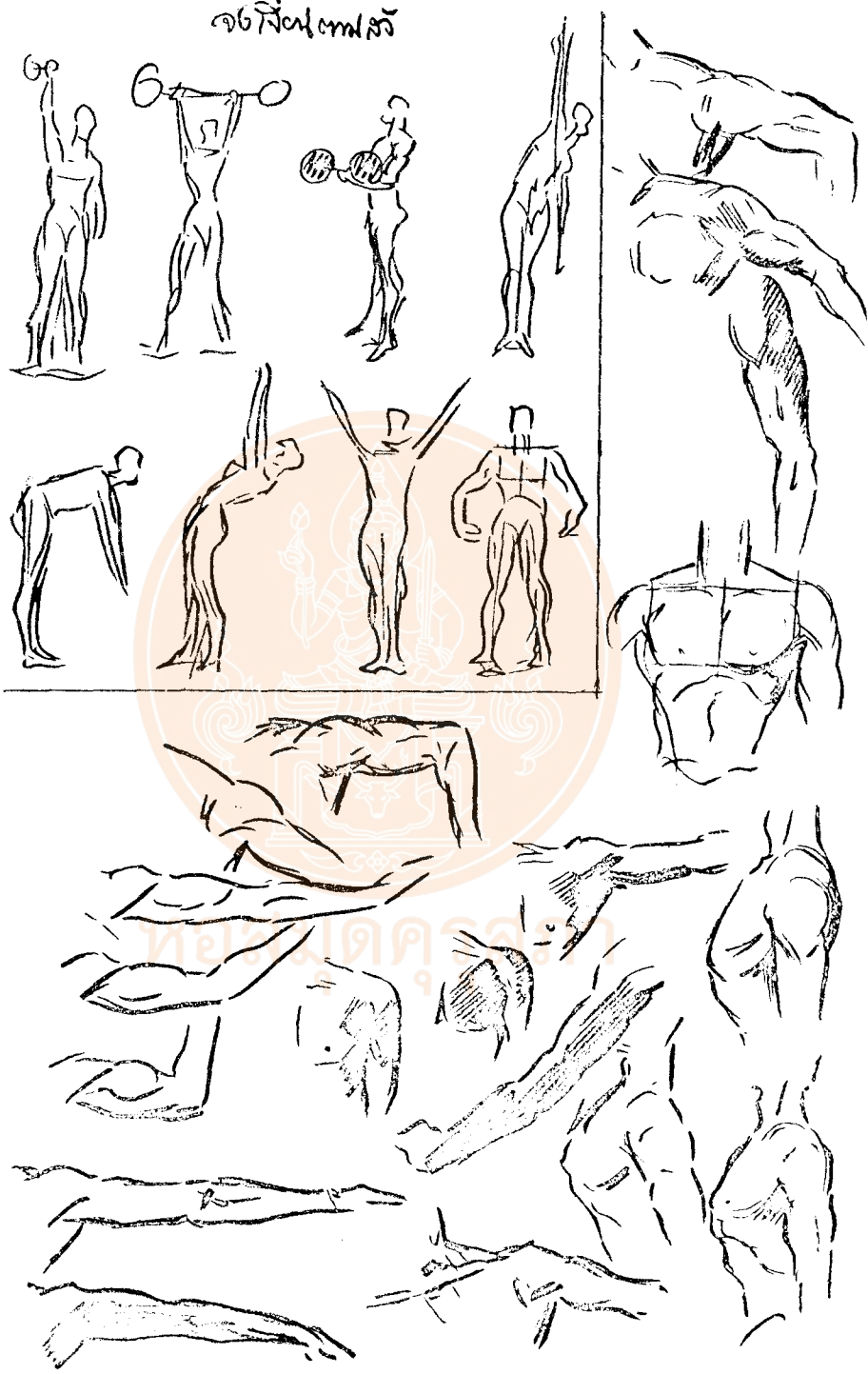

การฝึกกล้ามเนื้อ

รวมทั้งนายเหม และข้าราชการอื่น ๆ ก็ต้องไปรวมกันทำงาน ณ สถานที่หนึ่ง
ที่แสนค้าย นานพอสมควรจึงย้ายกลับมาในกระทรวงศึกษาธิการ

ในระยาะนี้ นายเหมได้ร่วมกับนายสศ กุระมะโรหิต นายเปลื้อง ฉนนคร
นายจรูญ แจ่มเจริญ นายเกรียง เกี่ยมสกุล นายเจริญ ไชยชนะ นายภากร
สารานุประพันธ์ มีความเห็นว่าหมูกำลังขาดตลาด หากคิดเลี้ยงหมูขึ้น
คงจะทำรายได้พิเศษให้มาก จึงได้ไปเช่าที่สวนตำบลบางบอน จังหวัดธนบุรี
ทำฟาร์มเลี้ยงสัตว์ เช่นหมูและท่าน เป็นต้น และใช้ชื่อว่า ฟาร์มจุฑามิตร
แต่ภายหลังกิจการเลิกล้ม โดยเหตุที่แต่ละคน เป็นเพียงนักการศึกษา
นักวิชาการและนักประพันธ์ มิใช่คนทำฟาร์มเลี้ยงสัตว์ ผลที่ได้จากการ
ทำฟาร์มคือเลิกล้มในเวลาไม่นาน และต่างเข้าเนื้อกันไปในคณะไม่น้อย

ครั้นสงครามใกล้สิ้นสุดลง นายเหมลาออกจากกระทรวงศึกษาธิการ
ไปร่วมงานกับคณะหนังสือพิมพ์โบว์แดง อันมีนายสันต์ เทวรักษ์ เป็น
บรรณาธิการ นายเหมเป็นช่างเขียนภาพจิตรกรรม ประกอบ พรรณคดี
เรื่องเอก ๆ เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน เรื่อง พระอภัยมณี เป็นต้น
ในขณะเดียว ก็รับงานเขียน ภาพ วิจิตร และภาพ หน้าปกให้กับ นิตยสาร
และสำนักพิมพ์ทั่วไป ระยาะนี้ ผู้เขียน กับ นายเหม จึงได้พบกันเป็น
บางครั้งบางคราว

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๖-๒๔๙๗ นายเหม เวชกร ได้เข้ารับราชการใน
ฐานะลูกจ้างรายเดือนในกองตำรา กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ มี
หน้าที่เขียนภาพประกอบแบบเรียน ทำงานอยู่ได้ชั่วระยะสั้น ในที่สุดได้ออก
ไปคลุกคลีกับงานด้านหนังสือพิมพ์ที่นายเหมมีนิสัยชอบอยู่แล้ว ในระยาะนี้

มีงานชิ้นสำคัญของนายเหมอีกอย่างหนึ่ง คือได้เขียนภาพประวัติศาสตร์ไทยทั้งชุดให้แก่กรมสามัญศึกษา และองค์การคำของคุรุสภายังคงพิมพ์ภาพประวัติศาสตร์ไทยชุดนี้สืบต่อมาจนปัจจุบัน

ประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๐ นายเปลื้อง ณ นคร ได้เข้าดำรงตำแหน่งบรรณาธิการหนังสือพิมพ์วิทยาสาร และ ชัยพฤกษ์ นายเปลื้องได้ชวนนายเหมไปร่วมงานกัน ในฐานะช่างเขียนภาพจิตรกรรมวิจิตร ประกอบเรื่องในวรรณคดี โดยรับงานไปทำที่บ้าน แต่ก็ได้มาร่วมวงสนทนาที่สำนักงานสัปดาห์ละครสองครั้งมิได้ขาด ตอนนั้นผู้เขียนได้พบกับนายเหมอีก เพราะตอนเย็นเลิกงานราชการแล้ว ผู้เขียนไปร่วมงานศิลป์ที่สำนักพิมพ์นี้ด้วย ภาพจิตรของชัยพฤกษ์นายเหมได้สร้างงานสำคัญไว้มาก อาทิ ชุดภาพชีวประวัติสุนทรภู่ ชุดนางงามในวรรณคดี ชุดกาก็ ชุดราชาธิราช ชุดรามคำแหง นิทานประจำเมือง ซึ่งนายเปลื้อง ณ นคร เป็นผู้ทำคำบรรยาย เรื่องชุดประวัติศาสตร์ชาติไทย ชุดวิจิตรมาตราเขียนคำบรรยายในตอนหลังได้เขียนภาพ ประกอบเรื่อง เงาะป่า พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเรื่องกามนิทของเสด็ยโรโกเศศ และนาคะประทีป ชุดหลังนี้เขียนไม่ทันจบนายเหมก็ได้ถึงแก่กรรมเสียก่อน

ในตอนที่พบกับที่สำนักงานชัยพฤกษ์ บรรณาธิการได้จัดงานสังสรรค์ขึ้นบ่อย ๆ กลางวันปลายสัปดาห์บ้าง วันธรรมดาในตอนเย็นบ้างแล้วแต่โอกาส ได้ร่วมกับคณะบรรณาธิการมี นายเอื้อ บุษปเกศ นายอุดม ทิระนรงค์ นายเจือ สตะเวทิน นายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ นายพิพัฒน์ เพชรภินันท์ ฯลฯ บางครั้งในโอกาสปีใหม่ หรือวันสำคัญ

ใดๆ และวันประชุมหรือถึงงานหนังสือพิมพ์ เจ้าของไทยวัฒนาพานิช ได้จัดงานสังสรรค์ในหมู่ผู้ร่วมงาน หนังสือวิทยาสาร ชัยพฤกษ์ ได้รับความสนุกบันเทิงใจอย่างเต็มที่ ในวงสนทนาสังสรรค์ คุยกันอย่างไม้อั้น บางเรื่องไม่มีท่าว่าจะสนุกเลย นายเหมยกุญไปเล่าไปธรรมคา ๆ แต่ได้เสียงฮาในตอนขมวดเรื่องตอนจบทุกเรื่อง

ระหว่างที่นายเหมป่วยหนักครั้งแรก ผู้เขียนได้ไปเยี่ยมเสมอ ได้สังเกตเห็นว่าพอทุเลาการเจ็บป่วย นายเหมเป็นต้องทำงานที่ค้างจนเสร็จ หรือทำไปคุยไปด้วยความสำราญ พอเสร็จก็มักจะเรียกเข้าวงอาหาร นายเหมดีใจมากเมื่อถึงวันที่ ๖ เมษายนทุกปี นายเหมจัดทำการไหว้ครู และทำบุญบ้าน ผู้เขียนได้ไปร่วมงานบ้างบางครั้ง วันนั้นเป็นวันที่ นายเหม สดใส ร่าเริง สนุกสนาน และมีความสุขที่สุด ที่ได้อยู่ในวงล้อม มิตรสหาย นักประพันธ์ ศิลปิน จิตรกร และสาขาอื่น ๆ พร้อมด้วยลูกศิษย์ แพบทุกวัยมาร่วมกันจนเต็มลานบ้านเล็ก ๆ นั้น

ในระยะหลังได้พบปะกันนาน ๆ ครั้ง ผู้เขียนไปเยี่ยมที่บ้านทราบว่า กำลังเจ็บป่วยอยู่ แต่นายเหมมิได้ทิ้งงาน ให้คนสำนักของตนไปส่งงาน ให้สำนักพิมพ์ พร้อมทั้งเขียนเรื่องเกี่ยวกับผีซึ่งนายเหมถนัดมากให้แก่ สำนักพิมพ์บางแห่งด้วย นายเหมรักงานอาชีพเป็นชีวิตจิตใจ บางวัน ไม่ใคร่สบายแต่ก็ต้องเขียนภาพส่งเจ้าของงานจนได้ เพื่อรักษาความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนฝูงและเจ้าของงานทั่วไป

ศิลปิน อย่างนายเหม เวชกร นี้หาผู้มีความสามารถเทียบได้ยาก เพราะนายเหมมีเลือดศิลปิน รวมอยู่ในตัวคนเดียวถึง ๓ สาขา คือ

สาขาจิตรกรรม สาขาสังคม และสาขาวรรณกรรม นายเหม เป็นนักดนตรีชั้นเยี่ยมในตำนานเพลงไทย เป็นสมาชิกของชุมนุมดนตรีไทยคณะหนุ่มน้อยของพระยามโหสิวรรค์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๕ ไปร่วมบรรเลงเพื่อการกุศลด้วยทุกครั้ง นอกจากจะมีฐานะจำเป็นหรือเจ็บป่วยเท่านั้น

งานด้านจิตรกรรมชิ้นสำคัญที่สุดในชีวิต ซึ่งนายเหมได้อุทิศให้แก่การพระพุทธศาสนา คือ ภาพชุดพระปฐมสมโพธิ งานชิ้นนี้นายเหมได้มอบให้กับศึกษานิวัตวัดพระเชตุพน ฯ โดยคิดมูลค่าพอสมควรเป็นการกุศลตั้งอักษรสารของสมเด็จพระวันรัตในนามของศึกษานิธิ ฯ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนายเหม เวชกร ตอนหนึ่งว่า

“อุปมาเหมือนช่างเขียนผู้มีปรีชา เฉลียวฉลาดสามารถระบายภาพบนพื้นเรียบให้เป็นหลุมเป็นบ่อ หลุมลึกกุดเคียวและแลดูไกลสุดสายตาให้เป็นส่วนสูงจรดฟ้า แต่แท้จริงภาพนั้นอยู่บนพื้นที่เรียบนั่นเอง แต่ช่างผู้ฉลาดวาดภาพลวงตาให้เห็นเป็นจริง

นายเหม เวชกร เป็นนักเขียนที่ลือชื่อ ฝีมือเป็นที่นิยมของนักภาพทั่วไปจับตาจับใจของผู้ฟังพินิจ ช่างเขียนขนาดนายเหม เวชกร นั้นหาได้ไม่มากนัก เมื่อศึกษานิวัตวัดพระเชตุพน ฯ หาทุนบำรุงการศึกษาโดยคิดสร้างภาพให้ประชาชนเช่าเป็นการกุศล นายกมล มลิทอง ผู้จัดการได้อาศัยกุศลเจตนาของนายเหม เวชกร ช่วยเหลือ คือ คิดมูลค่าเป็นการกุศลไม่รุนแรงจนเกินไป ศึกษานิวัตวัดพระเชตุพน ฯ ก็พอใจอนุโมทนา.....”

ภาพพระปฐมสมโพธิชุดนี้ นอกจากศึกษานิวัตพระเซตุน พ. พื่ออาให้แล้ว ทางค่านหนังสือพิมพ์ฟ้าเมืองไทย ได้นำมาเผยแพร่ อีกทางหนึ่ง เพราะถือเป็นงานชิ้นสำคัญสุดท้ายของชีวิตนายเหม เวชกร ตังคักกล่าวของบรรณาธิการฟ้าเมืองไทย ตอนหนึ่งว่า

“พี่เหมมาบอกว่าอาจินต์เอ๋ย อย่าโศกเศร้าไปเลยนี่ก็ดี
 พี่เขียนรูปเอาไว้เธอไม่นึก เป็นปีก ๆ จะบอกให้จงไปเอา
 จงไปกราบอาจารย์ท่านวัดโพธิ์ ขอปฐมสมโพธิพระคุณเจ้า
 พี่เขียนไว้ใช้พูกันสืบเนง ไปขอเอามาเป็นปกฟ้าเมืองไทย
 มีทั้งหมดจดไว้แปดสิบรูป แต่ละรูปพี่ถอดหัวใจใส่
 พี่เขียนเสร็จสมเด็จพะจอมไท ทรงเรียกไปเข้าเฝ้าเอภากร”

นายเหม เวชกร ล่วงลับไปแล้ว แต่งงานจิตกรรมอันนับไม่ถ้วน ตลอดจนภาพชุดปฐมสมโพธินี้ นับได้ว่าเป็นมรดกของนายเหม ที่ได้ บำเพ็ญงานในทางสร้างสรรค์ศิลปกรรมชิ้นสำคัญ ๆ อุกฤษไว้ในชาติเป็นอันมาก จนเป็นที่ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท และได้รับพระบรมราชูปถัมภ์โดยตลอด เมื่อยายชนม์มัทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์งานศพถึง ๗ วัน และได้รับพระราชทานเพลิงศพเมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน ๒๕๑๒ ณ เมรุสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส นับเป็นที่เชิดชูวงศ์ตระกูลของนายเหมเป็นอย่างยิ่ง

คุณลักษณะพิเศษของนายเหม เวชกร ก็คือเป็นผู้ที่มึนเพื่อนและศิษย์รักใคร่ชอบพอบ่อยอย่างมากรุ่น ๆ ทุกเพศ ทุกวัย สิ่งนี้เป็นสิ่ง

สำคัญสุดยอด และเป็นสิ่งที่ดีเด่นของบุคคลเช่นนี้ เพราะนายเหม เวชกร เป็นผู้ที่รักเพื่อนและศิษย์ การสูญเสียนายเหมไปจึงเป็นการสูญเสียอันยิ่งใหญ่แก่บรรดาศิลปินหลายสาขา คือ นักเขียนภาพ นักประพันธ์ นักหนังสือพิมพ์ และนักดนตรี

ถ้ากล่าวอาลัยในการเป็นเพื่อนของจิตรกรเอกผู้นี้ มีผู้กล่าวไว้มากมายหลายท่าน บุคคลในวงการศึกษามบางท่านได้กล่าวไว้บ้างตอน เช่น

“เหม เป็น คน ชอบ สนุก และ ต้อง สนุกกับเพื่อน เคยเลี้ยงกันอย่างสนิทเขมาร้านเขมาเรือนกันทีเดียว”

“ในระหว่างเพื่อนสนิท เขมกลายเป็นคนขี้เล่น และพูดสับตลกกัน ครั้นเขมยิ่งเสียวว่าเต็กรุ่น ความแตกต่างกันอย่างหน้ามือเป็นหลังมือ ซึ่งอยู่ในบุคคลคนเดียวกันเช่นนี้ทำให้พวกเราที่รู้จักลึ้มกันไม่ค่อยได้”

“ในเชิงการเขียนภาพ ปรกติเขมก็เขียนพวกภาพประกอบ ซึ่งหาฝีมือเขียนได้ยาก ภาพคน ภาพสัตว์ ดูเหมือนมีชีวิต มีอารมณ์ ส่วนภาพเหมือนหรือภาพพระบายนับถือกันในหมู่จิตรกรนั้น เขมก็เขียนบ้าง เฉพาะที่เขียนทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น กันนับว่าเป็นที่พอพระทัย จนประทานโอกาสให้เขมได้เข้าเฝ้าใกล้ชิดเป็นพิเศษ แต่น่าประหลาดที่เขมไม่เคยต้นต้นทะนงตนหรืออวดอ้างในเรื่องนี้เลย กลับนึกปลงตัวเองเสียด้วยซ้ำไป”

ชื่อของเหม แปลว่าทอง เขาเป็นทองจริง ๆ เป็นทองแท้ มือของเขาวาดภาพก็ทรงโปรต ปากกาทองของเขาเล่าอะไรก็สนุก หัวใจ

ทองของเขาสร้างแต่สิ่งสวยงามหลอมหัวใจคนที่เกี่ยวข้องให้รักเขาทุกคน
ขอให้วิญญาณทองของเหม จงเสวยวิมานทองด้วยสุขารมณ์โดยนิรันดร์-
เทอญ”

เจ๊ สตะเวทิน

“คุณเหม เวชกร เป็นคนสนุกสนานไม่เคยมีเรื่องเศร้า แม้จะมี
ก็เก็บไว้ในส่วนลึกของหัวใจ ไม่เคยแพร่พรายในหมู่มิตรสหายเลย
ชอบสนทนาเรื่องตลก ๆ ที่ทำให้หัวเราะกันครั้นแครงตลอดเวลา เป็นคน
มีปฏิภาณดีในเรื่องตลกขบขัน สามารถนำเรื่องธรรมดามาเล่าเป็น
เรื่องขบขันไปได้”

เจริญ ไชยชนะ

“เมื่อตั้งสาขาจิตรกรรมขึ้นแล้วปีเศษ จักรวรรดิศิลป์ก็เริ่มดำเนิน
งานสาขาวรรณกรรม คุณเหม เวชกร ซึ่งถือทั้งพู่กันและปากกา ได้
กุลีกุจอเข้ามาช่วยงานในสาขาวรรณกรรมอีกตำแหน่ง โดยเข้าร่วมคณะ
จิตรกร ประจำหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ รุ่งอรุณ ของจักรวรรดิศิลป์
แล้วละครฉากที่สองก็ผ่านมาถึงระหว่างข้าพเจ้ากับคุณเหม เวชกร
ข้าพเจ้าไปอาบนาศพคุณเหม จุฑามิตรของเราที่โรงพยาบาลพักฟื้น
ปากคลองสาน เมื่อเย็นวันที่ ๑๗ เมษายน ๒๕๑๒ ข้าพเจ้าร้องให้
อยู่ในหัวใจ เมื่อเห็นหน้าสาคำล้าของเพื่อนเก่า คุณเหม เวชกรตายแล้ว
ตายแน่นอน ไม่มีสิ่งใดที่บอกว่าคุณเหมจะฟื้นขึ้นมาเป็นเพื่อนผู้มีน้ำใจ
ของกัลยาณมิตรได้อีกในชีวิตนี้”

สต กุรมะโรหิต

“ข้าพเจ้าก็ไปเกณฑ์เอาพี่เหม เวชกร มาช่วยเขียนภาพแทรกใน
นิตยสารตำรวจอีก พี่เหมก็มา ขอให้เพื่อนฝูงบอกเถอะ พี่เหมไม่เคย
ปฏิเสธหรือบอกปัดเลย พี่เหมบอกว่าเมื่อกี้จะคบกันแล้ว ต้องช่วยกัน
ให้ตลอด พี่เหมยกย่องเพื่อนฝูงทั้งต่อหน้าและลับหลัง ทั้ง ๆ ที่งานเขียน
ล้นมือ ถ้ามีเพื่อนไปบอกพี่เหมต้องช่วย และช่วยโดยงานสำเร็จลุล่วง
ทั้ง ๒ ฝ่าย”

ฉันทิพย์ กระแสสินธุ์

ครู	ครอบศิลป์ศาสตร์ไว้	เหนือเศียร
เหม	ห่วงหัดให้เรียน	รอบรู้
เวช	ศาสตร์สุดปากเพียร	ยากยิ่ง
กร	กุก้องกอร์ปกุ	เกียรติก้องก่าจาย
	พระคุณครูมากล้น	เหลือคณา
	สุดจะเสกสรรกามา	เปรียบได้
	ลูกเคารพบูชา	ทูนเทอด
	พนมหัตถ์เหนือเศียรไว้	กราบไหว้คุณครู ของศิษย์คุณเหม

ฉันทิ สุวรรณะบุญย์

นายดำเนิน ตระวนิช

นายลำเนียง ตระวนิช

พ.ศ. ๒๔๕๔ - ๒๕๐๗

“สนุกกับงาน ย่อมให้ความอยาก นั่นคือความสำเร็จ” เป็นคติพจน์ที่ลำเนียง ตระวนิช ยึดเป็นเครื่องเตือนใจอยู่จนตลอดชีวิต คติพจน์นี้ไม่ทราบว่ามีลำเนียงคิดขึ้นเองหรือเอามาจากหนังสือฉบับใด แต่เขาก็ยึดไว้มั่น และทำให้บรรลุถึงความสำเร็จในชีวิตการรับราชการ และชีวิตการครองเรือนอย่างสมบูรณ์ เพราะเขาสนุกกับงานทุก ๆ งานที่เขาต้องทำ โดยหน้าที่ ตลอดถึงงานที่เขาจับทำด้วยความสมัครใจอื่น ๆ และยึดไว้กับความอยากลำบากทุกอย่างที่เขาประสบนั่นเอง

หลักฐานที่ยืนยันคำกล่าวข้างบนนี้ เราจะดูกันคร่าว ๆ เสียก่อน เมื่อออกเป็นครูใหม่ ๆ เขาสนุกกับงานในหน้าที่ครู ลำเนียงจึงสามารถถ่ายทอดอบรมสั่งสอนศิษย์ให้มีความรู้อย่างเต็มที่ ทั้งในด้านวิชาการและด้านความประพฤติ ตลอดระยะเวลาที่เป็นครูอยู่ที่โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา และโรงเรียนราชสีมาวิทยาลัย เมื่อเป็นครูใหญ่ อาจารย์ใหญ่ เขาก็สนุกกับงานในหน้าที่ครูใหญ่ อาจารย์ใหญ่ เต็มไปด้วยความสุข เยือกเย็น เป็นผู้นำทั้งในด้านปกครอง และด้านมนุษยสัมพันธ์ไม่ว่าจะเป็นโรงเรียนราชสีมาวิทยาลัย โรงเรียนวัดนวลนรดิศ หรือโรงเรียนที่มีบริเวณแคบ ๆ ในวัดสามจีนคือโรงเรียนไตรมิตรวิทยาลัยจนกระทั่งโรงเรียนรัฐบาลที่มีชื่อเสียงที่สุด คือโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ถ้าเขาไม่สนุกกับงาน โรงเรียนที่กล่าวนามมาข้างต้นนี้ก็คงจะไม่เจริญรุ่งเรืองไปในสมัย

ที่เขาตำรงตำแหน่งอยู่อย่างแน่นนอน ๆ ผน ๆ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการคนก่อน ได้เขียนคำไว้อาลัยไว้ว่า “ใจเย็นสมกับเป็นครุฑที่คืบ ถ้าจะให้ข้าพเจ้ายกตัวอย่างว่าใครเป็นครุฑที่มันสย สขุมรอบคอบ ข้าพเจ้าก็จะต้องออกชื่อนายสำเนียง ที่ระวนช้อย่างแน่.....” ครนเลื่อนชนเบนหัวหน้ากองที่เป็นหัวใจของกรมวิสามัญศึกษา คือกองโรงเรียนรัฐบาล เขาก็ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความสนุ่ ใจจดใจจ่ออยู่กับงานเป็นที่ประจักษ์แก่ผู้บังคับบัญชา และโรงเรียนต่าง ๆ ในสังกัดทั่วราชอาณาจักร คนเรากำทำงานโดยไม่รู้รู้สึกสนุกในงานที่กำลังทำอยู่ งานนั้นถึงจะลุล่วงสำเร็จก็เหลือฝันเติมที

สำหรับงานอดิเรกนั้น ตามปกติคนเราก็อมรู้สึกสนุกจึงจะเลือกทำ ผู้เขียนเห็นเขาเล่นกล้วยไม้กัน ออกดอกสวยงามน่าดู รู้สึกสนุกก็เล่นกับเขาบ้าง ลงทุนสร้างร้านกล้วยไม้ ซอกกล้วยไม้จากตลาดนัดทสนามหลวงมาเลี้ยง ซอเครื่องไม้เครื่องมือตลอดจนยาม่าเพลี่ยฆ่าแมลงและบ่ยทุกสิ่งทุกอย่าง สิ้นเงินไปหลาย เลี้ยงไป ๆ ก็ไม่เห็นออกดอก นอกจากดอกที่ติดมากับต้นตอนที่ซอมาใหม่ ๆ เลยหมดสนุก ปล่อยให้ทวดคาเลี้ยงไปตามยถากรรม ตรงข้ามกับสำเนียง เขาเลี้ยงกล้วยไม้เขาสนุกกับกล้วยไม้สม่าเสมอมาตลอด ตอนที่ไปดูงานในประเทศทางภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พอมีเวลว่างในตอนบ่ายของวันที่ไม่มีกำหนดการไปดูโรงเรียน เขาจะเตรไปตามร้านขายกล้วยไม้และหายเงียบอยู่ที่นั่น ใครจะไปเที่ยวไปสนุกกันที่ไหนไม่เกี่ยว ทุกประเทศที่เราผ่านไปเขาจะมีกล้วยไม้ของประเทศนั้นส่งกลับบ้านทางเครื่องบินเสมอ เพราะฉะนั้นจึงไม่น่าประหลาดใจเมื่อ

สมาคมพฤษชาติแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้แต่งตั้งให้
 สำเนียงดำรงตำแหน่งกรรมการของสมาคม เขาเคยได้รับพระราชทานด้วย
 ชณะเลิศในการประกวดกล้วยไม้ของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
 จากพระหัตถ์ และในการประกวดครั้งอื่น ๆ ก็ได้รับรางวัลอีกมากมาย
 นี้ก็เป็นด้วยความสนุกในงานอดิเรกของสำเนียง

ไม่ว่าจะพบเขา ณ ที่แห่งใด เราจะเห็นรอยยิ้มปรากฏบนใบหน้า
 ของสำเนียงอยู่เสมอ เขาพร้อมที่จะยิ้มได้ตลอดเวลา ไม่ว่าในเวลาทำงาน
 หรือไม่ทำงานก็ตาม แม้จะไม่ยิ้มด้วยปาก เขาก็ยิ้มด้วยดวงตา ไม่เคยเห็น
 เขาแสดงอาการหัวเสียหรือเครียดให้ปรากฏแก่ตาผู้ใดเลย งานในหน้าที่
 อาจารย์ใหญ่หรือหัวหน้ากองโรงเรียนรัฐบาลเป็นงานหนัก ไม่มีใครจะ
 ปฏิเสธว่าไม่หนัก แต่สำเนียงก็ยิ้มเข้าใส่ สู้ด้วยความทรหดอดทน ผู้เขียน
 เคยเตร่ไปหน้าห้องทำงานตอนที่เขาเป็นหัวหน้ากอง ตั้งใจจะคุยกันบ้าง
 เต็กหน้าห้องจะบอกว่า ท่านหัวหน้ากองมีแขก ท่านหัวหน้ากองไปประ-
 ชุม ท่านไปราชการต่างจังหวัด ท่าน..... ไม่เคยเห็นเขาว่างเหมือน
 คนอื่น ๆ เลย นาน ๆ สักครั้งจึงจะพบเขานั่งเฉยอยู่ที่โต๊ะทำงาน ตาเหม่อ
 มองไปข้างหน้า พร้อมกับงานกองพะเนินอยู่บนโต๊ะ และปากกาแห้งอยู่
 ในมือ ก็เลยไม่กล้าคุยกับเขานาน ๆ แม้ตอนที่ผู้เขียนไปเยี่ยมเขาตอนที่
 ไรคร้ายกำลังคุกคามเขาอย่างหนักที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เขาก็ยังยิ้ม
 ทั้ง ๆ ที่ดวงตาของเขาไม่แจ่มใสเสียเลย นายวัฒน์ชัย ตีระวนิช บุตร
 คนโต เขียนไว้ในหนังสือสำเนียงรำลึกตอนที่กลับจากสหรัฐอเมริกา

เพราะได้รับโทรเลขจากทางบ้านว่าสำเนียงป่วยหนัก เธอเขียนไว้ว่า .....
 ..... พอมิได้ปั่นถึงอาการป่วยของท่านเลย พุดแต่ว่า พ่อสบายดี ไม่เห็น
 เป็นอะไร มีกำลังก็จะสู้มันไป” นี่แหละคือ ยัมให้กับความยากของ
 คน ๆ นี

สำเนียงเป็นเด็กชาวสวนบางไผ่ อำเภอภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี
 เกิดเมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นบุตรนายสงวน และ
 นางวงศ์ ตีระวนิช เติบโตมาท่ามกลางต้นหมากกรากไม้ในสวนเบญจพรรณ
 จึงมีนิสัยรักต้นไม้มาแต่เด็ก ๆ พออายุได้ ๗ ขวบ ก็เข้าเรียนหนังสือ
 ใกล้เคียง ๆ บ้าน เรียนชั้นประถมที่โรงเรียนวัดคันทวนนรศึกษานอบชั้นมัธยมปี
 ที่ ๖ และมาต่อชั้นมัธยมปีที่ ๗-๘ ที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ซึ่ง
 ห่าง ๒ โรงเรียนนี้ สำเนียงได้กลับมาดำรงตำแหน่งครูใหญ่และอาจารย์
 ใหญ่ในภายหลัง นับว่าเป็นคนมีโชคคือน่าประหลาด และ ณ โรงเรียน
 สวนกุหลาบวิทยาลัยนี้เองที่ผู้เขียนรู้จักสำเนียง ตีระวนิช อย่างผิวเผิน
 ที่ว่ารู้จักอย่างผิวเผินเพราะเราอยู่กันคนละห้อง และคนละชั้น เขาอยู่
 แผนกกลาง ส่วนผู้เขียนอยู่แผนกภาษา ในสมัยนั้นชั้นมัธยมปีที่ ๗-๘
 แบ่งออกเป็น ๓ แผนกด้วยกัน คือแผนก วิทยาศาสตร์ แผนกภาษา
 และแผนกกลาง

เราพบกันแทบทุกเช้าเพราะมักจะลงเรือขาลำเดียวกัน เขาลง
 มาจากประตูน้ำภาษีเจริญ ส่วนผู้เขียนลงเรือที่ตลาดพลู แล้วมาขึ้นที่ท่า
 ปากคลองตลาดพร้อมกัน เราไม่ได้พูดกันเพราะเขาเรียนสูงกว่า ๑
 ชั้น คอยแอบดูเขาเสมอ สำเนียงแต่งตัวเรียบร้อย ทำทางก็เรียบร้อย
 และภูมิฐาน ตลอดเวลาครึ่งชั่วโมงที่นั่งมาในเรือขาล เขาดูหนังสือ

คำรับคำราของเขาร้อย ก็หม่นหม่นตาคูโดยไม่วอกแวกเลย ใบหน้าอ้มเอิบ
 คูกูเขาอยู่แทบทุกวันจนอยากจะทำอย่างเขานั่ง ออกสำห้หีบหนังสือออก
 มาคูกูอย่างเขา แต่ไม่เคยรู้เรื่องเลย ทำอย่างไร ๆ ก็ไม่รู้เรื่อง เพราะมี
 นักเรียนโรงเรียนเสาวภาลงเรือร่วมลำเดียวกันอีกหลายคน ตกกลงเลยไม่คูกู
 หนังสือทำให้สบายขึ้นเป็นกอง ต่อมาสำเนียงเข้าศึกษาที่จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย แผนกอักษรศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ตอนหลังนี้เราได้
 เรียนหนังสือด้วยกัน ความสนิทสนมก็มีมากยิ่งขึ้น ผู้เขียนจึงรู้จัก
 สำเนียงดี แทนที่จะรู้จักอย่างผิวเผินเหมือนแต่ก่อน เขามีมอยุ่บนใบ
 หน้า ยิ้มง่าย ไม่เคยเห็นเขาหน้าบ้าง พูดน้อยและเรียบร้อยตามเดิม คูกู
 แล้วเมื่อน่าจะคบกันได้ เราพูดอยู่ข้างเดียว เขาฟังและยิ้ม นาน ๆ จะ
 พูดสักครั้ง เรื่องก็ซ้า ๆ ซาก ๆ กันอย่างนี้ตลอดมาจน นพ ปาลกะวงศ์
 ณ อยุธยา กระเซ้าว่า "ลือพูดเสียบ้างซะวะ" เขาก็จะต้องตอบว่า "ก็
 อ้าวไม่มีอะไรจะพูดนี่หว่า" เพื่อนทุกคนจึงชอบเขา เพราะเขาเอาแต่ยิ้ม
 ไม่เป็นพิษเป็นภัยต่อใครทั้งสัน

เราจากกันเมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๗๖ หลังจากสำเร็จการศึกษาจาก
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ประกาศนียบัตรครุมัธยม แผนกอักษร-
 ศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ สำเนียงเข้ารับราชการ
 เป็นครูที่โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ เขาใช้เวลา
 เย็นศึกษาต่อที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยตามหลักสูตรชั้นปริญญาตรี ซึ่ง
 ขยายขึ้นใหม่ ได้รับปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘
 นับเป็นอักษรศาสตรบัณฑิตรุ่นแรกที่สุด พอปริญญ์ขึ้นจึงย้ายไปดำรง

ตำแหน่งอาจารย์โทที่โรงเรียนราชสีมาวิทยาลัย จังหวัดนครราชสีมาและเลื่อนขั้นเป็นครูใหญ่โทในโรงเรียนนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ตอนนี้เป็นระยะเวลาที่สำเนียงได้แสดงให้ผู้บังคับบัญชาแลเห็นสมรรถภาพอันสูงเกินของเขา ส่วนผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาก็นิยมชมชอบ ดังจะเห็นได้จากคำไว้อาลัยของนายอรจัน วิวัฒน์สุนทรพงศ์ อดีตศึกษานิเทศก์เอก กรรมการฝึกหัดครูที่เขียนไว้ว่า “ในระยะเวลาที่ข้าพเจ้าได้มีโอกาสร่วมงานกัน และอยู่ภายใต้บังคับบัญชาของอาจารย์สำเนียง ตีระวนิช ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ข้าพเจ้าชอบการปฏิบัติงานของ อาจารย์สำเนียง ตีระวนิช อยู่มาก จนข้าพเจ้าได้ยึดถือปฏิบัติตามตลอดเวลาที่เป็นครูน้อย และครูใหญ่ เพราะอาจารย์สำเนียง ตีระวนิช เป็นคนมีระเบียบ ชัยชนะแข็ง มุมนะจะทำอะไรแล้ว ก็พยายามหาทางทำจนสำเร็จ เป็นคนที่พูดน้อย อุทิศเวลาให้ราชการ ซื่อสัตย์สุจริต ซื่อตรงต่อเวลาและหน้าที่ของตนเป็นอย่างดี มีจิตใจเยือกเย็น มีอารมณ์ดี และยังเป็นคนที่มีความซื่อสัตย์ซื่อสัตย์ช่วย.....เมื่อสรุปแล้ว ในระยะเวลาที่อาจารย์สำเนียง ตีระวนิช เป็นครูใหญ่โรงเรียนราชสีมาวิทยาลัยนั้น เห็นว่าการเรียนก็ดี การสอนก็ดี การบริหารโรงเรียนก็ดี การจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตรก็ดี กิจการของสมาคมนักเรียนเก่า (ส.น.ร.) ก็ดี เป็นระยะที่กำลังเคลื่อนไหวและก้าวหน้าอยู่มาก เพราะได้อาจารย์สำเนียง ตีระวนิช เป็นผู้นำและเป็นกำลังสำคัญในสมัยนั้น.....”

เมื่อเป็นครูใหญ่โทโรงเรียนราชสีมาวิทยาลัยอยู่ ๖ ปีเศษ สำเนียงก็ย้ายมาเป็นครูใหญ่โท โรงเรียนวัดนวลนรดิศเมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม

พ.ศ. ๒๔๙๐ ความดีเด่นในงานทำให้สำเนียงได้รับการคัดเลือกให้ไปศึกษาต่อและทำงาน ณ ประเทศอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ เขาศึกษา ณ Institute of Education แห่งมหาวิทยาลัยลอนดอน เขาเลือกเรียนสาขาวิชาประวัติศาสตร์การศึกษา ปรัชญาการศึกษา การทดสอบสติปัญญาและความถนัดของนักเรียน การจัดและการบริหารโรงเรียน ได้รับประกาศนียบัตร Diploma in the English Educational Thought and Practice และได้รับเลือกเป็นสมาชิกชั้น Fellow ใน Royal Geographical Society (F.R.G.S.) ซึ่งนับว่าเป็นเกียรติอย่างสูงอย่างหนึ่งที่เขาได้รับ นอกจากนี้ยังได้ไปทำงานในประเทศฝรั่งเศสอีกด้วย แล้วกลับมาดำรงตำแหน่งเดิม

สำเนียงเป็นครูใหญ่โรงเรียนวัดนวลนรดิศอยู่เกือบ ๖ ปี จึงย้ายไปดำรงตำแหน่งหัวหน้าแผนกโรงเรียนส่วนกลาง กองโรงเรียนรัฐบาล เมื่อวันที่ ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๖ ซึ่งได้เปลี่ยนชื่อเป็นแผนกโรงเรียนมัธยมส่วนกลางในภายหลัง และได้รับการในตำแหน่งหัวหน้าแผนกเตรียมอุดมศึกษาอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย พอวันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๘ ก็ย้ายไปเป็นครูใหญ่ที่โรงเรียนไตรมิตรวิทยาลัย และเลื่อนขึ้นเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเดิม อีก ๒ ปีต่อมาคือใน พ.ศ. ๒๕๐๐ ก็ย้ายไปเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยแทน นพ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา เมื่อเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเก่าแก่และมีชื่อเสียงแห่งนี้ ผู้เขียนได้เขียนไว้ในหนังสือสำเนียงล่ำลือว่า "..... เคยเห็นงานของเขาที่โรงเรียนสวนกุหลาบ ฯ ตอนที่เขาเป็นอาจารย์ใหญ่

โรงเรียนเงียบ ครูอาจารย์เงียบ นักเรียนเงียบ ก็โรงเรียนสวนกุหลาบฯ นี้นอกจากในสมัยอาจารย์ชัตตันเป็นอาจารย์ใหญ่แล้ว ใครสามารถทำให้เงียบได้บ้าง สำเนียงไม่ใช่คนกร้าว คุณัน ตั้งตั้งแต่อย่างไรเลย.....”

ตำแหน่งสุดท้ายได้แก่ตำแหน่งหัวหน้ากองโรงเรียนรัฐบาล สำเนียงได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้ากองนี้ เมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๑ ในปีรุ่งขึ้นสำเนียงได้รับทุน I.C.A. ไปดูงานในสหรัฐอเมริกา และในทวีปยุโรป และครั้งสุดท้ายก็ได้ไปดูงานโดยทุนเดียวกันที่ได้หัวหน้าฟิลิปปินส์และญี่ปุ่น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ เหตุใดทางกระทรวงศึกษาธิการจึงได้แต่งตั้งให้สำเนียงเป็นหัวหน้ากองโรงเรียนรัฐบาล คำไว้อาลัยของ ฯพณฯ หม่อมหลวง ปิ่น มาลากุล ที่คัดมาไว้ข้างล่างนี้เป็นคำตอบที่ซัดแจ้งที่สุด

“..... ด้วยเหตุที่นายสำเนียง ตีระวนิช เป็นบุคคลเช่นนี้ทางราชการจึงได้ให้ความไว้วางใจ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนใหญ่ๆ ข้าพเจ้านับได้ถึงสี่โรงเรียน นายสำเนียงคงจะมีลูกศิษย์ร่วมหมื่น อันที่จริงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่นี้สำคัญมาก เพราะเป็นผู้วางนโยบายการสั่งสอนอบรมให้นักเรียนเป็นคนดี มีความรู้ การที่กระทรวงศึกษาธิการแต่งตั้งให้มาดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองโรงเรียนรัฐบาลก็เพราะว่ากรมวิสามัญศึกษา เสาะแสวงหาคนที่บรรดาครูทั้งหลายเชื่อถือและจะนับถือได้เท่านั้น....”

งานในหน้าที่สุดท้ายของสำเนียงก้าวหน้าไปด้วยดี เพราะกระทรวงศึกษาธิการเลือกเอาคนที่บรรดาครูทั้งหลายเชื่อถือ และจะนับถือมา

เป็นหัวหน้ากองโรงเรียนรัฐบาล สำเนียงจะก้าวไปอีกไกลถ้าอายุของเขาจะยืนยาวต่อไปอีกไม่กี่ปี ดังที่ พจนานว อภัย จันทวิมล รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เขียนในคำไว้อาลัยว่า “..... และข้าพเจ้าแน่ใจว่า ถ้าคุณสำเนียงมีอายุยืนยาวต่อไปอีกเล็กน้อย คุณสำเนียงก็คงจะได้เลื่อนเป็นข้าราชการพลเรือนชั้นพิเศษ”

นอกจากปฏิบัติหน้าที่ราชการสำคัญ ๆ มาด้วยความขยันหมั่นเพียร และได้รับความไว้วางใจเชื่อใจจากบรรดาผู้ใหญ่ในวงราชการของกระทรวงศึกษาธิการอย่างมากแล้ว สำเนียงยังเขียนหนังสือคู่มือสำหรับครูและนักเรียนไว้หลายเล่ม เช่น วิชาเรียงความไทย (พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๘๐) ภาษาไทยชุดक्रमมูล (พ.ศ. ๒๔๕๐) ภาษาอังกฤษภาคปฏิบัติ (พ.ศ. ๒๔๕๕) เป็นต้น นอกจากนี้ยังได้เขียนบทความสารคดีทางวิชาการศึกษา ลงพิมพ์ในหนังสือจันทร์เกษม วิทยาสารย ตลอดจนในเอกสารการศึกษาของกองโรงเรียนรัฐบาลอยู่เป็นเนืองนิจ หนังสือที่สำเนียงเขียนทุกเล่มหรือทุกเรื่อง เต็มไปด้วยสาระ แสดงถึงภูมิความรู้ ความสามารถของเขาเป็นอย่างดี ผู้เขียนอ่านของเขาเกือบจะทุกเรื่อง และเกือบไม่เชื่อว่าสำเนียงจะเขียนหนังสือได้ดีเช่นนั้น แต่เมื่อคิดขึ้นมาได้ว่า เขาเป็นคนสนุกในงานอย่างที่ได้พูดมาแล้วในตอนต้น ก็สิ้นความสงสัยใดๆ ทั้งสิ้น เขาชอบการปลุกปั่นไม่เพราะเป็นชาวสวนมาแต่กำเนิด เล่นกล้วยไม้จนได้รับถ้วยพระราชทาน และรางวัลมากมาย ตอนรับราชการอยู่จังหวัดนครราชสีมา เขาเลี้ยงม้าแข่งและส่งเข้าแข่งชนะบ่อย ๆ ทั้ง ๆ ที่ตัวเองไม่ชอบเล่นพนันม้า เลี้ยงเพราะนึกสนุกเท่านั้น

เมื่ออยู่ในวัยฉกรรจ์ สำเนียงชอบเล่นกีฬาต่างๆ ทั้งๆ ที่ตอน
 เด็กๆ ไม่เคยเห็นเล่นอะไร กีฬาก็ถนัดมาก คือ เทนนิสและกอล์ฟ
 นอกจากการกีฬาที่มึนงานส่วนตัวทำเพื่อเป็นการพักผ่อนหย่อนใจ และ
 เป็นรายได้เล็กๆ น้อยๆ หลังจากเกรงเครียดกับงานราชการ เมื่อครั้งอยู่
 นครราชสีมาภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ยุติลงใหม่ๆ ระดับการครอง
 ชีพสูง ค่าของเงินตกต่ำ ของแพงและหาซื้อไม่ใคร่ได้ สำเนียงซ้อ
 เกวียนไว้รับจ้างขนส่งสินค้าพอช่วยจุนเจือเงินเดือนที่มีอยู่ไม่มากนัก ครั้น
 ย้ายกลับมาอยู่บ้านเดิมที่ภาษีเจริญ สำเนียงซ้อเรือยนต์ไว้สำหรับแล่นรับส่ง
 คนโดยสาร รับจ้างจูงเรือตามแม่น้ำลำคลอง ในวันหยุดราชการ บาง
 วันก็พาลูกเมียลงเรือเล่นไปตามที่ต่างๆ เพื่อเป็นการพักผ่อนหย่อนใจ
 พร้อมกับนำอาหารไปรับประทานกันระหว่างพ่อแม่และลูกด้วย

สำเนียงได้รับความสำเร็จเป็นอย่างดี ในด้าน การศึกษาและด้าน
 ราชการงานเมือง จนได้รับพระราชทานเข็มจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 (อักษร อ.) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ และได้รับพระราชทานเครื่องราช-
 อีสริยาภรณ์ตรีตาภรณ์มงกุฎไทย เป็นครั้งสุดท้ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๑
 ในด้านการครองเรือนเขาก็ประสบความสำเร็จอย่างงดงามเช่นเดียวกัน
 สำเนียงได้แต่งงานกับนางสาวเสาวนีย์ ปริญญานท์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑
 มีบุตรรวม ๕ คน เป็นชาย ๔ หญิง ๑ ทั้ง ๕ คน ได้รับการ
 ศึกษาอย่างเต็มที่เท่าที่สติปัญญาของแต่ละบุคคลจะอำนวยให้ บุตรชายคน
 โตสำเร็จวิศวกรรมศาสตรบัณฑิต จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และไป
 ศึกษาต่อ ณ สหรัฐอเมริกา ได้รับปริญญา M.S in Arch. Eng. คน

น้องๆ ก็ได้รับการศึกษาในชั้นปริญญาและอนุปริญญาจนถึงขณะที่เขียนเรื่องนี้อยู่ คงจะสำเร็จการศึกษาไปอีกหลายคนแล้ว การอบรมลูกหลายๆ คนให้เป็นคนดีเป็นเรื่องยากที่สุดสำหรับพ่อแม่ ซึ่งมักจะปล่อยให้เป็นที่ของครูบาอาจารย์เสียเป็นส่วนมาก ลูกไม่ตักโทษครูว่าครูอบรมไม่ดี แต่สำเนียงและภรรยาถือเป็นหน้าที่สำคัญในการอบรมลูก ไม่ปล่อยให้โรงเรียนแต่ฝ่ายเดียว ที่ฝ่าห้องอาหารสำเนียงเขียนตัวบรรจงด้วยชอล์กเอาไว้เพื่อเตือนใจลูกๆ ว่า

“เรียนไว้ให้มาก

ไม่ยากจน

หางานทำไว้

ไม่ขัดสน

มัวเที่ยวเล่นจน

จะอับจน ชั่วชีวิตเอ๋ย”

จะเป็นคำกลอนหรือคำอะไรที่คล้องจองกันก็แล้วแต่ แต่เป็นเครื่องเตือนใจลูกๆ ได้ดีมาก ผู้เขียนขอนำถ้อยคำของบุตรชายคนโตของสำเนียงที่เขียนในหนังสือสำเนียงรำลึกมาใส่ไว้ในตอนนี้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงอุปนิสัยใจคอของเขา เพราะใครอื่นจะรู้จักสำเนียงมากไปกว่าบุคคลในครอบครัวเป็นไม่มี เธอเขียนไว้ดังนี้

“พ่อเคยเล่าให้ฟังว่า เมื่อพ่อเป็นเด็ก พ่อชอบทำของใช้ใช้เอง เช่น ดินสอหินเขียนกระดานชนวน วันไหนทำดินสอได้ รุ่งขึ้นต้องรีบไปโรงเรียนแต่เช้าเพื่อจะได้ใช้ของที่ทำโดยฝีมือ นอกจากนเวลาฤดูฝนในสวนเฉาะเฉาะมาก พ่อจะทำรองเท้าด้วยกาบหมาก เพื่อย่ำโคลนออกมาจากบ้าน ถึงปากตรอกก็ถอดรองเท้าเอาไว้ ขากลับจะได้สวมกลับเข้าบ้าน พ่อเป็นคนชอบ “ของดีราคาถูก” พ่อมักจะไปหาซื้อหนังสือและของ

เก่าๆ ที่เวียงนครเขมร เช่น โคมน้ำมัน กาดแบบแปลกๆ เพื่อไว้ดูหนังสือ (สมัยนั้นยังไม่มีไฟฟ้า) พ่อมักพูดเสมอว่า “ใช้ได้ใช้ไปก่อน” ซึ่งเป็นการสอนให้ลูกๆ รู้จักการประหยัด นอกจากนั้นพ่อเล่าว่า เมื่อเป็นเด็กพ่อจะลุกขงตั้งแต่ตี ๔ ไปรดน้ำต้นไม้ที่สวน ถึงหน้าทุเรียนก็ไปเก็บทุเรียนเสียก่อน แล้วจึงจะกลับมาแต่งตัวไปโรงเรียน พ่อจะตื่นขึ้นก่อนพระอาทิตย์ขึ้นเป็นประจำ ถึงแม้ว่าระยะหลังนี้พ่อจะไม่ไปสวนแล้ว พ่อก็จะตื่นขึ้นมาดูกล้วยไม้แต่เช้าเสียพักหนึ่ง ก่อนที่จะแต่งตัวไปทำงาน พ่อเป็นชาวสวนโดยแท้จริง ฉะนั้นในเรื่องการปลูกต้นไม้แล้วพ่อจึงชอบมากและจะทำอย่างประณีตทีเดียว

ในด้านการศึกษา พ่อมีความสนใจเป็นพิเศษ มีเจตนาที่จะให้ลูกๆ ทุกคนได้รับการศึกษาให้สูงที่สุดเท่าที่ลูกจะสามารถศึกษาไปได้ พ่อเป็นผู้ริเริ่มมีคำขวัญเพื่อเตือนใจนักเรียนเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ โรงเรียนวัดนวลนรดิศ เช่น

“เราจะโตเป็นคนดีของชาติ”

“A sound mind in a sound body.”

(จิตใจที่ฉลาดและมั่นคงย่อมดำรงอยู่ในร่างที่แข็งแรง)

พ่อเห็นประโยชน์จากการที่เยาวชนจะได้จากคำขวัญเหล่านี้มาแต่กาลก่อนโน้นแล้ว จึงนับว่าเป็นแนวซึ่งในปัจจุบันกำลังใช้อยู่แพร่หลายทั่วๆ ไป .....” “..... พ่อได้มอบมรดกอันดีไว้เป็นสมบัติแก่ลูกๆ มากมาย คือการที่พ่อได้ให้ตัวอย่างและการอบรมที่ดียิ่งไว้เป็นสมบัติแก่ลูกทั่วหน้า พ่อไม่เคยดูว่าหรือเขียนตีลูกๆ พ่ออบรมสั่งสอน

ด้วยหลักจิตวิทยาชั้นสูง เมื่อเล็ก ๆ ลุก ๆ ไม่ชอบการดูหนังสือ พ่อ
ไม่เคยบังคับ เพียงแต่พูดว่า “โตแล้วดีเอง” ด้วยอุปนิสัยอันเคร่งขรึม
แต่แฝงไว้ด้วยแล้วตาอันเปี่ยมด้วยความกรุณาปราณี ลุก ๆ จึงอยู่ในโอวาท
และพยายามปฏิบัติตัวให้สมเป็นลูกของพ่อทุกคน .....

กับเพื่อนฝูงทั้งหลาย สำเนียงเป็นคนเสมอต้นเสมอปลาย ไม่มาก
ไม่น้อย เคยอย่างไรก็อย่างนั้น ไม่มีเพื่อนคนใดอิจฉาริษยาในความสำ
เร็จอย่างสมบูรณ์ของสำเนียง เพราะเขาเป็นคนดีจริง ๆ มีแต่มิตรไม่มีศัตรู
หรืออาจมีศัตรูบ้างตามธรรมชาติของมนุษย์ แต่ศัตรูก็ไม่สามารถทำอัน
ตรายได้ เพราะเขามีแต่คุณงามความดี และ..... “สุจริตคือเกราะบัง
ศาสตร์พ้อง” นายเชอ สาริमान อธิบดีกรมศิลปากร เขียนไว้ใน
หนังสือเล่มเดียวกันว่า “.....ผมรู้จักคุณสำเนียง ตีระวนิช เป็นครั
งแรกเมื่อเข้าเรียนวิชาอักษรศาสตร์ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย นับแต่
นั้นมาก็เป็นเวลา ๓๐ ปีเศษ เพื่อนร่วมชั้นรู้จักดีว่าเป็นนิสัยผ่องชนที่
ขยันขันแข็ง เอาใจใส่ในการศึกษา พุดน้อย ไม่จำเป็นก็เฉย ๆ เสีย
แต่ในทางสังคมมิได้หย่อนลง ร่วมสนทนากับเพื่อนฝูงได้อย่างเหมาะสม
ไม่แตกต่างกับคนที่พูดมาก เมื่อคุณสำเนียงออกทำงานแล้ว ไปปฏิบัติ
ราชการอยู่หัวเมืองระยะหนึ่ง แล้วจึงกลับมารับราชการจังหวัด ธนบุรี
และพระนคร พวกรุ่นราวคราวเดียวได้มีโอกาสพบปะใกล้ชิดกัน อีกครั
งหนึ่ง คุณสำเนียง ๆ มิได้เปลี่ยนแปลงอะไร เสมอต้นเสมอปลาย การ
ปฏิบัติงานทำนองทำมากกว่าพูด .....

นามานุกรมครุในหนังสือประวัติของครุสภา

พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๑๔

ชื่อ พ.ศ. เล่มที่/พ.ศ.

ก

กลุ่มวิชาสาสน์ (ปลอบ ประ ดิษฐานนท), ชุน	๒๔๒๖-๒๔๗๕	๑๓/๒๕๑๓
กลับเพชรศึกษากร (แหวน กลับเพชร) ชุน	๒๔๒๓-๒๔๙๖	๙/๒๕๐๙
กวีจรรยาวิโรจน์ (กระวี อิศรภักดี), หลวง	๒๔๔๓-๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔
การัญสิศึกษากร (ทุเรียน ทัพพะพยัคฆ์), ชุน	๒๔๓๑-๒๔๙๙	๑๔/๒๕๑๔
กุศล กุสโล, พระอาจารย์	๒๔๔๑-๒๔๙๙	๑๑/๒๕๑๑

ค

คงฤทธิศึกษากร (ปาน คงฤทธิศึกษากร), ชุน	๒๔๔๒-๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔
---	-----------	---------

จ

จงจันนิสสัย (สนธิ ศตะกูรมะ), ชุน	๒๔๓๘-๒๕๐๙	๑๓/๒๕๑๓
จรัลชวณะเพท (ชุ่ม จรัลชวณะเพท), พระยา	๒๔๒๓-๒๔๙๖	๓/๒๕๐๒

<u>ชื่อ</u>	<u>พ.ศ.</u>	<u>เล่มที่/พ.ศ.</u>
จันทบุรีรัตนาด, กรมพระ. พระ- เจ้าบรมวงศ์เธอ	๒๔๑๗—๒๔๗๔	๑๓/๒๕๑๓
จันทรนิภา เทวกุล, หม่อมเจ้าหญิง	๒๔๒๗—๒๔๘๘	๓/๒๕๐๒
จันทพิทยประสาท (เสนอ ฉลอง- วิทย์ จันทพิทยประสาท), ชุน จันต์ พลจันทร, นาย	๒๔๔๕—๒๕๐๙	๑๑/๒๕๑๑
เจ.อี. เทวิส, นาย	๒๔๔๔—๒๔๘๔	๗/๒๕๐๖
จ		
เจือ ฉวีประยูร, นาย	๒๔๓๕—๒๕๐๖	๑๐/๒๕๑๐
แจ่มวิชาวสอน (แจ่ม นิยมเหตุ), หลวง	๒๔๓๑—๒๕๐๘	๑๐/๒๕๑๐
ฉ		
ฉาย วิโรจนศิริ, นาย	๒๔๔๘—๒๕๑๐	๑๒/๒๕๑๒
ฉำ ทอังก้าวรณ, นาย	๒๔๔๐—๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔
ช		
ชยันตาทนเรนทร, กรมพระยา, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ	๒๔๒๘—๒๔๙๔	๖/๒๕๐๕
ชาญครุณวิทย์ (พริ้ง มนธาคุผลิน), หลวง	๒๔๓๔—๒๕๐๕	๙/๒๕๐๙
ชาญพิทยกิจ (เหมียน ชาญพิทยกิจ), หลวง	๒๔๓๔—๒๕๐๘	๑๓/๒๕๑๓

<u>ชอ</u>	<u>พ.ศ.</u>	<u>เล่มที่/พ.ศ.</u>
ชำนาญอนุศาสน (ทองคำ โคपालสุต), พระ ชุนท์ อรุณโรจน์, นาย เชษฐพลศิลป์ (ม.ล. เล็ก อิศรางกูร), หลวง เชี่ยวชาญการ (เชี่ยวชาญ การ), ชุน	๒๔๓๐—๒๕๐๐	๓/๒๕๐๒
	๒๔๔๔—๒๕๐๒	๙/๒๕๐๙
	๒๔๒๙—๒๔๙๓	๗/๒๕๐๖
	๒๔๔๔—๒๔๙๐	๙/๒๕๐๙
ณ		
เนร (ปุ่น รักตะสุวรรณ), ท่านอาจารย์	๒๔๐๙—๒๔๙๘	๓/๒๕๐๒
ด		
ตรุนพยุหรัักษ์ (บุญเย็น ธนโกเศศ), พระ	๒๔๓๓—๒๔๙๕	๖/๒๕๐๕
กัปลิว.ยี่. ยอนสัน, นาย	๒๔๑๓—๒๔๙๙	๑/๒๕๐๐
คำรงราชานุกาพ กรมพระยา, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ	๒๔๐๕—๒๔๙๖	๑/๒๕๐๐
ด		
เต็อง สนิทวงศ์, หม่อมราชวงศ์	๒๔๒๖—๒๕๑๐	๑๓/๒๕๑๓

ก

ถนอม นาควัชระ, นาย	๒๔๓๘—๒๕๐๓	๗/๒๕๐๖
ถัด พรหมมาณพ, นาย	๒๔๔๒—๒๕๐๒	๑๑/๒๕๑๑
ถถม หงสกุล, นาย	๒๔๒๘—๒๔๕๔	๒/๒๕๐๑

ท

ทรงศักดิ์ สุทธปรีดา, นาย	๒๔๕๐—๒๕๑๐	๑๒/๒๕๑๒
ทองที่ชายุ ท่องใหญ่, หม่อมเจ้า	๒๔๒๙—๒๔๘๕	๖/๒๕๐๕
ทิม กาญจนโอวาท, นาง	๒๔๑๓—๒๔๕๗	๒/๒๕๐๑
ทิม อติเปรมานนท์, นาย	๒๔๔๒—๒๕๐๙	๑๒/๒๕๑๒
เทพศาสตร์สถิตย์ (ให้ กภาพศิษย์),	๒๔๒๓—๒๔๗๒	๔/๒๕๐๓
พระยา		

เท็ง กงบญโญ (เท็ง ชูมาประ โคน), พระอธิการ	๒๔๐๘—๒๔๙๕	๔/๒๕๐๓
--	-----------	--------

ห

ธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา), เจ้าพระยา	๒๔๑๙—๒๔๘๖	๒/๒๕๐๑
ธรรมามิมนท์ (ถึก จิตรกถึก), หลวง	๒๔๐๑—๒๔๗๑	๓/๒๕๐๒

ขอ

พ.ศ.

๒๕๑
เล่มที่/พ.ศ.

น

นอร์แมน ชัตตัน, นาย	๒๔๒๔—๒๔๙๓	๓/๒๕๐๒
นอร์แมน ลัมลีย์ เชดลีย์, นาย	๒๔๑๗—๒๔๙๑	๕/๒๕๐๔
นาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา, นาย	๒๔๔๔—๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔
นารถ โภธิประสาท, นาย	๒๔๔๔—๒๔๙๗	๖/๒๕๐๕
นิลรัตน์ บรรณสิทธิ์วารสารณ์, นาง	๒๔๔๐—๒๕๐๓	๗/๒๕๐๖

บ

บรมบาทบำรุง (พิน ศรีวรรธนะ), พระยา	๒๔๒๙—๒๔๙๙	๔/๒๕๐๓
บรรเจติวิชาชาฎ (ชม บุญยากม), พระ	๒๔๒๕—๒๕๐๗	๙/๒๕๐๙
บำนาญวรวัจน์ (ตาบ ผลาชีวะ), พระ	๒๔๑๙—๒๔๖๙	๓/๒๕๐๒
บำบัตสรพรโรค (แสนซ์ อคัมเข็น), พระ	๒๔๐๐—๒๔๗๐	๖/๒๕๐๕
บุญ อ่องลอบ, นาย	๒๔๑๒—๒๔๗๒	๖/๒๕๐๕
บุญเกลอ กรลักษ์ณ, นางสาว	๒๔๔๗—๒๔๙๖	๘/๒๕๐๘
บุญปาลิตวิซชาสาส์ก (บุญเลียง บุญปาลิต),หลวง	๒๔๓๙—๒๕๐๔	๙/๒๕๐๙

	พ.ศ.	เล่มที่/พ.ศ
บุรินทร์ สิมพะลิก, นาย	๒๔๔๗—๒๕๐๔	๑๒/๒๕๑๒
บูรณวาท (พร้อย ณ นคร), ขุน	๒๔๓๕—๒๕๐๗	๑๓/๒๕๑๓

ป

ปรมาณูชิตชิโนรส, กรมพระ, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า	๒๓๓๓—๒๓๙๖	๗/๒๕๐๖
---	-----------	--------

ประชุมพร ไกรฤกษ์, หม่อมหลวง	๒๔๔๙—๒๔๙๐	๗/๒๕๐๖
ประดิษฐไพเราะ (ศร ศิลปบรรเลง), หลวง	๒๔๒๔—๒๔๙๗	๖/๒๕๐๕

ประพัฒน์ วรรณนสาร, นาย	๒๔๕๑—๒๔๙๙	๘/๒๕๐๘
ประวัติกวีวิชชุการ์ (ม.ล. ประวัติกวี อิศรางกูร), หลวง	๒๔๔๑—๒๔๙๒	๑๐/๒๕๑๐

ประสมศุกรการ, (ชั้น เศษฐสมณ), ขุน	๒๔๔๑—๒๔๙๖	๑๑/๒๕๑๑
ประสาทศุกรการ (แม่จัน วุฒิกา), ขุน	๒๔๔๔—๒๕๐๙	๑๐/๒๕๑๐
ปรียัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ), พระยา	๒๔๐๔—๒๔๖๙	๒/๒๕๐๑

ปวโรฬารวิทยา (ป้อ เข็ดชื้อ), พระ	๒๔๓๙—๒๔๙๙	๔/๒๕๐๓
----------------------------------	-----------	--------

ผ

ผดุงวิทยาเสริม (กำจัต พลางกูร), พระยา	๒๔๒๖—๒๔๙๗	๓/๒๕๐๒
--	-----------	--------

พ

พจนสุนทร (เรื่อง อติเปรมานนท์), พระยา	๒๓๙๑—๒๔๖๐	๕/๒๕๐๔
พณิชยศาสตร์วิธาน (อัญ พรพระณะ- แพทย์), พระยา	๒๔๓๓—๒๕๐๖	๙/๒๕๐๙
พรตพิทยพยัต (พรต เตชา), หลวง	๒๔๓๘—๒๔๘๓	๓/๒๕๐๒
พร้อมพิทยาคุณ (พร้อม เพื่อนพงศ์), ขุน	๒๔๒๐—๒๔๕๗	๗/๒๕๐๖
พระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปี้ย มาลากุล), เจ้าพระยา	๒๔๑๐—๒๔๕๙	๑/๒๕๐๐
พวงเพชร เขี่ยมสกุล, นาง	๒๔๕๕—๒๕๐๑	๑๐/๒๕๑๐
พิจิตรจิราภา เทวกุล, หม่อมเจ้าหญิง	๒๔๒๔—๒๔๘๖	๒/๒๕๐๑
พิชิต โสภณ ปาลบุตร, นาย	๒๔๔๕—๒๕๐๓	๘/๒๕๐๘
พิบูลย์พิทยาพรรค (ทอง คุปตาสา), พระยา	๒๔๒๖—๒๕๐๙	๑๑/๒๕๑๑
พิมเสน ฉัตรกุล ณ อยุธยา, นาง	๒๔๔๐—๒๕๐๓	๖/๒๕๐๕
พิรุฬห์พิทยาพรรค (สอน พุกกะ- เวส), พระยา	๒๔๒๐—๒๔๙๙	๓/๒๕๐๒
พิสันต์พิทยาภรณ์ (โชติ ผลชีวิน), พระ	๒๔๒๒—๒๔๙๓	๓/๒๕๐๒

๒๕๔

ช
ขอ

พ.ศ.

เล่มที่/พ.ศ.

พิสุทธวราท (อู่ เกตุศิริ), ขุน	๒๔๑๗—๒๕๐๙	๑๒/๒๕๑๒
พุมอาจารย์ (นวม พุทธสรมหาเถระ), สมเด็จพระ	๒๔๐๗—๒๔๙๙	๑/๒๕๐๐

พุนศรีเกษม เกษมศรี, หม่อมเจ้า	๒๔๒๙—๒๕๐๖	๙/๒๕๐๙
พะเนิสัยชอบ (เชื้อ รัชตรัตน), พระ	๒๔๓๐—๒๔๙๗	๕/๒๕๐๔

พ

พ. ยีแลร์, บาทหลวง	๒๔๒๓—๒๕๑๑	๑๓/๒๕๑๓
พู่ กชพิมพ์, นาย	๒๔๔๒—๒๕๑๐	๑๑/๒๕๑๑

ภ

ภักดีนฤเบศร์ (แก้ว ศาลิกบุตร), พระยา	๒๔๑๓—๒๔๗๗	๕/๒๕๐๔
ภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค), เจ้าพระยา	๒๓๙๒—๒๔๖๓	๔/๒๕๐๓

หอสมุดคุรุสภา

ม

มังกร พรหมโยธี, พลเอก	๒๔๓๙—๒๕๐๙	๑๔/๒๕๑๔
เมธาธิบดี(สาทร สุทธิเสถียร), พระยา	๒๔๒๒—๒๔๙๙	๒/๒๕๐๑

ย

ยม ศรีหงส์, นาย	๒๔๒๗—๒๔๙๑	๕/๒๕๐๔
ยุพานุศาสน์ (ทาด คิสสะมาน), ขุน	๒๔๒๙—๒๕๐๔	๘/๒๕๐๘

ช
ขอพ.ศ.เล่มที่/พ.ศ.

ร

รัชฎาภิเศก โสณกุล, หม่อมเจ้า	๒๔๓๕-๒๔๙๒	๓/๒๕๐๒
รัตนวราจารย์(รัตน กลัมพากร), พระยา	๒๔๐๙-๒๔๙๗	๑/๒๕๐๐
ราชนุกุลวิบูลย์กิติพิริยพาห (รื่น ศยามานนท์), พระยา	๒๔๒๖-๒๔๙๐	๒/๒๕๐๑
ราชโยธา (ทิพ เปรมกมล), พระยา	๒๔๒๔-๒๔๙๖	๓/๒๕๐๒
ราชสีมาจารย์ (กวย กนิษฐานนท์), พระยา	๒๔๒๖-๒๕๑๐	๑๑/๒๕๑๑
ราชอริยคุณาธาร (หล้า ยั่งยืน), พระ	๒๔๓๑-๒๕๐๙	๑๑/๒๕๑๑
โรเบิร์ต มอแรนท์, เซอร์	๒๔๐๖-๒๔๖๒	๔/๒๕๐๓

ล

เล็ก สมุทระประภุต, นาย ๒๔๔๙-๒๕๑๐ ๑๓/๒๕๑๓

หอสมุดครุสภา

วงศ์ทิพย์สุภา เทวกุล, หม่อมเจ้าหญิง	๒๔๓๗-๒๕๑๒	๑๓/๒๕๑๓
วชิรญาณวงศ์, กรมหลวง, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า	๒๔๑๕-๒๕๐๑	๘/๒๕๐๘
วชิรญาณวโรรส, กรมพระยา, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า	๒๔๐๘-๒๕๐๔	๗/๒๕๐๖
วณิชกศึกษากร (ชื่น วณิชกะ), ขุน	๒๔๓๖-๒๔๙๕	๑๑/๒๕๑๑

<u>ช่อ</u>	<u>พ.ศ.</u>	<u>เล่มที่/พ.ศ.</u>
วรวิทยพิศาล (ศุข นิโลดม), พระยา	๒๔๓๓-๒๕๐๑	๕/๒๕๐๔
วรวุฒิพิเศษ (บุญ เทวะผลิน), พระยา	๒๔๒๘-๒๕๐๑	๕/๒๕๐๔
วรวุฒิพิสิฐ (วรวุฒิ ศิวะศรียานนท์),	๒๔๒๖-๒๕๐๒	๗/๒๕๐๖
พระ		
วรสานครุณกิจ (ฝ่าย บุญเลี้ยง), ชุน	๒๔๔๒-๒๔๘๖	๖/๒๕๐๕
วัชรพุกกัศึกษากร (แปลก วัชรพุกกั),	๒๔๒๘-๒๕๐๗	๑๑/๒๕๑๑
ชุน		
วิจิตรธรรมปริวัตร (คำ พรหมกสิกร),	๒๔๑๕-๒๔๗๗	๔/๒๕๐๓
พระยา		
วิจิตรวรสาสน์ (พุ่ม อังกุสสิกร), พระยา	๒๔๐๐-๒๔๗๒	๓/๒๕๐๒
วิจิตรวาทการ (วิจิตร วิจิตรวาทการ),	๒๔๔๑-๒๕๐๕	๑๔/๒๕๑๔
หลวง, พลตรี		
วิหการประเสริฐ (ประยูร โภธารามิก),	๒๔๓๓-๒๕๐๘	๑๒/๒๕๑๒
ชุน		
วิทยาปริชามาตย์ (ศิริ เทพหัสดิน	๒๔๒๕-๒๕๐๕	๗/๒๕๐๖
ณ อรุณยา), พระยา		
วิทิตครุณกุล (แช่ม สุกันธวนิช),	๒๔๒๓-๒๕๐๐	๓/๒๕๐๒
พระยา		
วิหุตรครุณกร (วารี ชิตวารี), พระยา	๒๔๒๗-๒๔๘๐	๕/๒๕๐๔
วิชานครุณกิจ (กิม อิงกะวนิช), พระ	๒๔๑๖-๒๔๗๖	๗/๒๕๐๖

<u>ชื่อ</u>	<u>พ.ศ.</u>	<u>เล่มที่/พ.ศ.</u>
วินิจฉัยวิทยาการ (กร อมาตยกุล), พระยา	๒๔๐๗-๒๔๖๕	๖/๒๕๐๕
วิบูลย์ศิลปการ (บุญเจีย ลียะวนิช),	๒๔๒๙-๒๔๗๗	๗/๒๕๐๖
หลวง		
วิบูลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล, หม่อมเจ้า	๒๔๒๘-๒๔๘๓	๔/๒๕๐๓
วิพิธวิทยาลัย (ฉาย โทตระไวศยะ),	๒๔๒๕-๒๔๗๑	๗/๒๕๐๖
พระ		
วิษัณวิทยาสาสน์ (ทัก วีรทัต), พระยา	๒๔๒๔-๒๕๐๘	๑๐/๒๕๑๐
วิภาชน์วิทยาลัย (สังข์ พุกกะเวส),	๒๔๑๗-๒๔๗๙	๕/๒๕๐๔
พระ		
วิลเลียม กิวดเกล แมคเคลล์วี่, นาย	๒๔๐๘-๒๔๖๙	๗/๒๕๐๖
วิศาลตรุณกร (อ้น สาริกบุตร), หลวง	๒๔๒๗-๒๔๙๓	๖/๒๕๐๕
วิเศษตรุณกิจ (เรือง ปรีชานนท์), ขุน	๒๔๔๗-๒๕๑๑	๑๓/๒๕๑๓
วิเศษศุภวัตร (เทศสุนทร กาญจนะศัพท์), พระยา,	๒๔๓๕-๒๔๘๓	๓/๒๕๐๒
วิเศษฐตรุณกิจ (บัวนง จารุวณิช),	๒๔๑๙-๒๔๗๑	๕/๒๕๐๔
พระ		
วิหารกิจจานุการ (กล่อม เกตุพันธ์),	๒๔๐๗-๒๔๕๑	๖/๒๕๐๕
พระครู		
ก		
ศรีบุศย์ วรรณสุต, นาง	๒๔๖๔-๒๕๐๖	๑๑/๒๕๑๑

<u>ชอ</u>	<u>พ.ศ.</u>	<u>เล่มที่/พ.ศ.</u>
ศรีภาษาเวทิน (สิริ ภาษาเวทิน), หลวง	๒๔๔๔-๒๕๐๖	๑๐/๒๕๑๐
ศรีวรวงศ์ (ม.ร.ว.จิตร สุกัสน์), พระยา	๒๔๑๖-๒๔๘๐	๖/๒๕๐๕
ศรีสุนทรโวหาร (น้อย อจรรย์ากร), พระยา	๒๓๖๕-๒๔๓๔	๑/๒๕๐๐
ศิลป์ พีระศรี, นาย	๒๔๓๕-๒๕๐๕	๘/๒๕๐๘
ศิลปานุการกิจ (บุญเหลือ นิงสานนท์), หลวง	๒๔๓๘-๒๕๐๗	๑๐/๒๕๑๐
ศึกษาสมบุรณ์ (ม.ล. แหยม อิศรางกูร), พระยา	๒๔๒๓-๒๔๙๙	๓/๒๕๐๒
ล		
สงฆานนควินทร เจ้าฟ้ามหิดลอุดุลเดช, กรมหลวง, สมเด็จพระราชบิดา	๒๔๓๔-๒๔๗๒	๑๐/๒๕๑๐
สงวน เล็กสกุล, นาย	๒๔๕๒-๒๕๐๕	๘/๒๕๐๘
สนิท จุฑารพ, นาย	๒๔๔๔-๒๕๐๐	๙/๒๕๐๙
สมสนิท อยู่สุขสวัสดิ์, นาง	๒๔๔๑-๒๕๐๒	๑๒/๒๕๑๒
สยามปริยัติ (จิบ เกษโร), พระอาจารย์	๒๓๗๘-๒๔๕๙	๑/๒๕๐๐
สว่าง เกรือรัตน์, นาย	๒๔๔๔-๒๕๐๒	๑๒/๒๕๑๒

ช่อ	พ.ศ.	เล่มที่/พ.ศ.
สำนักานอักษรศาสตร์ (หุ่ม บุญยะกาญจน), หลวง	๒๔๑๓-๒๔๖๙	๑๐/๒๕๑๐
สนธิวิทยาพัฒนา(ไ้เชียง สิริสิงห์), พระ	๒๔๓๓-๒๕๐๐	๔/๒๕๐๓
สารประเสริฐ(ตรี นาคประทีป), พระ	๒๔๓๒-๒๔๘๘	๓/๒๕๐๒
สารานุประพันธ์(นวล ปาจิณพยัคฆ์), หลวง	๒๔๓๙-๒๔๙๗	๖/๒๕๐๕
สาโรชรัตนนิมมานก์ (สาโรช ร. สุขยางค์), พระ	๒๔๓๘-๒๔๙๓	๕/๒๕๐๔
สำเนียง ธีระวนิช, นาย	๒๔๕๔-๒๕๐๗	๑๔/๒๕๑๔
สำเร็จ ประทีป ณ ถลาง, นาย	๒๔๔๒-๒๕๐๙	๑๑/๒๕๑๑
สิกขกิจบริหาร(อยู่ มีนกะนิษฐ), หลวง	๒๔๒๖-๒๔๗๙	๑๓/๒๕๑๓
สิงหบุราจารย์ (ลบ วิฐิตาโก), พระ	๒๔๑๓-๒๔๙๗	๑๒/๒๕๑๒
สุนทรวิทศึกษากร (สุนทร สุนทรวิท), ขุน	๒๔๔๕-๒๕๐๕	๑๐/๒๕๑๐
สุนทร ทวีสิทธิ, นาย	๒๔๓๓-๒๕๐๔	๑๒/๒๕๑๒
สุนทรภาศิต (ถนอม เกยานนท์), ขุน	๒๔๓๔-๒๔๙๔	๔/๒๕๐๓
สุนทรโวหาร (ภู่), พระ	๒๓๒๙-๒๓๙๘	๔/๒๕๐๓
สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, หม่อมราชวงศ์	๒๔๕๓-๒๕๐๗	๑๐/๒๕๑๐
สุวรรณวาทกกลสิกิจ (สุวรรณ เรศานนท์), หลวง	๒๔๓๙-๒๕๐๖	๘/๒๕๐๘

<u>ชอ</u>	<u>พ.ศ.</u>	<u>เล่มที่/พ.ศ.</u>
สุวรรณ วิชาชนวิทยาสิทธิ์, นาง	๒๔๑๔-๒๕๐๖	๘/๒๕๐๘
เสขสุนทร (พุ่ม บ็อก), หลวง	๒๔๓๗-๒๕๘๓	๔/๒๕๐๓
เสริมิชาพล (ไผ่ หุตะโกวิท), พระ	๒๔๒๕-๒๕๘๗	๕/๒๕๐๔
ไสว หอรัตนชัย, นาย	๒๔๔๖-๒๕๐๔	๑๒/๒๕๑๒
ห		
เหม เวชกร, นาย	๒๔๔๖-๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔
เหลือบ บุญยกฤ, นางสาว	๒๔๒๐-๒๕๐๙	๑๒/๒๕๑๒
โหราธิบดี, พระ	๒๑๙๙-๒๒๓๑	๑/๒๕๐๐
อ		
อนุกิจวิฑูร (น้อย จุลวิฑูร), ขุน	๒๓๙๙-๒๔๔๒	๑/๒๕๐๐
อนุกิจวิฑูร (สันศักดิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธา), พระยา	๒๔๒๓-๒๔๙๑	๔/๒๕๐๓
อนุกุลวิธาน (ชม จันทรพิสมัย), พระยา	๒๔๐๔-๒๔๘๔	๓/๒๕๐๒
อนุমানราชชน (ยง อนุমানราชชน), พระยา	๒๔๓๑-๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔
อนุสิษฏฐิครุณราช (สุวรรณ มุกดาประกร), พระ	๒๔๒๙-๒๕๐๑	๖/๒๕๐๕
อาจวิทยาภม (ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนดท์), พระ	๒๔๐๙-๒๔๘๕	๔/๒๕๐๓

<u>ชอ</u>	<u>พ.ศ.</u>	<u>เล่มที่/พ.ศ.</u>
อรัญญ์คุณพล (ม้วน บุรารักษ์), หลวง	๒๔๑๒-๒๔๖๑	๕/๒๕๐๔
อี.เจ. กอดเฟรย์, นาย	๒๔๒๒-๒๔๗๖	๘/๒๕๐๘
อี.เอส. สมิต นาย,	๒๔๑๖-๒๔๖๓	๒/๒๕๐๑
อุปการศิลป์เสวรัฐ (สัมฤทธิ์ ลอยเพชร), ขุน	๒๔๑๕-๒๔๕๐	๑๓/๒๕๑๓
อุปการศิลป์เสวรัฐ (อัน ชัยกุล), พระยา	๒๔๒๒-๒๔๗๘	๗/๒๕๐๖
อุปถิตศิลป์สาร (น้อม กาญจนานีวะ), พระยา	๒๔๒๒-๒๔๘๔	๒/๒๕๐๑
เอ. ยี. ไบมอนต์, นาย	๒๔๒๘-๒๔๘๐	๙/๒๕๐๙
เอ. จี. เอลลิส, ศาสตราจารย์	๒๔๑๑-๒๔๙๖	๕/๒๕๐๔
เอ็ทนะ ซารา โกล์, นางสาว	๒๓๙๘-๒๔๙๓	๓/๒๕๐๒
เอฟ. เอมีล กอลมเบร์ท, บาทหลวง	๒๓๙๒-๒๔๗๖	๔/๒๕๐๓
โอวาทกรกิจ (แก่น โอวาทสาร), พระยา	๒๓๖๙-๒๔๔๙	๑/๒๕๐๐
โอวาทกรกิจ (เหม ผลพันธ์), พระยา	๒๔๒๐-๒๔๘๕	๒/๒๕๐๑

สถิติแสดงจำนวนผู้สำเร็จวิชาครูในระดับปริญญา

ประกาศนียบัตรชั้นสูง อนุปริญญา

ปีการศึกษา ๒๕๑๒

ร.ที่	สถานศึกษา	ปริญญา		ประกาศนียบัตร ชั้นสูง	อนุปริญญา
		ตรี	โท		
๑	คณะครุศาสตร์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย	๒๘๗ (ก.บ.)	๘๐ (ก.ม.)	๒๘	๑๒ (อนุ.ก.บ.)
๒	วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร	๓๖๔ (กศ.บ.)	๔๘ (กศ.ม.)	๖๕	๘ (อนุ.กศ.บ.)
	ภายนอก	๒๙๑ (กศ.บ.)			
	ปทุมวัน	๘๑ (กศ.บ.)			๑๗ (อนุ.กศ.บ.)
	ภายนอก	—			๑๗๒ (อนุ.กศ.บ.)
	บางแสน	๑๓๑ (กศ.บ.)			๕ (อนุ.กศ.บ.)
	ภายนอก	๒๒๗ (กศ.บ.)			๔ (อนุ.กศ.บ.)
	พิษณุโลก	๑๕๑ (กศ.บ.)			
	มหาสารคาม	๑๒๔ (กศ.บ.)			
	ภายนอก	—			
	พระนครศรี	๒๘ (กศ.บ.)			
	ภายนอก	—			

สถิติจำนวนผู้สำเร็จวิชาครูชั้นประกาศนียบัตรในระดับต่าง ๆ

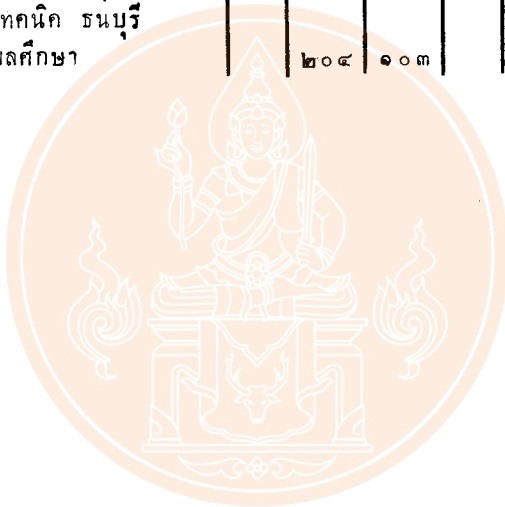
ปีการศึกษา ๒๕๑๒

ที่	สถานศึกษา	ป.ป.	ป.กศ. สูง	ป.กศ.	ป.ม. วส.	ป.ม.ก.	ป.ม.ช.	ปวส. ปม.	ปทส.
๑	วิทยาลัยครูจันทระเกษม	—	๑๙๙	๑๗๖					
๒	วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้า- พระยา	๗๖	๓๗๗	๒๕๘					
๓	วิทยาลัยครูสวนสุนันทา	๕๑	๓๙๐	๑๔๔					
๔	วิทยาลัยครูสวนกุหลาบ	—	๒๐๖	๒๘๙					
๕	วิทยาลัยครูพระนคร	๑๒๔	๘๐	๒๗๔					
๖	โรงเรียนเพชรบุรีวิทยาลัยนคร	—	—	๒๐๒					
๗	โรงเรียนฝึกหัดครูชนบุรี	—	—	๒๑๔					
๘	วิทยาลัยครูเทพสตรีลพบุรี	๗๒	๑๗๘	๓๒๒					
๙	วิทยาลัยครูเชียงใหม่	๗๑	๑๖๒	๕๙๙					
๑๐	วิทยาลัยครูอุตรธานี	๘๕	๑๑๕	๔๕๘					
๑๑	วิทยาลัยครูอุบลราชธานี	๖๘	๙๙	๔๖๖					
๑๒	วิทยาลัยครูนครราชสีมา	๘๐	๑๐๔	๔๑๖					
๑๓	วิทยาลัยครูสงขลา	๘๓	๒๐๑	๓๗๓					
๑๔	วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม พิษณุโลก	๓๔๑	๕๗	๒๕๔					
๑๕	วิทยาลัยครูยะลา	๗๕	๑๐๑	๓๗๘					
๑๖	วิทยาลัยครูมหาสารคาม	๘๘	๑๐๕	๑๕๔					
๑๗	วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช	—	—	๓๗๔					
๑๘	วิทยาลัยครูเพชรบุรี	๑๑๓	—	๓๔๙					
๑๙	วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา	๔๐๗	๑๓๔	๔๕๗					
๒๐	โรงเรียนฝึกหัดครูนครปฐม	๒๕๔	—	๑๔๘					
๒๑	วิทยาลัยครูนครสวรรค์	๒๓๕	๗๗	๓๘๖					
๒๒	วิทยาลัยครูอุตรดิตถ์	—	๗๖	๕๑๐					
๒๓	โรงเรียนฝึกหัดครูสกลนคร	๒๕๕	—	๒๒๙					
๒๔	โรงเรียนฝึกหัดครูฉะเชิงเทรา	—	—	๑๕๔					
๒๕	วิทยาลัยครูบ้านจอมบึง	—	—	๔๓					

ที่	สถานศึกษา	ป.ป.	ป.กศ. สูง	ป.กศ.	ป.ม. วส.	ป.ม.ก.	ป.ม.ช.	ปวส. ปม.	ปทส.
๒๖	วิทยาลัยครูอาชีวศึกษา				๑๔๒				
๒๗	วิทยาลัยครู เกษตร กรรม บาง พระ					๖๑			
๒๘	โรงเรียนเพาะช่าง						๕๕		
๒๙	วิทยาลัยเทคนิค กรุงเทพ ฯ							๑๓๖	
๓๐	วิทยาลัยเทคนิค ธนบุรี								๕๖
๓๑	วิทยาลัยพลศึกษา		๒๐๔	๑๐๓					

หอสมุดคุรุสภา

รายชื่อครูอาวุโสที่ได้รับเงินช่วยเหลือประจำพ.ศ. ๒๕๑๒

ครูอาวุโสประจำ พ.ศ. ๒๕๑๒ มี ๒๘๔ คน ในจำนวนนี้มีผู้ได้รับเงินช่วยเหลือคนละ ๘,๐๐๐ บาท จำนวนคน ๓๐ คน ดังนี้

จังหวัดธนบุรี

นายสาคร คงสุนทร

นายกิติ สิริรัชต์

จังหวัดกาฬสินธุ์

นายคำภา คะโยธา

นายบัว ภูงามทอง

นายสิงห์ ญาณประสงค์

นายพลอย อักชะสารา

จังหวัดขอนแก่น

นายบุญ สุดาทิพย์

นายอ่อน ชูศรี

จังหวัดฉะเชิงเทรา

นายแดง บุญวัฒน์

นายธน บุญสวัสดิ์

จังหวัดชัยภูมิ

นายหนู พิทักษ์ชาติ

จังหวัดเชียงใหม่

นายคำตัน รัตนมณี

จังหวัดนครปฐม

นายหนู ประชาชน

จังหวัดนครราชสีมา

นายสุทธิ ธนารักษ์

จังหวัดนครศรีธรรมราช

นายพั่ว ใจอารีย์

นายฟอง กลิ่นพิบูล

จังหวัดบุรีรัมย์

นายสาลี แจ่มใส

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

นายอาจ ภูษาจันทร์

จังหวัดพทลุง

นายรุ่ง อินทร์แก้ว

จังหวัดพิจิตร

นายไปล์ อาสมาน

จังหวัดพิษณุโลก

นายไพ่ ทับเกต

จังหวัดเพชรบูรณ์

นายบัวน คำแสงมาตม์

จังหวัดภูเก็ต

นายเปรม ใจมแก้ว

จังหวัดร้อยเอ็ด

นายอรุณ ศรีระชา

จังหวัดลำปาง

นายอินโต ลือชัย

จังหวัดสงขลา

นายบำรุง สวัสดิ์

จังหวัดสิงห์บุรี

นายลาก คุ่มเปลี่ยน

จังหวัดอ่างทอง

นายพน ^{๕๗} ลินหลาม

จังหวัดอุทัยธานี

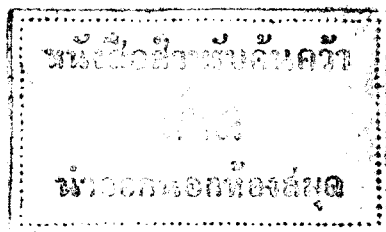
นายประสงค์ วีระสะ

จังหวัดอุบลราชธานี

นายทิง สิงหระ

หอสมุดประชาชน

พิมพ์ที่: พิมพ์สุธรรมบาลยพรวา นบายท่าอว สนิทกุล ผู้พิมพ์และผู้ออกนทา

๗ มกราคม ๒๕๑๔